यशाचे शिल्पकार

संघर्षातून शिखराकडे

लेखक

ॲड. शार्दुलराव सुधाकरराव जाधवर

M.B.A., P.G.D.H.R.M., M.Com., D.H.R. & L., D.C.L., D.C.P.L.,
APCL., CMED., D.LL & W., LL.M.

यशाचे शिल्पकार

संघर्षातून शिखराकडे

लेखक

ॲड. शार्दुलराव सुधाकरराव जाधवर

M.B.A., P.G.D.H.R.M., M.Com., D.H.R. & L., D.C.L., D.C.P.L., APCL., CMED., D.LL & W., LL.M.

GREEN WORLD
PUBLICATION

लेखक :
@ ॲड. शार्दुलराव सुधाकरराव जाधवर

प्रकाशक :
ग्रीन वर्ल्ड पब्लिकेशन
ग्रीन वर्ल्ड मेडिया व्हिजन
४०३ ए, चौथा मजला, शिवाई–२,
पर्वती पायथा, राष्ट्र सेवा दलाजवळ,
सिंहगड रोड, पुणे–४११०३०
संपर्क : ९८२२०३०२१७, ७७५८०३०२१७
ईमेल : gautamkotwal2016@gmail.com
greenworld932@gmail.com

मुखपृष्ठ व आतील मांडणी :
विनोद मिठारी, पुणे

मुद्रितशोधन :
सुनील जोशी, पुणे

मुद्रणस्थळ :
व्हिजन ग्राफिक्स, पुणे

प्रथम आवृत्ती :
नोव्हेंबर २०२५

मूल्य : **रु. ३०० /–**

ISBN 978-93-88856-43-0

अर्पणपत्रिका

संस्कारांची समृद्ध शिदोरी
ओंजळीत सोपविणाऱ्या
आईवडिलांना
व ज्ञानाच्या दीपत्काराशी
माझे ऊर्जस्वल नाते जोडणाऱ्या
गुरुजनांना सविनय समर्पित..!

लेखकाचे मनोगत

प्रिय वाचक बंधू–भगिनींनो,

आज यशाचे शिल्पकार हे माझे पहिले पुस्तक आपल्या हाती देताना एक आगळे समाधान आणि कृतज्ञतेची भावना मनात दाटून येत आहे. गेल्या काही वर्षांत, विशेषतः कोविड–१९ च्या दुर्धर कालखंडात, अवघे जग एका अज्ञात संकटाशी झुंजत असताना, अनेकांच्या मनात निराशा आणि भविष्याची चिंता घर करून राहिली होती. अशावेळी, मनाला नवी ऊर्जा, नवी दिशा आणि नवा आत्मविश्वास देण्यासाठी कोणत्या प्रेरणादायी विचारांची गरज आहे, याचा विचार माझ्या मनात घोळत होता.

कोविड संसर्गाच्या भीतीने आणि अनिश्चिततेने जनजीवन ठप्प झाले होते; पण त्याचवेळी तंत्रज्ञानाने आपल्याला एकत्र आणले होते. याच काळात, सोशल मीडियाच्या सामर्थ्याचा उपयोग करत मी यूट्यूब या व्यासपीठावर १४ महान व्यावसायिक आणि खेळाडूंच्या संघर्षमय जीवनाची कहाणी मांडायला सुरुवात केली. जगाला नवी दिशा देणारे जेफ बेझोस असोत किंवा क्रिकेटच्या मैदानावर विक्रमांची रास रचणारा मास्टर ब्लास्टर सचिन तेंडुलकर असो, या प्रत्येकाचा प्रवास हा केवळ यशाची गाथा नव्हता, तर अपयश, अपमान आणि असंख्य अडथळ्यांवर मात करून मिळवलेल्या विजयाची गाज होती.

मला आठवते, माझे पहिले व्याख्यान प्रसारित झाल्यानंतर श्रोत्यांकडून मिळालेला उत्स्फूर्त प्रतिसाद. अनेकांनी सांगितले, ''तुमच्या शब्दांनी आम्हाला जगण्याची नवी उमेद दिली.'' माझ्या अमोघ वाणीतून अवतरणाऱ्या त्या कथांनी श्रोत्यांची मने जिंकली, याचे श्रेय त्या महान व्यक्तींच्या तीव्र संघर्षाला

जाते. याच प्रतिसादाने मला प्रेरणा दिली आणि त्या व्याख्यानांना अधिक विचारपूर्वक, अधिक सखोल आणि एका निश्चित स्वरूपात वाचकांपर्यंत पोहोचवण्याचा संकल्प मी केला.

या संकल्पातूनच यशाचे शिल्पकार या पुस्तकाचा जन्म झाला. हे पुस्तक केवळ चरित्रांचा संग्रह नाही, तर हे त्या अलौकिक व्यक्तींच्या जीवन–प्रवासाचे विश्लेषण आहे; ज्यांनी आपल्या कठोर परिश्रमाने, अचूक दूरदृष्टीने आणि कधीही हार न मानण्याच्या वृत्तीने आपले भविष्य स्वतः घडविले. हे सर्वजण कोट्यधीश किंवा विश्वविजेते बनले कारण त्यांनी केवळ नशिबावर विसंबून न राहता, स्वतःच्या आयुष्याचे शिल्पकार होण्याचे ठरवले.

या पुस्तकात, आपल्याला त्यांच्या निर्णयातील धाडस, संकटातील त्यांची मानसिकता आणि आपले ध्येय साध्य करण्यासाठी त्यांनी दिलेले असामान्य बलिदान पाहायला मिळेल. माझी अशी धारणा आहे की, जीवनात यशस्वी होण्यासाठी आवश्यक असणारे कौशल्य किंवा बुद्धिमत्ता प्रत्येकाकडे उपजत असते. गरज असते ती फक्त एका योग्य ठिणगीची, जी सुप्त ऊर्जेला प्रज्वलित करते. मला विश्वास आहे की, या पुस्तकातील प्रत्येक यशोगाथा वाचकाला स्वतःच्या आत दडलेल्या शिल्पकाराला जागृत करण्यास मदत करेल. प्रत्येक पान वाचकाला एक नवी प्रेरणा देईल, एक नवा विचार देईल आणि त्याला त्याच्या यशाचे शिल्पकार बनण्यास प्रवृत्त करेल.

आपला स्नेहांकित,

ॲड. शार्दुलराव सुधाकरराव जाधवर

अनुक्रम

१	**लोहपुरुष सरदार वल्लभभाई पटेल** (सन १८७५ ते १९५०)	९
२	**ज्वलंत राष्ट्रवादाचे प्रचारक डॉ. केशव बळीराम हेडगेवार** (सन १८८९ ते १९४०)	२२
३	**शहीद भगतसिंग** (सन १९०७ ते १९३१)	३२
४	**श्रद्धेय अटलबिहारी वाजपेयी** (सन १९२४ ते २०१८)	४४
५	**वित्तीय गुंतवणुकीतील सम्राट वॉरेन बफेट** (सन १९३० ते आजतागायत)	५५
६	**सर रतन टाटा भारताचे दूरदृष्टीचे उद्योगपती** (सन १९३७ ते २०२४)	६४
७	**दुबईच्या विकासाचा जादूगार** **शेख मोहम्मद बिन राशिद अल मकतूम** (सन १९४९ ते आजतागायत)	७८

८	**संगणक क्षेत्रातील बादशहा बिल गेट्स** (सन १९५५ ते आजतागायत)	**९३**
९	**'ॲमेझॉन'चे संस्थापक जेफ बेझोस** (सन १९६४ ते आजतागायत)	**१००**
१०	**विक्रमादित्य सचिन तेंडुलकर** (सन १९७३ ते आजतागायत)	**१०८**
११	**भारतकन्या अनब्रेकेबल मेरी कोम** (सन १९८३ ते आजतागायत)	**१२०**
१२	**नो लिमिट्स : मायकल फेल्प्स** (सन १९८५ ते आजतागायत)	**१२७**
१३	**गुजरात व गुजराती समाज**	**१३४**
१४	**आर्थिक विकासात भरीव योगदान देणारा मारवाडी समाज**	**१४०**

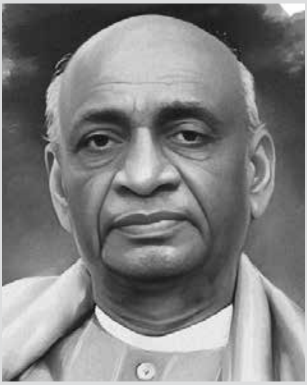

१

लोहपुरुष सरदार वल्लभभाई पटेल

(सन १८७५ ते १९५०)

भारतीय स्वातंत्र्याच्या घोषणेने अवघ्या देशात उत्साहपूर्ण वातावरण होते. भारतभूमीला इंग्रजांच्या जुलमी राजवटीतून मुक्त केल्याचा आनंद प्रत्येक भारतीयाच्या चेहऱ्यावर अभिमानाने झळकत होता. परंतु, हा आनंद फार काळ टिकला नाही. अवघ्या काही दिवसातच भारतातील काही संस्थानिकांनी स्वतंत्र भारतात सामील होण्यास नकार दिला. अखंड व एकात्म भारत निर्मितीच्या संकल्पनेला संस्थानिकांच्या या भूमिकेमुळे गालबोट लागू पाहत होते. मात्र, अशातच एक बाणेदार नेता पुढे आला आणि त्याने आपल्या कल्पक व नीडर नेतृत्वाच्या जोरावर भल्याभल्या संस्थानिकांना वठणीवर आणत एकसंध व सार्वभौम भारताच्या संकल्पनेला मूर्त रूप दिले. त्या नेत्याचे नाव आहे भारताचे लोहपुरुष सरदार वल्लभभाई पटेल.

सरदार वल्लभभाई पटेल यांचा जन्म गुजरात राज्यातील लेवा पाटील समाजात एका स्वयंपूर्ण जमीनदार कुटुंबात झाला. सरदार वल्लभभाई पटेल यांच्यावर लहानपणापासूनच आध्यात्मिक संस्कार झाले. पारंपरिक हिंदू धर्माच्या वातावरणात वाढलेल्या सरदार वल्लभभाई पटेल यांनी करमसद येथे प्राथमिक शाळेत आणि पेटलाड येथील हायस्कूलमध्ये माध्यमिक शिक्षण घेतले. पटेल यांनी वयाच्या १६ व्या वर्षी लग्न केले, २२ व्या वर्षी मॅट्रिक केले आणि जिल्हा वकिलांची परीक्षा त्यांनी उत्तीर्ण केली, ज्यामुळे त्यांना कायद्याचे उत्तम ज्ञान प्राप्त झाले. सन १९०० मध्ये त्यांनी गोध्रा येथे जिल्हा वकिलांचे स्वतंत्र कार्यालय स्थापन करण्यात सरदार वल्लभभाई पटेल यांचे योगदान मोठे होते. पुढे दोन वर्षांनी हे कार्यालय बोरसद येथे स्थलांतरित करण्यात आले.

वकील म्हणून सरदार वल्लभभाई पटेल यांनी विविध केसेसमध्ये न्याय सुसंगत युक्तिवाद करत वकिलीची छाप सोडली. त्याकाळी सरदार वल्लभभाई पटेल यांनी विविध न्यायिक खटल्यांमध्ये भारतीयांची बाजू लावून धरत त्यांचे जुलमी ब्रिटिश राजवटीपासून संरक्षण केले. त्यावेळी पटेल यांच्या संसारवेलीवर दाह्याभाई नावाचा मुलगा व मणिबेन या मुलीच्या रूपाने दोन फुले उमलली होती. सन १९०९ मध्ये पटेल यांच्या पत्नी झावरबा यांना कर्करोगाच्या मोठ्या शस्त्रक्रियेसाठी मुंबई येथे रुग्णालयात दाखल करण्यात आले. त्यांची तब्येत अचानक बिघडली आणि यशस्वी आपत्कालीन शस्त्रक्रिया केल्यानंतरही रुग्णालयातच त्यांचे निधन झाले.

पटेल यांना त्यांच्या पत्नीच्या निधनाची माहिती एका चिठ्ठीद्वारे देण्यात आली, जेव्हा ते न्यायालयात साक्षीदाराची उलटतपासणी करत होते. साक्षीदारांच्या मते, पटेल यांनी ती चिठ्ठी वाचली, ती चिठ्ठी शांतपणे खिशात ठेवली आणि त्यांची उलटतपासणी सुरू ठेवत खटला जिंकला. कार्यवाही संपल्यानंतरच त्यांनी इतरांना ही बातमी सांगितली. पटेल यांनी पुन्हा लग्न न करण्याचा निर्णय घेतला. त्यांनी त्यांच्या कुटुंबाच्या मदतीने आपल्या मुलांना वाढवले आणि त्यांना मुंबईतील इंग्रजी भाषेच्या शाळांमध्ये पाठवले.

पत्नीच्या निधनानंतर सरदार पटेल विधुर राहिले. वकिलीच्या व्यवसायात आपली कारकीर्द वाढवण्याचा दृढनिश्चय करून ऑगस्ट १९१० मध्ये मिडल टेंपलमध्ये शिक्षण घेण्यासाठी सरदार वल्लभभाई पटेल लंडनला गेले. तेथे त्यांनी परिश्रमपूर्वक अभ्यास केला आणि उच्च गुणांकन प्राप्त करत अंतिम परीक्षा उत्तीर्ण झाले. येथील कायद्याची ३६ महिन्यांचे वकिलीचे शिक्षण सरदार पटेल यांनी अवघ्या ३० महिन्यांत पूर्ण केले. त्यांच्या या शैक्षणिक प्रगतीची दखल घेत ब्रिटिश सरकारने प्रशासकीय सेवेबाबत त्यांना अनेक संधी देऊ केल्या. परंतु, लहानपणापासूनच इंग्रजांच्या कार्यपद्धतीबाबत मनात राग असणाऱ्या सरदार पटेल यांनी ब्रिटिश सरकारच्या विविध संधींना नकार देत वकिली व्यवसायात भारतीयांना न्याय मिळवून देण्यासाठी प्रयत्न केला.

फेब्रुवारी १९१३ मध्ये भारतात परतल्यानंतर सरदार वल्लभभाई पटेल अहमदाबादमध्ये स्थायिक झाले आणि अहमदाबाद बार कौन्सिलमध्ये फौजदारी कायद्यातील ते एक आघाडीचे बॅरिस्टर बनले. सरदार वल्लभभाई पटेल यांचा स्वभाव जितका तापट तितकाच तो संयमी होता. कोणत्याही विषयावर वस्तुनिष्ठ विवेचन सादर करण्याची त्यांची हातोटी होती. कोर्ट रुमध्येही त्यांचे विवेचन अतिशय अभ्यासपूर्ण व संदर्भयुक्त असायचे. अनेक क्लिष्ट प्रकरणांमध्ये त्यांनी केलेले युक्तिवाद इतरांसाठी न्यायिक वाटचालीत एक उत्तम संदर्भ ठरले. त्यामुळे सहकारी वकिलांचा सरदार वल्लभभाई पटेल यांच्याकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन अतिशय आदरयुक्त होता.

वकिली पेशात रमलेल्या सरदार वल्लभभाई पटेल यांना भारतीय राजकारणाबद्दल फारसे अप्रूप नव्हते. राजकीय घटना तसेच घडामोडींकडे ते फारसे लक्ष देत नसत. सन १९१७ पर्यंत ते भारतीय राजकीय घडामोडींबद्दल उदासीन होते. मात्र, महात्मा गांधींचे राष्ट्रवादी विचार व भारतीय स्वातंत्र्यासाठी त्यांनी उभारलेले जनआंदोलन यामुळे सरदार पटेल फार प्रभावित झाले.

त्यांनी महात्मा गांधीजींच्या कार्यपद्धतीचा अभ्यास करण्यास सुरुवात केली. स्वातंत्र्य चळवळीतील महात्मा गांधी यांच्या नेतृत्वाखालील विविध आंदोलनेही सरदार पटेल यांना प्रभावित करून गेली. सन १९१७ नंतर सरदार पटेल यांच्या जीवनाचा मार्ग बदलला गेला, जेव्हा महात्मा गांधींच्या देशकार्याचा त्यांच्यावर प्रभाव पडला.

सरदार वल्लभभाई पटेल हे गांधींच्या अहिंसावादी सत्याग्रहाचे पालन करत होते, कारण त्यामुळे ब्रिटिशांविरुद्धच्या भारतीय संघर्षाला चालना मिळाली होती. गांधींचे अनुसरण करण्याचा आणि त्यांना पाठिंबा देण्याचा संकल्प केल्यानंतर पटेल यांनी त्यांची शैली आणि स्वरूप बदलले. त्यांनी भारतीय शेतकऱ्याचे पांढरे कपडे घालून वेस्टर्न कल्चरवर आधारीत गुजरात क्लब सोडला आणि अधिक पारंपरिक भारतीय जीवनशैलीचे पालन करण्यास सुरुवात केली. सुटाबुटात दिसणारे सरदार वल्लभभाई पटेल धोती–कुर्तीमध्ये वावरू लागले.

इ. स. १९१६ मध्ये गांधीजींबरोबर सरदार वल्लभभाई पटेल यांनी गोधरामधील बेगार–प्रथा बंद केली. २९ जून १९१७ ला खेडा सत्याग्रह यशस्वी झाल्याचा समारंभ गांधीजींबरोबर साजरा केला. 'रौलेट ॲक्ट'च्या विरोधात संपूर्ण गुजरातमध्ये 'असहकार आंदोलन' मोठ्या प्रमाणावर राबवून यशस्वी केले. इ. स. १९२१ मध्ये वल्लभभाई गुजरात काँग्रेस कमिटीचे अध्यक्ष निवडले गेले. त्यानंतर बोरसदचा सत्याग्रह व नागपूरच्या झेंडा सत्याग्रहाचे नेतृत्व त्यांनी केले

सन १९१८ मध्ये पटेल यांनी पहिल्यांदा आपला सार्वजनिक कार्याचा ठसा उमटवला, जेव्हा त्यांनी मुसळधार पावसामुळे झालेल्या पीक नुकसानीनंतरही संपूर्ण वार्षिक महसूल कर वसूल करण्याच्या मुंबई सरकारच्या निर्णयाविरुद्ध गुजरातमधील खेडा येथील शेतकरी, शेतकरी आणि जमीन मालकांच्या मोठ्या प्रमाणात मोहिमा आखल्या. त्यावेळी पीक नुकसानीनंतरही इंग्रजांनी ६ ऐवजी २२ टक्के कर लावत शेतसारा वसूल करण्याचा सपाटा लावला होता. त्यांच्या या जुलमी कार्यपद्धतीला सरदार पटेल यांनी आव्हान देत ब्रिटिशांना या करवाढीपासून माघार घेण्यास भाग पाडले. वल्लभभाई पटेल यांनी या आंदोलनाचे नेतृत्व महात्मा गांधी यांच्या सांगण्यावरून केले होते.

सन १९२८ मध्ये पटेल यांनी बारडोलीच्या जमीनदारांना वाढीव करांविरुद्धच्या प्रतिकारात यशस्वीपणे नेतृत्व केले. बारडोली मोहिमेतील

त्यांच्या कुशल नेतृत्वामुळे त्यांना सरदार (''नेता'') ही पदवी मिळाली आणि त्यानंतर त्यांना संपूर्ण भारतात राष्ट्रवादी नेता म्हणून ओळखले जाऊ लागले. त्यांना व्यावहारिक, निर्णायक आणि अगदी कठोर मानसिकतेचा नेता मानले जात असे. त्यांच्या या स्वभावामुळे ब्रिटिशांनीही सरदार पटेल यांच्या सार्वजनिक जीवनातील वाटचालीवर लक्ष ठेवले होते.

पटेल यांच्या गांधी विचारांचा मोठा प्रभाव होता. त्यामुळे सशस्त्र क्रांतीचा पुरस्कार त्यांनी कधी केला नाही. महात्मा गांधी यांच्या नेतृत्वाखाली सनदशीर मार्गाने उभारलेला स्वातंत्र्यलढा उद्याच्या भारताला एक नैतिक अधिष्ठान प्राप्त करून देणारा असेल व त्यातूनच विकसित भारताची पायाभरणी समर्थपणे होऊ शकेल, असा विश्वास त्यांना होता. एवढी दूरदृष्टी लाभलेला हा नेता अखिल भारतीय काँग्रेसमध्ये त्यामुळेच खूप लोकप्रिय झाला होता. पक्षामध्ये सरदार पटेल यांना महात्मा गांधीनंतर मानाचे स्थान त्यांच्या आचार-विचारामुळे प्राप्त झाले होते.

भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या उद्दिष्टांवरील महत्त्वपूर्ण वादविवादात सन १९२८ ते १९३१ या काळात पटेल यांनी भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसचे ध्येय स्वातंत्र्य नसून, ब्रिटिश कॉमनवेल्थमध्ये प्रभुत्व असणे हे असले पाहिजे असे प्रगत मत मांडले. पटेल यांनी नैतिकदृष्ट्या नव्हे; तर व्यावहारिकदृष्ट्या सशस्त्र क्रांतीला नकार दिला. पटेलांचा असा विश्वास होता की सशस्त्र क्रांती निष्फळ ठरेल आणि ती गंभीर दडपशाहीला उत्तेजन देईल. गांधींप्रमाणेच पटेल यांनाही ब्रिटिश कॉमनवेल्थमध्ये जर भारताला समान सदस्य म्हणून स्वीकारले गेले; तर भविष्यातील स्वतंत्र भारताच्या सहभागाचे फायदे दिसतील. त्यांनी भारतीय स्वावलंबन आणि आत्मविश्वास वाढवण्याच्या गरजेवर भर दिला; परंतु गांधींप्रमाणे, त्यांनी स्वातंत्र्यासाठी हिंदू-मुस्लिम ऐक्य ही पूर्व अट मानली नाही.

आर्थिक आणि सामाजिक बदल जबरदस्तीने घडवून आणण्याच्या गरजेवर पटेल जवाहरलाल नेहरूंशी असहमत होते. सरदार वल्लभभाई पटेल हे पारंपरिक हिंदू मूल्यांमध्ये रुजलेले रुढीवादी असल्याने त्यांनी भारतीय सामाजिक आणि आर्थिक रचनेशी समाजवादी विचारांचे जुळवून घेण्याची उपयुक्तता कमी लेखली. त्यांचा मुक्त उद्योगावर विश्वास होता आणि अशाप्रकारे त्यांनी रुढीवादी घटकांचा विश्वास मिळवला आणि भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या स्वातंत्र्य चळवळीला चालना देणारा निधी गोळा केला.

सन १९२९ च्या भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या लाहोर अधिवेशनात अध्यक्षपदासाठी पटेल हे गांधींनंतर दुसरे उमेदवार होते. स्वातंत्र्याचा ठराव स्वीकारण्यापासून रोखण्यासाठी गांधींनी अध्यक्षपदाचा राजीनामा दिला आणि पटेलांवर माघार घेण्याचा दबाव आणला, मुख्यतः भारतातील मुस्लिमांबद्दल पटेलांची द्विधा मनःस्थिती आणि जवाहरलाल नेहरूंचे मुस्लिमांबद्दलचे जास्त आकर्षण आणि तरुण तसेच बुद्धिजीवींमध्ये लोकप्रियता यामुळे; पटेल माघार घेतात आणि नेहरू निवडून येतात.

महात्मा गांधींच्या सन १९३० च्या मिठाच्या सत्याग्रहात (प्रार्थना आणि उपवास चळवळ) सहभागामुळे सरदार वल्लभभाई पटेल यांनी तीन महिने तुरुंगवास भोगला. मार्च १९३१ मध्ये पटेल यांनी भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या कराची येथील अधिवेशनाचे अध्यक्षपद भूषवले. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत सहभागी असल्याबद्दल जानेवारी १९३२ मध्ये त्यांना ब्रिटिश सरकारने पुन्हा तुरुंगात टाकले. जानेवारी १९३२ ते मे १९३३ पर्यंत ते गांधींसोबत कोठडीत होते. जुलै १९३४ मध्ये त्यांची सुटका झाल्यानंतर, त्यांनी १९३७ च्या निवडणुकीत काँग्रेस पक्षाचे संघटन व्यवस्थित केले. सन १९३७–३८ च्या काँग्रेस अध्यक्षपदाचे मुख्य दावेदार सरदार वल्लभभाई पटेल होते. मात्र पुन्हा एकदा, गांधींच्या दबावामुळे पटेलांनी माघार घेतली आणि नेहरू निवडून आले. पुढे भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत भाग घेणाऱ्या इतर काँग्रेस नेत्यांसह, पटेल यांना ऑक्टोबर १९४० मध्ये तुरुंगात टाकण्यात आले, ऑगस्ट १९४१ मध्ये सोडण्यात आले आणि ऑगस्ट १९४२ ते जून १९४५ पर्यंत पुन्हा एकदा तुरुंगात टाकण्यात आले. दुसऱ्या महायुद्धादरम्यान जपानच्या आक्रमणाच्या पार्श्वभूमीवर पटेल यांनी गांधींच्या अहिंसेला अव्यवहार्य म्हणून नाकारले. सत्ता हस्तांतरणाच्या बाबतीत, पटेलांचे गांधींशी मतभेद होते कारण पटेलांना हे समजले होते की उपखंडाचे हिंदू भारत आणि मुस्लिम पाकिस्तानमध्ये विभाजन अपरिहार्य आहे आणि त्यांनी असे प्रतिपादन केले की पाकिस्तानपासून वेगळे होणे भारताच्या हिताचे आहे.

सन १९४५–४६ च्या भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या अध्यक्षपदासाठी पटेल हे आघाडीचे उमेदवार होते; परंतु गांधींनी पुन्हा एकदा नेहरूंच्या निवडीसाठी हस्तक्षेप केला. काँग्रेसचे अध्यक्ष म्हणून नेहरूंना ब्रिटिश व्हाइसरॉयने अंतरिम सरकार स्थापन करण्यासाठी आमंत्रित केले. अशा प्रकारे, जर गांधींनी पुन्हा नेहरूंच्या वतीने मध्यस्थी केली नसती; तर पटेल हे नेहरूंऐवजी भारताचे

पहिले पंतप्रधान झाले असते . १९४६ मध्ये नेहरूंच्या अंतरिम सरकारमध्ये, पटेल यांनी गृहमंत्री आणि माहिती व प्रसारण मंत्री ही पदे भूषवली. १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी भारताच्या स्वातंत्र्यानंतर, पटेल यांनी पुढील तीन वर्षे त्यांच्या मृत्यूपर्यंत उपपंतप्रधान, गृहमंत्री आणि राज्यमंत्री म्हणूनही काम केले.

गांधींनी नकार दिल्यानंतर आणि काँग्रेसने मिशन योजना मंजूर केल्यानंतर, पटेल यांनी फाळणी परिषदेत भारताचे प्रतिनिधित्व केले. जिथे त्यांनी सार्वजनिक मालमत्तेच्या विभाजनाचे निरीक्षण केले आणि नेहरूंसह भारतीय मंत्रिमंडळाची निवड केली. तथापि, पटेल किंवा इतर कोणत्याही भारतीय नेत्याला फाळणीनंतर होणाऱ्या तीव्र हिंसाचार आणि लोकसंख्या हस्तांतरणाची कल्पना नव्हती. पटेल यांनी मदत आणि आपत्कालीन पुरवठा सक्षम करण्यात, निर्वासित छावण्या स्थापन करण्यात आणि शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी पाकिस्तानी नेत्यांसह सीमावर्ती भागात भेट देण्यात पुढाकार घेतला. दोन्ही देशांमध्ये निर्वासितांची अंदाजे संख्या १५ दशलक्षांपेक्षा जास्त होती.

मुस्लिमांवर हल्ले आयोजित केल्याचा आरोप असलेले दिल्ली आणि पंजाब पोलिस फाळणीच्या दुर्घटनांमुळे वैयक्तिकरित्या प्रभावित झाले होते हे समजून, पटेलांनी दक्षिण भारतीय रेजिमेंटसह भारतीय सैन्याला सुव्यवस्था पुनर्स्थापित करण्यासाठी बोलावले. कडक कर्फ्यू आणि दिसताच गोळीबार करण्याचे आदेश दिले. दिल्लीतील निजामुद्दीन औलिया दर्गा परिसराला भेट देऊन, जिथे हजारो दिल्ली मुस्लिमांना हल्ल्यांची भीती वाटत होती, त्यांनी त्या दर्ग्यात प्रार्थना केली, लोकांना भेट दिली आणि पोलिसांची उपस्थिती वाढवली. राजधानीत सुव्यवस्था पुनर्संचयित करण्यासाठी आणि निर्वासितांसाठी मदत प्रयत्नांचे आयोजन करण्यासाठी दिल्ली आपत्कालीन समितीची स्थापना करून, पटेल यांनी पक्षपात आणि दुर्लक्ष करणाऱ्या अधिकाऱ्यांविरुद्ध जाहीरपणे इशारा दिला.

शिखांचे मोठे गट पाकिस्तानकडे जाणाऱ्या मुस्लिम काफिल्यांवर हल्ला करण्याच्या तयारीत आहेत असे वृत्त पटेलांना समजताच, पटेल यांनी अमृतसरला धाव घेतली आणि शीख आणि हिंदू नेत्यांना भेटले. असहाय लोकांवर हल्ला करणे हे 'भ्याड आणि अपमानजनक' आहे, असा युक्तिवाद केला. बैठकीनंतर त्यांच्या गाडीला घेरलेल्या सुमारे दोन लाख निर्वासितांच्या मोठ्या जमावाला संबोधित करताना ते म्हटले की, ''याच शहरात

जालियनवाला बागेच्या रक्तपातात हिंदू, शीख आणि मुस्लिमांचे रक्त मिसळले आहे. मला हे ऐकून वाईट वाटते की अमृतसरमध्ये कोणताही मुस्लिम जाऊ शकत नाही आणि कोणताही हिंदू किंवा शीख लाहोरमध्ये राहण्याचा विचारही करू शकत नाही. निष्पाप आणि निराधार पुरुष, महिला आणि मुलांची कत्तल करणे हे धाडसी पुरुषांना शोभत नाही... मला खात्री आहे की भारताचे हित त्याच्या सर्व पुरुष आणि महिलांना सीमा ओलांडून आणण्यात आणि पूर्व पंजाबमधील सर्व मुस्लिमांना बाहेर काढण्यात आहे. मी तुमच्याकडे एक विशिष्ट आवाहन घेऊन आलो आहे. हल्ले आणि प्रतिहल्ल्यांचे हे दुष्टचक्र तोडण्यासाठी आपण पुढाकार घेऊ या. एक आठवडा धीर धरा आणि काय होते ते पाहा. तुमच्या स्वतःच्या स्वयंसेवकांच्या सैन्याने निर्वासितांसाठी मार्ग मोकळा करावा आणि त्यांना आपल्या सीमेवर निर्वासितांना सुरक्षितपणे पोहोचवू द्या''. समुदाय नेत्यांशी झालेल्या त्यांच्या संवादानंतर आणि त्यांच्या भाषणानंतर, मुस्लिम निर्वासितांवर आणखी कोणतेही हल्ले झाले नाहीत आणि लवकरच संपूर्ण परिसरात शांतता आणि सुव्यवस्था पुन्हा स्थापित झाली.

स्वतंत्र भारताचे पहिले गृहमंत्री म्हणून, पटेल यांनी भारतीय संघराज्यात संस्थानांचे एकीकरण करण्यात प्रमुख भूमिका बजावली. ३ जूनच्या योजनेअंतर्गत, ५६५ हून अधिक संस्थानांना भारत किंवा पाकिस्तानमध्ये सामील होण्याचा किंवा स्वातंत्र्य निवडण्याचा पर्याय देण्यात आला. भारतीय राष्ट्रवादी आणि जनतेच्या मोठ्या वर्गाला भीती होती की, जर ही राज्ये सामील झाली नाहीत तर बहुतेक लोक आणि प्रदेश तुटतील. काँग्रेस तसेच वरिष्ठ ब्रिटिश अधिकाऱ्यांनी पटेल यांना भारतीय अधिपत्याद्वारे संस्थानांवर विजय मिळवण्याच्या कामासाठी सर्वोत्तम माणूस मानले. गांधींनी पटेलांना म्हटले होते की, ''राज्यांची समस्या इतकी कठीण आहे की, तुम्हीच अशी एक व्यक्ती आहात की ती सोडवू शकता''.

पटेल हे एकनिष्ठ राजकारणी मानले जात होते, ज्यांच्याकडे व्यावहारिक बुद्धिमत्ता आणि एक मोठे कार्य पूर्ण करण्याचा दृढनिश्चय होता. त्यांनी भारताच्या फाळणीत ज्या वरिष्ठ नागरी सेवकासोबत काम केले होते, त्या व्ही. पी. मेनन यांना राज्य मंत्रालयाचे मुख्य सचिव म्हणून आपला उजवा हात बनण्यास सांगितले. ६ ऑगस्ट १९४७ रोजी, पटेलांनी संस्थानिकांना भविष्यातील सरकारशी संवाद साधण्यासाठी आणि संभाव्य संघर्ष टाळण्यास

मदत करण्यासाठी लॉबिंग करण्यास सुरुवात केली. पटेलांनी बहुतेक संस्थानिकांना संवाद साधण्यासाठी सामाजिक बैठका आणि निमंत्रणांचा वापर केला. त्यांना दिल्लीतील त्यांच्या घरी जेवण आणि चहासाठी आमंत्रित केले. या बैठकांमध्ये पटेलांनी स्पष्ट केले की, काँग्रेस आणि रियासत यांच्यात कोणताही अंतर्निहित संघर्ष नाही.

पटेलांनी भारताच्या संस्थानिकांच्या देशभक्तीला चालना दिली, त्यांना त्यांच्या राष्ट्राच्या स्वातंत्र्यात सामील होण्यास आणि त्यांच्या लोकांच्या भविष्याची काळजी घेणारे जबाबदार शासक म्हणून काम करण्यास सांगितले. ५६५ संस्थानिकांना भारतीय प्रजासत्ताकात सामील करवून घेण्यासाठी पटेल यांनी अनुकूल अटी मांडल्या, ज्यामध्ये शासकांच्या वंशजांसाठी खासगी संपत्ती तयार करणे समाविष्ट होते. शासकांना देशभक्तीतून कृती करण्यास प्रोत्साहित करताना, पटेलांनी सक्ती केली नाही. संस्थानिकांना सद्भावनेने भारतात सामील होणे आवश्यक आहे यावर भर देऊन, त्यांनी प्रवेश दस्तऐवजावर स्वाक्षरी करण्यासाठी १५ ऑगस्ट १९४७ ही अंतिम मुदत दिली. तीन राज्ये वगळता सर्व राज्ये स्वेच्छेने भारतीय संघराज्यात विलीन झाली; फक्त जम्मू आणि काश्मीर, जुनागढ आणि हैदराबाद ही राज्ये विलीन झाली नाहीत.

जुनागढ हे पटेलांसाठी विशेषतः महत्त्वाचे होते, कारण ते त्यांच्या गुजरात राज्यात होते. सर शाह नवाज भुट्टो यांच्या दबावाखाली जुनागढच्या नवाबाने पाकिस्तानमध्ये प्रवेश केला. तथापि, ते पाकिस्तानपासून बरेच दूर होते आणि त्याची ८०% लोकसंख्या हिंदू होती. पटेलांनी राजनैतिक कूटनीती आणि शक्तीची जोड देत पाकिस्तानने विलीनीकरण रद्द करावे आणि नवाबने भारतात प्रवेश करावा अशी मागणी केली. त्यांनी आपला निर्धार दाखवण्यासाठी जुनागढच्या तीन रियासतांवर ताबा मिळवण्यासाठी सैन्य पाठवले. व्यापक विरोध आणि नागरी सरकार स्थापन झाल्यानंतर, भुट्टो आणि नवाब दोघेही कराचीला पळून गेले आणि पटेलांच्या आदेशानुसार भारतीय सैन्य आणि पोलिस तुकड्या राज्यात घुसल्या. नंतर आयोजित केलेल्या जनमत चाचणीत भारतात विलीनीकरणासाठी ९९.५% मतदान झाले. जुनागढच्या बहाउद्दीन कॉलेजमध्ये भाषण देताना, पटेल यांनी हैदराबादची निकडीची भावना अधोरेखित केली, जी त्यांना काश्मीरपेक्षा भारतासाठी अधिक महत्त्वाची वाटत होती.

जोधपूर, ज्याला मारवाड म्हणूनही ओळखले जाते, हे ब्रिटिशकालीन भारतातील एक मोठे संस्थान होते. भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर, जोधपूरने सुरुवातीला स्वतंत्र राहण्याचा निर्णय घेतला होता; परंतु नंतर ते भारतात विलीन होण्यास तयार झाले. महाराजा हनुवंत सिंग यांनी ११ ऑगस्ट, १९४७ रोजी इंस्ट्रुमेंट ऑफ ॲक्सेशनवर स्वाक्षरी केली. या करारानुसार, जोधपूर संस्थानाचे सर्व अधिकार भारत सरकारकडे सोपवण्यात आले. ३० मार्च, १९४९ रोजी जोधपूर राजस्थान राज्याचा भाग बनले, जे पूर्वीच्या राजपूतांना संस्थानांच्या विलीनीकरणातून तयार झाले होते. जोधपूरचे विलीनीकरण, भारतीय एकीकरणाच्या दृष्टीने एक महत्त्वाचे पाऊल होते. या विलीनीकरणामुळे राजपूतांना प्रांतातील इतर संस्थानेदेखील भारतात सामील होण्यास प्रवृत्त झाली. या प्रक्रियेत, सरदार वल्लभभाई पटेल आणि व्ही. पी. मेनन यांनी महत्त्वाची भूमिका बजावली.

हैदराबाद हे सर्वात मोठे संस्थान होते आणि त्यात सध्याच्या तेलंगणा, आंध्र प्रदेश, कर्नाटक आणि महाराष्ट्र राज्यांचा काही भाग समाविष्ट होता. त्याचा शासक निजाम उस्मान अली खान हा मुस्लिम होता, जरी तेथील ८०% पेक्षा जास्त लोक हिंदू होते. निजामने स्वतंत्र राहण्याची किंवा पाकिस्तानात सामील होण्याची मागणी केली. कासिम रझवीच्या नेतृत्वाखाली निजामाशी निष्ठावंत असलेल्या रझाकार नावाच्या मुस्लिम सैन्याने निजामावर भारताविरुद्ध टिकून राहण्यासाठी दबाव आणला, तर भारतीय भूमीवरील लोकांवर हल्ले आयोजित केले. युद्ध टाळण्यासाठी लॉर्ड माउंटबॅटनच्या अथक प्रयत्नांमुळे स्टँडस्टिल करार झाला असला तरी, निजामने करार नाकारले आणि आपली भूमिका बदलली. ७ सप्टेंबर रोजी जवाहरलाल नेहरूंनी निजामाला अल्टिमेटम दिला, ज्यामध्ये रझाकारांवर बंदी घालण्याची आणि भारतीय सैन्य सिकंदराबादला परत करण्याची मागणी करण्यात आली. पाकिस्तानचे परराष्ट्र मंत्री मुहम्मद जफरउल्लाह खान यांनी या अल्टिमेटमविरुद्ध भारताला इशारा दिला. त्यानंतर हैदराबादवर आक्रमण ११ सप्टेंबर रोजी जिन्नांच्या मृत्यूनंतर १३ सप्टेंबर रोजी सुरू करण्यात आले. रझाकारांच्या पराभवानंतर, निजामाने भारतात सामील होण्याच्या करारावर स्वाक्षरी केली.

सरदार वल्लभभाई पटेल यांचे राजकीय सचिव असलेले व्ही. शंकर (V. Shankar) त्यांच्या 'माय मेमोयर्स विथ सरदार पटेल' या पुस्तकात

लिहितात, जम्मू आणि काश्मीर भारताचा भाग होईल अशी महात्मा गांधींना अपेक्षा होती आणि त्यांनी द्विराष्ट्र सिद्धांत नाकारला होता. ते लिहितात की सरदार वल्लभभाई पटेल यांनी हा निर्णय पूर्णपणे जम्मू आणि काश्मीरचे शासक महाराजा हरिसिंह यांच्यावर सोपवला होता. महाराजांना आपले आणि आपल्या राज्याचे हित पाकिस्तानबरोबर जाण्यात आहे, असे समजले तर ते आपल्या मार्गात येणार नाहीत, असे सरदार पटेलांचे व्यवहार्य मत होते. परंतु नंतरच्या काळात पाकिस्तानने काश्मीरवर आक्रमण केले आणि सरदार पटेलांना काश्मीर भारतात विलीन करण्याची संधी चालून आली. भारताने काश्मीरचा राजा हरिसिंहशी करार करून आणि काश्मीर भारतात विलीन झाले. तसेच शेषराव मोरे यांनी आपल्या काश्मीर एक शापित नंदनवन या पुस्तकात सरदार वल्लभभाई पटेल यांच्या काश्मीरविषयक दृष्टिकोनाबद्दल चर्चा केली आहे. त्यांच्या मते सरदार वल्लभभाई पटेल यांचे काश्मीरविषयी धोरण हे अतिशय व्यवहार्य होतं. काश्मीर हा मुस्लिमबहुल होता तसेच तो त्याची सीमाही पाकिस्तानला लागून आहे. त्यामुळे पाकिस्तान फाळणीच्या अटींनुसार काश्मीर पाकिस्तानात विलीन होऊ शकत होता. परंतु पाकिस्ताननं हल्ला केला आणि सरदार वल्लभभाई पटेल, पंतप्रधान नेहरू यांनी वेळ न घालवता तातडीने करार करून काश्मीरसुद्धा भारतात विलीन करून घेतला आणि काश्मीर भारताचा अविभाज्य भाग झाला. एकंदरीतच सरदार वल्लभभाई पटेल यांच्या कार्यामुळे भारत आज एकसंध आहे.

२१ एप्रिल १९४७ रोजी, भारताला स्वातंत्र्य मिळण्याच्या काही महिने आधी, देशाचे पहिले गृहमंत्री सरदार वल्लभभाई पटेल यांनी भारतीय प्रशासकीय सेवा (IAS) च्या अधिकाऱ्यांच्या पहिल्या तुकडीला संबोधित केले. प्रेरणादायी भाषणात, भारताच्या लोहपुरुषाने नागरी सेवकांना त्यांची कर्तव्ये मागील बॅचेसपेक्षा कशी खूप वेगळी असतील आणि त्यांच्यासमोर असलेल्या जबाबदाऱ्यांबद्दल सांगितले. ''तुम्ही भारतीय सेवेतील प्रणेते आहात आणि या सेवेचे भविष्य तुमच्या चारित्र्यावर, क्षमतांवर आणि तुमच्या सेवेच्या भावनेवर, तुमच्या पायावर आणि परंपरांवर अवलंबून असेल,'' अशी त्यांनी सुरुवात केली. त्यांनी असेही म्हटले की, ''ब्रिटिश भारतात कार्यरत असलेल्या भारतीय नागरी सेवांऐवजी आयएएसने संपूर्णपणे भारतीय अधिकारी असलेल्या आणि पूर्णपणे भारतीय नियंत्रणाखाली असलेल्या अखिल भारतीय सेवेतील असावा. त्याने घालून दिलेले नियम व अटी सार्वजनिक सेवकांनी

पाळल्या पाहिजेत अशी आचारसंहिता असावी असे त्यांना वाटत होते आणि त्यांच्या भाषणात त्यांनी प्रमुख वैशिष्ट्ये अधोरेखित केली. सरदार पटेल यांनी ज्या पाच वैशिष्ट्यांबद्दल सांगितले होते ते म्हणजे निःपक्षपातीपणा आणि अविनाशीपणा, सचोटी, कोणत्याही बाह्य बक्षिसाची अपेक्षा न करता काम करा, सार्वभौमत्व व सेवेची भावना होय.

देशभरात पोलीस अधिकाऱ्यांची ट्रेनिंग ही आपापल्या राज्यातील पोलिस ट्रेनिंग कॉलेजमध्ये होत असायची. कोणाचा कोणाला ताळमेळ नव्हता. सन १९४७ मध्ये स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर संविधानाला प्रमाण मानून सरदार पटेल यांनी गृहमंत्री पदाची सूत्रे स्वीकारली. पटेलांच्या मते देशाच्या सांघिक व्यवस्थेला मजबुती देण्यासाठी देशात ऑल इंडिया पातळीवरच्या परीक्षा होणं व त्यातून सर्वोत्तम अधिकारी निवडलं जाणं आवश्यक आहे. सोबतच यातून निवड झालेल्या सर्वांचं प्रशिक्षणदेखील एकाच ठिकाणी होणे आवश्यक आहे, ज्यामुळे देशातील वेगवेगळ्या राज्यांच्या संस्कृतीची, परंपरांची आणि महत्त्वाचं म्हणजे तिथल्या आव्हानांची निवड झालेल्या भावी अधिकाऱ्यांना माहिती होईल. देशाच्या एकात्मतेशी कुठेही तडजोड होऊ शकणार नाही आणि याच ऑल इंडिया पातळीवरील परीक्षेमधून इंडियन पोलीस सर्व्हिसची निर्मिती झाली. पुढे सरदार पटेलांच्या प्रशिक्षणाबाबतच्या संकल्पनेतून राजस्थानातील माऊंट अबूमध्ये सेंट्रल पोलीस ट्रेनिंग कॉलेजची स्थापना झाली. सन १९६७ मध्ये तत्कालीन केंद्र सरकारने सेंट्रल पोलीस ट्रेनिंग कॉलेजचं नामांतर नॅशनल पोलीस अकादमी असे केले. पटेलांच्या 'लोहे जैसी हिम्मत है, लोहे सा जज्बा अपना, आंखो में लिए चलते हैं, हम लौहपुरुष का सपना' या ब्रीदवाक्यास स्मरुन! आजवर या अकादमीतूल ६६ बॅचेस आणि ४९९९ पोलीस अधिकारी पास आऊट झाले आहेत.

स्टॅच्यू ऑफ युनिटी

स्टॅच्यू ऑफ युनिटी हा भारतातील गुजरात राज्यातील नर्मदा नदीच्या खोऱ्यात बांधला गेलेला जगातील सर्वात उंच पुतळा आहे. स्टॅच्यू ऑफ युनिटीमध्ये भारताचे पहिले उपपंतप्रधान, ''भारताचे लोहपुरुष'' वल्लभभाई पटेल यांची प्रतिकृती आहे. दि. ३१ ऑक्टोबर २०१८ रोजी पटेलांच्या १४३ व्या जयंती दिनानिमित्त पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी भारताच्या एकात्मतेच्या प्रयत्नांच्या सन्मानार्थ पटेलांच्या पुतळ्याचे उद्घाटन केले. स्टॅच्यू ऑफ युनिटी म्हणून ओळखले जाणारे आणि गुजरातमधील वडोदराजवळ नर्मदा

नदीतील एका बेटावर स्थित हा पुतळा ५९७ फूट (१८२ मीटर) उंच आहे आणि बांधणीच्या वेळी त्याला जगातील सर्वात उंच पुतळा म्हणून गौरवण्यात आले. पायासह, त्याची उंची ७८७ फूट (२४० मीटर) आहे. हे सरदार सरोवर धरणाच्या खाली स्थित आहे, सरदार प्रकल्प २०१७ मध्ये पूर्ण झाला. ''भारताचा लोहपुरुष'' म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या त्यांच्या लोकप्रिय टोपणनावाच्या ओळखीतून, हा पुतळा अंशतः भारतातील शेतकऱ्यांकडून पुनर्वापर केलेल्या अवजारांपासून बनवलेला आहे. पुतळ्याच्या पायथ्याशी पटेलांच्या जीवनाचे तपशीलवार वर्णन करणारा एक प्रदर्शन हॉल आहे आणि त्यात युनिटीची भिंतदेखील समाविष्ट आहे, जी भारतातील गावांमधून गोळा केलेल्या मातीपासून बनवली गेली आहे, जी राष्ट्रीय एकतेचे प्रतीक आहे. जमिनीपासून ६३३ फूट (१९३ मीटर) उंचीवर असलेल्या पुतळ्याच्या पृष्ठभागी एक दृश्य गॅलरी आहे. रात्री पुतळ्यावर लावण्यात येणारा प्रकाशझोत पटेल यांच्या जीवनाची आणि भारताच्या इतिहासातील त्यांच्या महत्त्वाची कहाणी सांगतो.

सन १९९१ मध्ये पटेल यांना देशाचा सर्वोच्च नागरी पुरस्कार भारतरत्न (मरणोत्तर) देऊन सन्मानित करण्यात आले. २०१४ मध्ये भारताने जाहीर केले की ३१ ऑक्टोबर, पटेल यांची जयंती राष्ट्रीय एकता दिन म्हणून साजरी केली जाईल. सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे, पटेल यांची कायमची कीर्ती भारतीय संघराज्यात संस्थानांचे शांततापूर्ण एकीकरण आणि भारताचे राजकीय एकीकरण करण्याच्या त्यांच्या कामगिरीवर अवलंबून आहे.

■

२

ज्वलंत राष्ट्रवादाचे प्रचारक डॉ. केशव बळीराम हेडगेवार

(सन १८८९ ते १९४०)

'इस भूमी के टुकडे को हम राष्ट्र नहीं कह सकते, एक विचार एक आचार एक सभ्यता एक परंपरा में जो लोग पुरातन काल से रहते आ रहें है, उन्हीं लोगो की संस्कृती से राष्ट्र बनता है,' असे मानणारे महान व्यक्तिमत्त्व, ज्यांनी लहानपणीच आपल्या मनात क्रांतीची ज्योत पेटवली त्या डॉ. केशव हेडगेवार यांच्या जीवनप्रवासाची ही संक्षिप्त कहाणी आहे, जी ज्वलंत राष्ट्रवादाचा पुरस्कार करत राष्ट्रनिर्माणासाठी आयुष्याचा यज्ञ करण्याची प्रतिज्ञा करते.

डॉ. केशव हेडगेवार यांचा जन्म १ एप्रिल १८८९ साली नागपूर येथील गरीब ब्राह्मण कुटुंबात झाला. त्यांचे वडील बळीरामपंत हेडगेवार हे वेदशास्त्र व भारतीय दर्शनाचे विद्वान होते. वैदिक पौराहित्य करून ते आपला उदरनिर्वाह करत होते. त्यांच्या आईचे नाव रेवती हेडगेवार होते. सहा भावंडांचे कुटुंब अत्यंत साधारण परिस्थितीत राहत होते. तीन भाऊ व तीन बहिणी असलेल्या भावंडांमध्ये डॉ. बळीराम हेडगेवार हे घरातील शेंडेफळ होते. त्यांच्या मोठ्या भावाचे नाव महादेवपंत तर कनिष्ठ बंधूचे नाव सीतारामपंत होते. केशव हेडगेवार तेरा वर्षांचे असताना प्लेगच्या साथीत आईवडिलांचे निधन झाल्याने सर्व भावंडे पोरकी झाली. केशव हेडगेवार यांच्या शिक्षणाचा खर्च पुढे त्यांच्या भावांनी उचलला. केशव हेडगेवार यांना त्यांनी अतिशय जीव लावला व भारतभूमीच्या स्वातंत्र्याचे महत्त्व त्यांच्या मनात रुजवत प्रखर राष्ट्रवादाची शिकवण दिली.

केशव हेडगेवार यांच्या मनात लहानपणापासूनच इंग्रजांबद्दल द्वेष होता. त्यांच्या मनात एकच गोष्ट होती ती म्हणजे इंग्रजांच्या जुलमी राजवटीतून भारतभूला स्वातंत्र्य बहाल करण्याची. इंडियन सिटी हायस्कूलमध्ये शिक्षण घेत असताना एकदा इन्स्पेक्शन करण्यासाठी एक ब्रिटिश अधिकारी शाळेत आले. केशव हेडगेवार यांनी आपल्या मित्रांना एकत्र करत ब्रिटिश अधिकाऱ्यासमोर 'वंदे मातरम, वंदे मातरम', असा जयघोष करत त्या ब्रिटिश अधिकाऱ्याचे स्वागत केले. हे पाहून अधिकारी अचंबित झाला. त्यावेळेला ब्रिटिशांनी एक सर्क्युलर काढले होते की, 'भारतमाता की जय, इन्कलाब

जिंदाबाद, वंदे मातरम' या घोषणा देण्यात येऊ नये. विद्यार्थिदशेतच हा आदेश धुडकावणाऱ्या केशव हेडगेवार यांना ब्रिटिश इन्स्पेक्टरच्या सांगण्यावरून शाळेतून काढून टाकण्यात आले. त्यानंतर केशव हेडगेवार यांनी यवतमाळ येथील राष्ट्रीय विद्यालय युवकमार्ग या संस्थेत प्रवेश घेतला. पुण्यातील नॅशनल हायस्कूलमधून त्यांनी मॅट्रिकचे शिक्षण घेतले.

लहानपणापासूनच केशव हेडगेवार अत्यंत हुशार होते. थोर महात्म्यांचे चरित्र वाचायला त्यांना आवडत असे. छत्रपती शिवरायांच्या चरित्रग्रंथाचा त्यांच्यावर विशेष प्रभाव पडला. भारतातील अनेक थोर महापुरुषांचे ग्रंथ त्यांनी शालेय जीवनातच वाचले. त्यामुळे हिंदुत्वाची भावना लहानपणापासूनच त्यांच्या काळजात आकार घेत होती. शाळेत असताना एके दिवशी मिठाई वाटण्याचे काम सुरू झाले. ज्यावेळी त्यांनी मिठाई वाटण्याचे कारण विचारले, त्यावेळी त्यांना उत्तर मिळाले की आज शाळेत मिठाई वाटण्याचे कारण म्हणजे इंग्लंडची महाराणी क्वीन व्हिक्टोरियाचा वाढदिवस आहे. त्याबद्दल शाळेत मिठाई वाटण्यात येत आहे. त्यावेळी केशव हेडगेवार यांनी मिठाई घेण्यास नकार देत ब्रिटिशांचा विरोध केला. एकदा भंडाऱ्याच्या कार्यासाठी केशव हेडगेवार गेले असता तेथे असिस्टंट कमिशनर आले होते. त्यावेळी त्यांची ओळख केशव हेडगेवार यांच्याशी करून देण्यात आली. जकातदाराने असिस्टंट कमिशनरला सांगितले की, 'हा मुलगा अतिशय हुशार असून, आयसीएस परीक्षा पास होऊ शकतो. स्वत:चा व्यवसाय सुरू करू शकतो'. त्यावेळी केशव हेडगेवार यांना समजावून सांगण्यासाठी कमिशनरने त्यांना बोलावून घेतले. त्यांनी सांगितले की, 'तू तुझ्या शिक्षणाकडे लक्ष दे. क्रांतीच्या गोष्टींकडे लक्ष देऊ नको. इंग्रजांविरोधात बोललात, तर तुम्हाला जेल होऊ शकते. क्रांतिकारी असाल, तर इंग्रज तुम्हाला जास्तच त्रास देतील', असे सांगितले. त्यावेळेला कमिशनरचे सर्व बोलणे शांतपणे ऐकून घेत केशव हेडगेवार अतिशय नम्र स्वरात त्यांना म्हणाले की, 'तुम्ही सार्वजनिक जीवनात येऊन भारतीय स्वातंत्र्याची चळवळ पुढे नेत नाहीत, म्हणून आमच्यासारख्या विद्यार्थ्यांना पुढे यावे लागते. तुम्ही पुढे आलात; तर आम्हाला या कार्यात येण्याची गरज नाही'. केशव हेडगेवार यांचे हे बाणेदार उत्तर ऐकून असिस्टंट कमिशनर गांगरला व निरुत्तर झाला.

केशव हेडगेवार यांना त्यांच्या भावांनी दहावीनंतरच्या शिक्षणासाठी सन १९१० साली बी. एस. मुंजे यांच्याकडे कलकत्त्याला पाठवले. मुंजे हे संघाचे

कार्यकर्ते होते. नॅशनल मेडिकल कॉलेजमधून शिष्यवृत्ती मिळवून त्यांनी एल. एम. अँड एस. ही वैद्यकीय पदवी मिळविली (१९१४) आणि तत्संबंधीचा अनिवार्य प्रायोगिक अभ्यासक्रमही पूर्ण करून वैद्यकीचे प्रमाणपत्र प्राप्त केले (१९१५). विद्यार्थिदशेत असतानाच स्थानिक क्रांतिकारक गटांशी, विशेषतः पुलिन बिहारी दास यांच्या समितीशी त्यांची जवळीक वाढली होती. १९१० च्या जातीय दंगलीत रुग्णशुश्रूषा पथकात व १९१३ च्या बंगालच्या महापुराच्या वेळी त्यांनी झटून काम केले. कलकत्त्याच्या वास्तव्यात अरविंद घोष, श्यामसुंदर चक्रवर्ती प्रभृती क्रांतिवादी नेत्यांच्या संपर्कात ते आले. डॉक्टर झाल्यावर जन्मभर अविवाहित राहून देशसेवेचे व्रत पार पाडण्याचा निश्चय करून ते १९१६ मध्ये नागपूरला परतले. इंग्रजांची नोकरी न पत्करता त्यांनी नागपूरला फिजिशिएन म्हणून काम केले. मात्र, भारतीय स्वातंत्र्याचे स्वप्न त्यांना अस्वस्थ करत होते. आपले मोठे बंधू महादेवपंत हेडगेवार यांच्याकडूनच केशव हेडगेवार यांनी भारतीय स्वातंत्र्याची प्रेरणा घेतलेली होती. त्यामुळे या स्वप्नासाठी आपण समर्पित नाही झालो, तर आपले जीवन व्यर्थ जाईल, अशी भावना केशव हेडगेवार यांची झाली होती.

बंगालमधील प्रत्यक्ष क्रांतिकार्यात सहभाग घेता यावा यासाठी त्यांनी आपले उच्चशिक्षण जाणीवपूर्वक कलकत्तामध्ये घेतले. तेथे ते ‘अनुशीलन समिती’ या क्रांतिकारी संघटनेचे प्रमुख कार्यकर्ते बनले. पुढील काळात नागपुरात परतल्यावर काँग्रेसच्या माध्यमातून त्यांनी स्वातंत्र्यलढ्यातील अनेक आंदोलनांमध्ये भाग घेतला व अनेक वेळा कारावास भोगला. नागपूरला प्रांतिक काँग्रेस कमिटी, नागपूर नॅशनल युनियन, राष्ट्रीय मल्लशाळा, अनाथ विद्यार्थी गृह, रायफल असोसिएशन, राष्ट्रीय उत्सव मंडळ आदी संस्थांच्या कार्याला त्यांनी वाहून घेतले. १९२० साली नागपूरला काँग्रेसचे अधिवेशन भरणार होते. त्याच्या व्यवस्थेसाठी त्यांनी डॉ. ल. वा. परांजपे यांच्याबरोबर स्वयंसेवक मंडळ उभारले. त्याचे ते कार्यवाह होते. प्रांतिक असहकार समितीचेही ते सदस्य होते. राष्ट्रीय आंदोलनाचा प्रचार करण्यासाठी प्रांतभर संचार करून त्यांनी जहाल भाषणे दिली. परिणामी त्यांच्यावर भाषणबंदीचा हुकूम बजावण्यात आला व पुढे आधीची दोन भाषणे राजद्रोही आहेत, असा आरोप ठेवून त्यांना एक वर्ष सक्त मजुरीची शिक्षा दिली गेली.

इ.स. १९२० ते इ.स. १९३१ या काळात ते अनेक सत्याग्रहांमध्ये, आंदोलनांमध्ये सहभागी होते. विदर्भ प्रांताचे काँग्रेसचे सचिव म्हणूनही

त्यांनी काम पाहिले. १९२० साली काँग्रेसच्या नागपूर अधिवेशनात पूर्ण स्वातंत्र्याचा ठराव मांडणारे एकमेव नेते केशव हेडगेवार होते. त्यानंतर सुरू झालेल्या असहकार आंदोलनासह खिलाफत चळवळीतही हेडगेवार यांनी सहभाग घेतला. कारावासानंतर केशव हेडगेवारांच्या स्वागतासाठी स्वत: पंडित जवाहरलाल नेहरू व हकिम अजमल खान आले होते. त्यावेळी त्यांनी हेडगेवार यांच्या राष्ट्रकार्य व स्वातंत्र्यासाठी समर्पणाच्या कामगिरीचा आढावा आपल्या भाषणांतून घेतला. त्यांनी केलेल्या भाषणांतून केशव हेडगेवारांच्या देशकार्याची महती लक्षात येते. जुलै १९२२ मध्ये कारावासातून सुटल्यावर नॅशनल युनियनचे स्वातंत्र्य हे मुखपत्र चालविण्यासाठी त्यांनी वर्षभर खूप धडपड केली. तत्पूर्वी प्रांतिक काँग्रेसच्या संयुक्त कार्यवाहपदी त्यांची ऑगस्ट १९२२ मध्ये निवड झाली.

जातीय सलोखा आणि परस्पर विश्वास संपादन करण्याच्या उदात्त हेतूने महात्मा गांधीजींनी खिलाफत चळवळीचे नेतृत्व केले; परंतु ते अयशस्वी झाल्यानंतर सर्वत्र भीषण जातीय दंगली उद्भवल्या. मलबार, कोहाट यांसारख्या भागांत हिंदूंच्या कतली झाल्या. याची प्रतिक्रिया म्हणून सशस्त्र क्रांतीतील काही नेते जे प्रारंभी काँग्रेसबरोबर होते, ते काँग्रेसमधून बाहेर पडले. त्यांत डॉ. हेडगेवार यांसारखे नेते हिंदुराष्ट्रवादाकडे आकर्षित झाले. जातीय तणावांच्या वेळी बहुसंख्य ठिकाणी आक्रमक पवित्रे घेणाऱ्या मुस्लिम शक्तींपुढे सदैव भीतिग्रस्त राहणाऱ्या असंघटित हिंदूंमध्ये स्वसंरक्षणाचे सामर्थ्य निर्माण करण्याची त्यांना आवश्यकता वाटू लागली. प्रांताप्रांतांतून संरक्षक दले उभारण्याचे प्रयत्न झाले. त्यांत सर्वाधिक यश हेडगेवारांना मिळाले.

तत्पूर्वी, सन १९२१ साली इंग्रजांनी तुर्कीच्या सुलतानाची हकालपट्टी करत तो प्रदेश आपल्या अधिपत्याखाली घेतला. या विरोधात खिलाफत आंदोलन केरळमध्ये उग्र झाले होते. त्यावेळी हेडगेवार यांच्या लक्षात आले की, या चळवळीनंतर मुस्लिम बांधवांचा स्वातंत्र्य चळवळीत अपेक्षित सहभाग दिसून येत नाही. यानंतर देशात हिंदू-मुस्लिम वाद झाला. वादाचे पर्यावसन दंगलीत झाले. डॉ. मुंजे यांनी ही परिस्थिती पाहिली. त्यांनी ठरवले की हिंदू लोकांना संघटीत करणे काळाची गरज ठरणार आहे. डॉ. हेडगेवार व डॉ. परांजपे यांच्यासमोर त्यांनी संघटनेचा प्रस्ताव ठेवला.

काँग्रेस स्वयंसेवक दलाचा हेडगेवारांना चांगलाच अनुभव होता, पण अधिवेशनासारख्या प्रसंगी उत्साही सांगकामे कार्यकर्ते हे स्वयंसेवकांचे

चुकीचे स्वरूप होते. त्याऐवजी सच्छील देशभक्त तरुणांसाठी त्यांना स्वेच्छेने अनुशासित जीवन जगण्यास व कर्तृत्व दाखविण्यास वाव देणारी संघटना उभारावी, असे त्यांच्या मनाने घेतले. लष्करी शिक्षण आणि शिस्तीची त्यांना खास आवड होती. हिंदूराष्ट्राला व सर्व स्तरांतील हिंदूसमाजाला त्याच्या स्वत्वाची जाणीव करून देऊन शक्तिसंपन्न व संघटित करण्यासाठी त्याला हिंदूराष्ट्रवादाची तात्त्विक बैठक देऊन संस्था उभारण्याचा श्रीगणेशा त्यांनी २७ सप्टेंबर १९२५ च्या दसऱ्याला नागपूरमध्ये एका छोट्या बैठकीत केला. पुढे १७ एप्रिल १९२६ रोजी 'सभासदां'च्या बैठकीत बहुमताने या संस्थेचे 'राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ' असे नामाभिधान करण्यात आले. त्यांच्या राष्ट्रीयत्वाच्या आणि राष्ट्रसेवेच्या विशुद्ध कल्पना कलकत्ता येथील विद्यार्थिदशेत उदित झाल्या होत्या. त्या कल्पनांचे राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ हे अत्यंत विकसित असे मूर्त स्वरूप होय. त्यामुळे अर्थातच त्यांची पहिले सरसंघचालक म्हणून निवड झाली. नागपूरचे रघुजीराजे (१८७२–१९५८) आणि राजे लक्ष्मणराव (१८७७–१९३२) हे दोन बंधू हेडगेवारांचे समकालीन असून त्यांचा डॉक्टरांवर व संघावर विशेष लोभ होता. राजे लक्ष्मणरावांनी खटपट करून संघास हत्तीखाना आणि साळूबाई मोहित्यांचा वाडा दिला. राजेसाहेबांच्याच कृपाछत्राखाली संघ वाढीस लागला.

२७ सप्टेंबर १९२५ साली विजयादशमीच्या दिवशी राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाची स्थापना करण्यात आली. 'हिंदू धर्मीयांच्या रक्षणासह भारतीय स्वातंत्र्यासाठी निकराने लढा देणे', हा या संघटनेचा मुख्य उद्देश होता. त्यावेळी अविवाहित राहून संघासाठी आयुष्य समर्पित करण्याची प्रतिज्ञा डॉ. केशव हेडगेवार यांनी केली. 'राष्ट्रदर्शन' या सावरकरांच्या ग्रंथाला प्रमाण मानत डॉ. हेडगेवार यांनी संघाच्या कार्याची दिशा ठरवली. हिंदू धर्मीयांना एकत्र करत सर्वधर्मसमभावाच्या जाणिवेतून त्यांनी संघटना वाढवली. ऑक्टोबर १९२५ साली संघटनेच्या मीटिंगला केवळ पाचच लोकं उपस्थित होते. परंतु, हेडगेवारांचा विचार लोकांना कालौघात पटू लागला. त्याचाच परिणाम म्हणून सन १९४० साली २० हजार स्वयंसेवक संघटनेच्या मीटिंगला उपस्थित होते. संघटनेचे कामकाज चालविण्यासाठी सकाळी एक तास व संध्याकाळी एक तास देण्याचे ठरले. शाखेमध्ये राष्ट्रवादाचे धडे व व्यायाम देण्याचे काम या दोन तासात करण्यात येऊ लागले. यामुळे भारतीय स्वातंत्र्याची चळवळ अधिक व्यापक होऊन भारताला लवकर स्वातंत्र्य मिळेल, अशी त्यामागील

डॉ. हेडगेवार यांची धारणा होती. चारित्र्यसंपन्न व्यक्तिनिर्माण व त्या आधारावर राष्ट्रनिर्माण या अंतिम ध्येयाचा विचार त्यांनी संघस्थापनेच्या माध्यमातून केला.

डॉ. हेडगेवार हे कुशल संघटक, मार्गदर्शक व नेते होते. त्यांच्याच प्रेरणादायी नेतृत्वामुळे गोळवलकर गुरुजी, बाळासाहेब देवरस, भैयाजी दाणी, एकनाथजी रानडे (स्वामी विवेकानंद स्मारकाचे शिल्पकार), पं. दीनदयाळ उपाध्याय आदी नेते – कार्यकर्ते भारताला प्राप्त झाले. इ.स. १९२५ ते इ.स. १९४० या काळात, सतत १५ वर्षे डॉक्टर देशभर प्रवास करत होते, एक–एक माणूस, कार्यकर्ता, स्वयंसेवक घडवण्याचा व संघाला जोडण्याचा प्रयत्न करत होते. डॉक्टर हेडगेवारांची अशी इच्छा होती की, संघाने राजकारणात पडू नये. ती एक राष्ट्राच्या चरित्र निर्माणासाठी कार्य करणारी संस्था असावी. आपल्या वैयक्तिक पातळीवर त्यांनी पुढेही स्वातंत्र्य चळवळीमध्ये, सत्याग्रहांमध्ये सहभाग घेतला आणि इतरांनाही त्यांच्या वैयक्तिक मतानुसार अशा गोष्टीत सहभागी होण्यास अटकाव केला नाही. पण एक संघटना म्हणून संघ प्रत्यक्ष ह्यात पडला नाही. त्यामुळेच संघ आजही प्रत्यक्ष राजकारणात नसतो. पण संघाशी निगडित वेगवेगळ्या क्षेत्रात कार्यरत असलेल्या अनेक संस्था आहेत. संघ परिवार ही त्यांची सामूहिक ओळख आहे. या परिवारातल्या संघटनांचा व्याप खूप मोठा आहे; पण तो काही एका दिवसात उभा राहिलेला नाही.

हेडगेवारांनी संघकार्याची रचना कौटुंबिक मूल्यांवर केलेली होती. संघ हे आपले कुटुंब आहे आणि कुटुंबात जसा आपण व्यवहार करतो, तसाच संघात केला पाहिजे, अशी त्यांची धारणा होती. त्यांनी लोकशाही, राज्यव्यवस्था अर्थव्यवस्था, समाजव्यवस्था यांविषयी मूलभूत चिंतन मांडलेले नाही. तथापि ,कोणतीही व्यवस्था उत्तमरीतीने चालविण्यासाठी काय केले पाहिजे, याचा जो मार्ग सांगितला, तो वादातीत आहे. माणसाला संस्कारित केल्याशिवाय व स्वबांधवांविषयी त्याच्या मनात आपुलकीची आणि कर्तव्याची भावना निर्माण केल्याशिवाय कोणतीही व्यवस्था कल्याणकारी ठरणार नाही, असे त्यांचे मत होते.

हेडगेवारांनी संघ स्थापन केला, तरी काँग्रेस सोडली नव्हती. ते काँग्रेसच्या सर्व चळवळींत भाग घेत. लाहोर काँग्रेसच्या संपूर्ण स्वातंत्र्याच्या ठरावाने त्यांना अत्यानंद झाला. २६ जानेवारी १९३० रोजी संघाच्या प्रत्येक शाखेने काँग्रेसचे अभिनंदन करण्यासाठी सभा आयोजित कराव्यात, असा आदेश संघ

शाखांना त्यांनी काढला. नंतर डॉ. परांजपे यांच्या हाती सरसंघचालक पदाची सूत्रे देऊन त्यांनी स्वतः २२ जुलै १९३० रोजी सत्याग्रहात भाग घेतला. त्याबद्दल त्यांना अटक झाली. फेब्रुवारी १९३१ मध्ये त्यांची सुटका झाली. ऑगस्ट १९३६ मध्ये त्यांनी संघाच्या धर्तीवर चालणारी वेगळी राष्ट्रसेविका समिती सुरू करण्यास लक्ष्मीबाई केळकर (मावशी) यांना मान्यता दिली. हेडगेवारांनी पुण्यातील सोन्या मारुती सत्याग्रहात १३ मे १९३७ रोजी भाग घेतला. त्यांनी हिंदू युवक परिषदेचे पुणे येथे १९३८ दरम्यान अध्यक्षस्थानही भूषविले.

भगवा ध्वज, गुरू, गुरुदक्षिणेची वेगळी संकल्पना, विचारांना मुख्य व व्यक्तीला गौण स्थान, सामूहिक निर्णय पद्धती, पूर्णवेळ कार्यकर्ता संकल्पना, दैनंदिन शाखा (बाल–तरुण–थोरांनी रोज संध्याकाळी खेळण्यासाठी, देशभक्तिपर गाणी म्हणण्यासाठी एकत्र जमणे), सभासद नोंदणी–अध्यक्ष–सचिव–संचालक मंडळ या प्रचलित पद्धतींना फाटा आदी वैशिष्ट्ये असलेली कार्यपद्धती डॉ. हेडगेवार यांनी राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघामध्ये रुजवली. डॉ. हेडगेवार त्यांच्या जीवनचरित्रातून सर्वांना शिकवत असत. जे काही करायचे आहे अथवा सांगायचे आहे, ते प्रथम स्वतः करायचे, नंतर इतरांना ते करायला सांगायचे. त्यांच्या जीवनचरित्रातील छोट्या छोट्या गोष्टींमधून त्यांनी त्या काळातील संघ स्वयंसेवकांना खूप काही शिकवले आणि त्यांना राष्ट्रासाठी सर्वस्व अर्पण करण्याची प्रेरणा दिली. त्यांचे जीवन आजही सर्व स्वयंसेवकांसाठी पथदर्शी ठरत आहे.

डॉ. हेडगेवार एक महान पुरुष होते. त्यांनी त्यांच्या जीवनात तीन महत्त्वाच्या गोष्टी केल्या. पहिली म्हणजे, त्यांनी देशात भारत हिंदू राष्ट्र आहे हा विषय पुन्हा मांडला. दुसरी म्हणजे, देशातील हिंदू लोकांना स्वतःला हिंदू म्हणवून घेण्यात कनिष्ठता वाटत होती. त्यांनी कनिष्ठतेची भावना दूर करून भारतीय समाजाला स्वतःला हिंदू म्हणवून घेण्यात अभिमान वाटायला लावला. आज देशभर निर्माण झालेले हिंदुत्वाचे वातावरण याचा पुरावा आहे. आणि तिसरे, त्यांनी संघ शाखा नावाची एक नवीन पद्धत शोधून काढली ज्यामध्ये नियमित शारीरिक आणि बौद्धिक कार्यक्रमांद्वारे संस्कार आत्मसात करून देशभक्ती आणि राष्ट्रवादाने परिपूर्ण व्यक्ती निर्माण केली जाते.

१९३४ मध्ये वर्धा येथे संघाचे हिवाळी शिबिर होते. १५०० स्वयंसेवक शिबिराला उपस्थित होते. या शिबिराला महात्मा गांधी यांनी भेट दिली.

महादेवभाई देसाई यांना बरोबर घेऊन गांधीजी आले होते. आप्पाजी जोशी यांनी स्वागत केले. त्यांनी शिबिराची पाहणी केली. स्वयंसेवक निवासस्थानाचे तंबू त्यांनी पाहिले. शिस्त अनुशासन पाहून गांधीजी प्रभावित झाले. त्यांनी स्वयंसेवकांना प्रश्न विचारले की, तुम्ही कोणत्या जातीचे आहात, प्रत्येकाने एकच उत्तर दिले, ''आम्ही हिंदू आहोत.'' प्रत्यक्षात तेथे सर्व जातीचे स्वयंसेवक होते. आप्पाजी जोशींनी संघाचे सारे श्रेय सरसंघचालक डॉ. हेडगेवारांना दिले. महात्मा गांधींनी त्वरित डॉ. हेडगेवारांना भेटण्याची इच्छा प्रकट केली. पुढे त्यांची भेट झाली. एकूणच डॉ. हेडगेवारांच्या कार्याप्रती गांधींनी मनमोकळेपणे प्रशंसा केली. आज देशात संघकार्याला एक प्रकारे विचाराची उंची प्राप्त झाली आहे. आज देशात ३८,३९० स्थानी ६०,९२९ संघ शाखा सुरू आहेत. संघविचारातून ६१,८८२ इतकी सेवाकार्ये सुरू आहेत. 'कोविड' या महामारीत संघाने अन्नधान्य वाटप, आरोग्य सेवा यांसारख्या सेवाकार्यातून मानवतेची सेवा केली. विदेशातही त्या-त्या देशात हिंदूंच्या संघटना कार्यरत आहेत.

डॉ. केशव हेडगेवार यांच्या प्रेरणादायी नेतृत्वामुळे गोळवलकर गुरुजी, बाळासाहेब देवरस, भैयाजी दाणी, एकनाथजी रानडे, पं. दीनदयाळ उपाध्याय यांसारखे नेते, कार्यकर्ते देशाला मिळाले. सन १९२५ म्हणजेच संघाच्या स्थापनेपासून ते १९४० असे त्यांच्या मृत्यूपर्यंतचे पंधरा वर्षे डॉक्टर हेडगेवार सतत देशभर भ्रमण करत होते. हेडगेवारांची प्रकृती १९३२ पासून बिघडण्यास सुरुवात झाली. प्रांताप्रांतांचा दौरा, जिल्ह्याला भेटी, अधिकारी प्रशिक्षण वर्ग इ. कार्यक्रम त्यांनी प्रकृती बरी नसतानाही चालूच ठेवले. त्यामुळे दीर्घ औषधोपचार होऊ शकला नाही. अखेर मेंदूतील रक्तस्रावामुळे नागपूर येथे त्यांचे निधन झाले. मृत्यूपूर्वी त्यांनी माधवराव सदाशिव गोळवलकर गुरुजी यांना संघाची धुरा सांभाळण्यासाठी सरसंघचालक नेमले. या सुमारास देशात संघाच्या ५०० शाखा कार्यरत होत्या आणि त्यांत साठ हजार नियमित स्वयंसेवक होते. डॉ. बाळकृष्ण मुंजे यांना हेडगेवार गुरुस्थानी मानीत. डॉक्टर व संघ यांना मुंजेंचा आधार होता. तसेच बाबाराव व नारायणराव हे सावरकर बंधू, बापूजी अणे, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज, नृसिंह पाचलेगावकर महाराज आदी निकटवर्तीयांशी त्यांचे जिव्हाळ्याचे संबंध होते. डॉ. हेडगेवार हे नव्या हिंदू राष्ट्रवादाचे जनक आणि सुप्त हिंदू राष्ट्राचे प्रबोधक मानले जातात. वि. दा. सावरकरांनी त्यांना हिंदू राष्ट्रवादाचा आधारस्तंभ म्हटले आहे. त्यांनी

संघाच्या माध्यमातून एक–एक माणूस जोडण्याचे कार्य केले. त्यांच्या कष्टाचे फळ म्हणजे आज संघाचा महाकाय वटवृक्ष झाला आहे. लाखो कार्यकर्ते आज संघासाठी काम करत आहेत. राष्ट्रकार्यासाठी निर्मोही भावनेने समर्पित होत आहेत.

■

३

शहीद भगतसिंग

(सन १९०७ ते १९३१)

सरदार भगतसिंग हे त्यांच्या समतावादी, धर्मनिरपेक्ष व साम्यवादी विचारांमुळे केवळ भारतातच नव्हे तर जागतिक स्तरावरही प्रेरणादायी व्यक्तिमत्त्व म्हणून ओळखले जातात. सध्याच्या काळात सामाजिक न्याय, आर्थिक समानता व मानवी अधिकारांसाठी सुरू असलेल्या विविध आंदोलनांमध्ये भगतसिंग यांचे नाव अनेकदा घेतले जाते. अनेक सामाजिक आंदोलनांत भगतसिंग यांचे चित्र आणि घोषवाक्ये दिसून येतात. त्यांच्या विचारांनी केवळ क्रांतीचेच नव्हे, तर शांततापूर्ण सामाजिक परिवर्तनाचेदेखील मार्गदर्शन केले आहे.

भगतसिंग यांचा जन्म २८ सप्टेंबर १९०७ रोजी बंगा नावाच्या एका छोट्याशा गावात झाला. बंगा हे गाव सध्या पाकिस्तानात स्थित आहे. भगतसिंग यांच्या वडिलांचे नाव किशनसिंग व आईचे नाव विद्यावती असे होते. भगतसिंग यांचे वडील किशनसिंग संधू व त्यांचे काका ब्रिटिश वसाहतवादी राजवटी विरुद्धच्या स्वातंत्र्य लढ्यामध्ये सहभागी होते. ज्यावेळेस भगतसिंग यांचा जन्म झाला, त्यावेळेला नुकतेच भगतसिंग यांचे वडील किशनसिंग व त्यांचे काका यांची तुरुंगातून सुटका झाली होती. भगतसिंग यांच्या कुटुंबातील बहुतेक व्यक्ती स्वातंत्र्यलढ्यांमध्ये सहभागी होते आणि काही राजा रणजीतसिंगाच्या सैन्यामध्ये सामील होते. भगतसिंग यांना देशभक्ती व राजकीय कार्यकर्तृत्वाचा इतिहास याची प्रेरणा आपल्या कुटुंबाकडूनच मिळालेली होती. या कौटुंबिक वातावरणामध्ये वाढलेले भगतसिंग यांच्या मनामध्ये स्वातंत्र्य प्रेम भरभरून होते. भगतसिंग यांनी लहान असताना ठरवून घेतले की, ब्रिटिश सरकारच्या जुलमांपासून भारताला स्वतंत्र करायचे.

ब्रिटिश अधिकाऱ्यांच्या जुलमी राजवटीचा भगतसिंग यांच्या मनात लहानपणापासूनच राग होता. वडिलांसोबत शेतामध्ये काम करताना त्यांनी वडिलांना आंब्याच्या कोया पुरताना पाहिले. त्यांनी वडिलांना याचे कारण विचारले की, 'हे तुम्ही का करत आहात?'. यावर भगतसिंग यांचे वडील म्हणाले की, 'आपण जे पेरतो ते उगवते. हा मातीचा गुणधर्म आहे. आज आपण आंब्याच्या कोया पुरतो आहे. उद्या यातून आंब्याचे झाड तयार होईल व आपल्यासह आपल्या पुढच्या पिढ्यांना आंब्याची फळे देईल'. वडिलांचे हे

उद्‌गार ऐकून भगतसिंग यांनी शेतातील काड्या जमिनीत पुरायला सुरुवात केली. यावर वडील त्यांना म्हणाले की, 'भगत हे तू काय करतो आहेस?' यावर भगतसिंग म्हणाले की, 'तुम्हीच तर म्हणाला होतात ना, की पेरल ते उगवते. मी या जमिनीत काड्या पुरतो आहे. त्यातून बंदुका उगवतील व मी ब्रिटिश साम्राज्याचा या शस्त्रांच्या साह्याने सामना करून त्यांना या देशातून हाकलून लावेल'. निरागस भगतच्या या क्रांतिकारी विचाराने त्यांचे वडीलही प्रभावित झाले होते. भगतसिंग देशाच्या स्वातंत्र्य संग्रामात भव्यदीव्य काहितरी करेल, याची प्रचिती त्यांना भगतच्या वागण्याबोलण्यातून आली होती.

भगतसिंग यांनी शालेय जीवनापासून विविध राजकीय, सामाजिक व आर्थिक घडामोडींशी संबंधित पुस्तके वाचण्यास सुरुवात केली होती. त्यामुळे लहान वयातच त्यांच्या विचारांमध्ये कमालीची प्रगल्भता निर्माण झाली होती. राजकीय व सामाजिक विषयांवर ते मुद्देसूद मांडणी करू लागले होते. त्यांची प्रतिभा पाहता हा मुलगा भविष्यात मोठा माणूस बनून इतिहास घडवेल, अशी प्रत्येकाची धारणा झाली होती जी पुढे कालौघात खरी ठरली.

त्याकाळी मुलांचा विवाह लवकर करण्याची प्रथा समाजात रूढ होती. भगतसिंग यांच्या आईने त्यांचा विवाह वयाच्या १७ व्या वर्षीच ठरवला होता. परंतु, 'आझादी ही मेरी दुल्हन है', असे सांगत भगतसिंग यांनी लग्नास नकार दिला व महाविद्यालयीन शिक्षणासाठी त्यांनी आपले घर सोडले. महाविद्यालयीन जीवनात भगतसिंग यांच्या व्यक्तिमत्त्वाभोवती विचारांचे कोंदण अधिक घट्ट होत गेले. लायब्ररीमध्ये तासन्‌तास बसून ते जगभरातील क्रांतिकारक व विविध देशांतील स्वातंत्र्य लढ्यांचा अभ्यास करू लागले. अनेक सामाजिक चळवळींचे त्यांनी अध्ययन केले. अर्थशास्त्राशी संबंधित अनेक पुस्तके वाचत त्यांनी स्वतंत्र भारताची अर्थव्यवस्था कशी असेल, यावर अभ्यासपूर्ण विवेचन अनेक सभा व बैठकांमधून केले. वाचनाची आवड असलेल्या शहीद भगतसिंग यांना अभिनयाचीही आवड होती. महाविद्यालयीन सहकाऱ्यांमध्ये क्रांतीची ज्योत प्रज्वलित करण्यासाठी त्यांनी विविध नाटकांमध्ये भूमिका साकारत तरुणांमध्ये क्रांतीचे स्फुल्लिंग चेतवले. त्यांचा प्रत्येक आचार व विचार ब्रिटिश साम्राज्याला आव्हान देणारा होता. त्यामुळे तरुणांमध्ये भगतसिंग यांची लोकप्रियता वाढली होती.

शालेय जीवनात असताना भगतसिंग यांच्यावर महात्मा गांधी यांच्या विचारांचा प्रभाव होता. महात्मा गांधींनी भारतीय स्वातंत्र्यासाठी पुकारलेल्या

चळवळीत अवघा भारत सामील झाला होता. भगतसिंगही त्यास अपवाद नव्हते. सन १९२० मध्ये गांधींजीच्या असहकार आंदोलनात भगतसिंगही सामील झाले होते. इंग्रजांकडून विक्री करण्यात येणाऱ्या वस्तूंवर बहिष्कार टाकून स्वदेशी भारतीय वस्तूंचा पुरस्कार करत ब्रिटिशांना असहकार करून त्यांची प्रशासकीय कोंडी करायची व या देशातून हाकलून द्यायचे, असा या आंदोलनाचा उद्देश होता. या आंदोलनाला भारतातून मोठ्या प्रमाणावर पाठिंबा मिळाला होता. त्यामुळे आता ब्रिटिश लवकरच भारत सोडून जातील, अशी धारणा सर्वसामान्य भारतीयांची झाली होती. परंतु, हे आंदोलन सुरू असतानाच काही आंदोलनकर्त्यांनी चौरीचौरा येथे हिंसात्मक आंदोलन करण्यास सुरुवात केली. या घटनेत पोलीस चौकीची जाळपोळ व पोलिसांना मारहाण करण्यात आली. या आंदोलनात पोलिसांच्या गोळीबारात अनेक नागरिक बळी पडले. आंदोलनाला हिंसक गालबोट लागत असल्याचे गांधीजींच्या लक्षात आल्यावर त्यांनी 'असहकार आंदोलन' मागे घेतले. अहिंसात्मक आंदोलन करण्यावर गांधीजी पहिल्यापासूनच ठाम असल्याने अपेक्षेप्रमाणे त्यांनी हे आंदोलन मागे घेतले.

गांधींजींचे असहकार आंदोलन मागे घेणे ब्रिटिशांच्या पथ्यावर पडले. त्यांनी अधिक कठोर होत त्यानंतर कुठलेही सामाजिक व राजकीय आंदोलन दडपशाहीचा वापर करून संपवण्याची कार्यपद्धती अवलंबली. असहकार आंदोलनामुळे स्वातंत्र्याची स्वप्ने पाहणाऱ्या सर्वच भारतीयांसह भगतसिंग यांचाही मोठा भ्रमनिरास झाला. अशातच १९१९ मध्ये झालेल्या जालियनवाला बाग हत्याकांडामध्ये निशस्त्र भारतीयांची मोठ्या प्रमाणात हत्या करण्यात आली. या दुर्घटनेचा भगतसिंग यांच्यावर मोठ्या प्रमाणात परिणाम झाला. म्हणूनच भगतसिंग यांनी ठरविले की, आता आपणही या लढ्यामध्ये सामील होऊन जनतेला न्याय मिळवून द्यावा. त्यासाठी त्यांनी 'हिंदुस्तान सोशालिस्ट रिपब्लिकन असोसिएन (HSRA)' या क्रांतिकारी संघटनेमध्ये सामील होण्याचा विचार केला.

जेव्हा महात्मा गांधी यांनी गोरखपूरच्या चौरीचौरामध्ये झालेल्या हिंसाचारानंतर असहकार आंदोलन मागे घेतले तेव्हा भगतसिंग खूप नाराज झाले. अहिंसा मूल्यावरील त्यांचा विश्वास कमकुवत झाला आणि ते या निर्णयापर्यंत पोहोचले की, स्वातंत्र्य मिळवण्यासाठी सशस्त्र क्रांती हा एकमेव उपयुक्त मार्ग आहे, कारण ब्रिटिश सरकार बहिरे झाले आहे. त्यांना जागे

करायचे असेल तर मोठ्या धमाक्याची गरज आहे.

आपले शिक्षण चालू ठेवण्यासाठी भगतसिंग यांनी लाहोरमध्ये लाला लाजपतराय यांच्याद्वारे स्थापित विद्यालयात प्रवेश घेतला. हे विद्यालय क्रांतिकारक कार्यांचे केंद्र होते आणि येथे भगतसिंग हे भगवतीचरण वर्मा, सुखदेव आणि इतर क्रांतिकारकांच्या संपर्कात आले. लग्न करायचे नव्हते म्हणून भगतसिंग घरातून पळून कानपूरला गेले. येथे ते गणेश शंकर विद्यार्थी नावाच्या क्रांतिकारकाच्या संपर्कात आले आणि क्रांतीचा पहिला धडा शिकले. जेव्हा त्यांना आपली आजी आजारी आहे ही बातमी कळाली तेव्हा भगतसिंग घरी परतले. त्यांनी गावांमधूनच आपले क्रांतिकारी उपक्रम चालू ठेवले. ते लाहोरला गेले आणि 'नवजवान भारत सभा' नावाने एक क्रांतिकारी संघटना बनवली. त्यांनी पंजाबमध्ये क्रांतीचा संदेश पसरवण्यास सुरुवात केली. वर्ष १९२८ ला त्यांनी क्रांतिकारकांच्या एका बैठकीत भाग घेतला आणि चंद्रशेखर आजाद यांच्या संपर्कात आले. या दोघांनी मिळून हिंदुस्थान समाजवादी प्रजातंत्र संघाची स्थापना केली. याचा प्रमुख उद्देश होता की, सशस्त्र क्रांतीच्या माध्यमातून भारतामध्ये प्रजासत्ताकाची स्थापना करणे.

हिंदुस्तान सोशालिस्ट रिपब्लिकन असोसिएशन (HSRA)

भगतसिंग आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांनी १९२८ साली ''हिंदुस्थान सोशालिस्ट रिपब्लिकन असोसिएशन'' (HSRA) या संस्थेची स्थापना केली. (HSRA) याची स्थापना करताना त्यांनी क्रांतिकारी कार्यासाठी आपल्या प्राणांची आहुती देण्याची शपथ घेतली. (HSRA) त्यांचे उद्दिष्ट केवळ स्वातंत्र्य मिळवणे इतकेच नव्हते, तर समानता, न्याय, आणि साम्यवादावर आधारित नवीन समाजाची निर्मिती करणेदेखील होते. या संघटनेने ब्रिटिश साम्राज्यवादाला हादरा देण्यासाठी अनेक गुप्त योजनांची आखणी केली. (HSRA) च्या माध्यमातून त्यांनी तरुणांमध्ये जागृती केली आणि क्रांतिकारी कारवायांसाठी युवकांना प्रेरित केले. भगतसिंग हे या संघटनेचे सर्वात प्रमुख विचारवंत आणि नेते होते. त्यांनी संस्थेच्या प्रत्येक कृतीत महत्त्वाची भूमिका पार पाडली.

भगतसिंग आणि त्यांच्या सोबतीचे साथीदार हे इंग्रज सरकार विरोधात विविध प्रकारच्या निषेधांमध्ये सहभागी होत होते. सन १९२८ मध्ये ब्रिटिश सरकारने भारतातील राजकीय परिस्थितीचा आढावा घेण्यासाठी ''सायमन कमिशन'' नेमले होते. या कमिशनमध्ये एकही भारतीय सदस्य नव्हता,

त्यामुळे भारतीय नेते, जनता आणि विविध राजकीय पक्ष संतप्त झाले. संपूर्ण देशभर ''सायमन गो बॅक'' (Simon Go Back) या घोषणांनी वातावरण दणाणून गेले. देशातील विविध शहरांत आंदोलने झाली, सभा–मेळावे आयोजित केले गेले. विद्यार्थी, शिक्षक, वकील, कामगार आणि सामान्य नागरिकांनी यामध्ये उत्स्फूर्तपणे सहभाग घेतला.

३० ऑक्टोबर १९२८ रोजी पंजाबच्या लाहोर शहरात कमिशनविरोधी भव्य मोर्चा आयोजित करण्यात आला होता. या आंदोलनाचे नेतृत्व पंजाबचे लोकप्रिय आणि प्रतिष्ठित राष्ट्रवादी नेते लाला लजपतराय यांनी केले. हजारो नागरिक शांततापूर्ण पद्धतीने निषेध करत होते. मात्र, ब्रिटिश पोलीस अधीक्षक जेम्स स्कॉट यांच्या आदेशावरून पोलिसांनी या निषेध करणाऱ्या जमावावर अत्यंत अमानुष आणि निर्दयीपणे लाठीमार केला. या घटनेत लाला लजपतराय गंभीर जखमी झाले, आणि पुढील काही दिवसांमध्ये, म्हणजेच १७ नोव्हेंबर १९२८ रोजी त्यांचे निधन झाले. या घटनेने भगतसिंग आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांना तीव्र धक्का बसला. त्यांनी ब्रिटिश सरकारला याचे उत्तर देण्याचे ठरवले आणि लजपतराय यांचा सूड घेण्यासाठी जेम्स स्कॉटला मारण्याची योजना आखली.

१७ डिसेंबर १९२८ रोजी भगतसिंग, शिवराम राजगुरू, सुखदेव थापर आणि चंद्रशेखर आजाद यांनी ब्रिटिश पोलीस अधिकारी जेम्स स्कॉटला मारण्याचा कट रचला. मात्र, त्या दिवशी ओळखीच्या गडबडीत त्यांनी चुकून जॉन साँडर्स या असिस्टंट सुपरिंटेंडंट अधिकाऱ्याला स्कॉट समजले आणि त्याच्यावर गोळीबार केला. भगतसिंग आणि राजगुरू यांनी साँडर्सवर जवळून गोळ्या झाडल्या, ज्यामुळे त्याचा जागीच मृत्यू झाला. चंद्रशेखर आजाद घटनास्थळावर सुरक्षा म्हणून उभे होते; त्यांनी पाठलाग करणाऱ्या पोलीस अधिकाऱ्यांवर गोळीबार करून आपल्या सहकाऱ्यांना सुरक्षितपणे पळून जाण्यास मदत केली. या घटनेनंतर लाहोर शहरातील सुरक्षा अधिक कडक करण्यात आली. ब्रिटिश सरकारने शहराची नाकेबंदी केली आणि क्रांतिकारकांना पकडण्यासाठी प्रत्येक घराची तपासणी सुरू केली. भगतसिंग व सहकारी अनेक आठवडे वेष बदलून गुप्त ठिकाणी आश्रय घेत राहिले. अनेकदा पोलिसांच्या तावडीतून ते अगदी थोडक्यात बचावले. ब्रिटिश सरकार या कृतीने हादरले आणि भारतीय जनतेमध्ये भगतसिंग व त्यांच्या साथीदारांच्या शौर्याची चर्चा देशभर पसरली.

केंद्रीय विधिमंडळात बॉम्बफेक

८ एप्रिल १९२९ रोजी भगतसिंग आणि बटुकेश्वर दत्त यांनी दिल्लीतील ब्रिटिश भारताच्या केंद्रीय विधानसभेत कमी शक्तीचे बॉम्ब टाकले. या कृतीचा उद्देश ब्रिटिश सरकारने आणलेल्या अत्याचारी कायद्यांविरोधात जगाचे लक्ष वेधणे हा होता. विशेषतः ''पब्लिक सेफ्टी बिल'' व ''ट्रेड डिस्प्यूट बिल'' या कायद्यांमुळे भारतीय जनतेच्या मूलभूत अधिकारांवर गदा येणार होती. बॉम्ब अशाप्रकारे बनवले गेले होते की, ज्यामुळे कोणतीही जीवितहानी होणार नव्हती. बॉम्ब टाकताना भगतसिंग आणि बटुकेश्वर दत्त यांनी ''इन्कलाब जिंदाबाद'' आणि ''साम्राज्यवाद मुर्दाबाद'' यांसारख्या घोषणा दिल्या. त्यांनी तिथून पळून जाण्याचा प्रयत्न केला नाही; उलट ते शांतपणे जागेवरच उभे राहिले व पोलिसांना स्वतःहून शरण गेले. त्यांनी न्यायालयात आपल्या क्रांतिकारी विचारांचा प्रचार करण्याचे ठरवले होते आणि ब्रिटिश सरकारच्या दडपशाहीचा खरा चेहरा जगासमोर आणण्याचे उद्दिष्ट ठेवले होते. या घटनेमुळे भगतसिंग यांची लोकप्रियता गगनाला भिडली. संपूर्ण भारतात त्यांचे विचार, शौर्य आणि नीडरता यांची चर्चा झाली. त्यांच्या या कृतीने युवकांमध्ये स्वातंत्र्यप्राप्तीची आणि क्रांतीची चेतना अधिक तीव्र झाली आणि ते भारतीय स्वातंत्र्य लढ्याचे एक प्रेरणादायी प्रतीक बनले.

केंद्रीय विधिमंडळात बॉम्ब फेकल्यानंतर भगतसिंग आणि बटुकेश्वर दत्त यांना अटक झाली. भगतसिंग यांनी न्यायालयात आपल्या क्रांतिकारी विचारांचा स्पष्ट आणि निर्भीड प्रचार केला. पुढे त्यांना सॉँडर्स हत्याप्रकरणाशी जोडण्यात आले आणि ''लाहोर कट खटला'' सुरू झाला. भगतसिंग, सुखदेव आणि राजगुरू यांच्यावर खुनाचा आरोप ठेवण्यात आला. लाहोर खटल्यामध्ये ब्रिटिश सरकारने क्रांतिकारकांना कठोरात कठोर शिक्षा देण्याचे ठरवले होते. या खटल्यादरम्यान भगतसिंग यांनी आपल्या क्रांतिकारी विचारांचे जाहीर समर्थन केले आणि देशात ब्रिटिश राजवटीविरोधात तीव्र भावना निर्माण केली. खटल्यादरम्यान भगतसिंग यांनी ब्रिटिशांच्या अन्यायकारी न्यायप्रणालीवर टीका केली आणि त्यांनी न्यायालयीन कार्यवाहीला क्रांतीचे व्यासपीठ म्हणून वापरले.

उपोषण

तुरुंगात भगतसिंग आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांना अन्यायकारक वागणूक मिळाली. ब्रिटिश कैद्यांच्या तुलनेत भारतीय कैद्यांना दिल्या जाणाऱ्या निकृष्ट

दर्जाच्या भोजन विरोधात त्यांनी आंदोलन केले. कैद्यांना राजकीय कैद्याचा दर्जा मिळावा, ही मागणी घेऊन भगतसिंग यांनी १९२९ मध्ये तुरुंगात दीर्घकालीन उपोषण सुरू केले. भगतसिंग यांचे हे उपोषण अनेक दिवस चालले आणि या दरम्यान त्यांची तब्येत अत्यंत खराब झाली. या उपोषणामुळे भारतीय स्वातंत्र्य लढ्याला नवे वळण मिळाले आणि संपूर्ण देशात त्यांच्या साहसाची चर्चा सुरू झाली. सरकारला अखेरीस अनेक मागण्या मान्य कराव्या लागल्या. भगतसिंग यांच्या या संघर्षामुळे त्यांचे नाव आणखी लोकप्रिय झाले आणि ते देशभरातील युवकांचे आदर्श बनले.

तुरुंगातील लेखन व वाचन

भगतसिंग यांनी तुरुंगवासाच्या काळात केवळ शारीरिकदृष्ट्याच नव्हे तर बौद्धिकदृष्ट्याही आपली प्रगल्भता सिद्ध केली. तुरुंगात असताना त्यांनी अनेक जागतिक दर्जाची पुस्तके वाचली आणि त्यांचा सखोल अभ्यास केला. त्यांनी कार्ल मार्क्स, लेनिन, रशियन क्रांतिकारक, फ्रेंच क्रांतीचे इतिहासकार, तसेच साम्यवादी विचारवंत यांचे ग्रंथ बारकाईने अभ्यासले. विशेषतः साम्यवादी विचारसरणी आणि क्रांतिकारी साहित्याकडे त्यांचा अधिक ओढा होता.

तुरुंगात राहूनच भगतसिंग यांनी अनेक महत्त्वपूर्ण लेख लिहिले. त्यांच्या या लेखांमधून त्यांनी ब्रिटिश साम्राज्यवाद, भांडवलशाही, शोषणकारी व्यवस्था आणि सामाजिक विषमतेवर तीव्र प्रहार केला. ''मी नास्तिक का आहे?'' (why I am an atheist) हा लेख त्यांनी तुरुंगातच लिहिला, ज्यामध्ये त्यांनी आपल्या नास्तिकत्वाची कारणमीमांसा स्पष्ट केली. या लेखामुळे त्यांची वैचारिक उंची अधिक ठळक झाली. भगतसिंग यांची पत्रे आणि लेख आजही युवकांना वैचारिक दिशा देतात आणि त्यांच्या क्रांतिकारी दृष्टिकोनाची सखोल ओळख करून देतात.

साम्यवाद आणि समाजवाद

भगतसिंग हे साम्यवादी विचारसरणीचे कट्टर समर्थक होते. ते भांडवलशाही व्यवस्थेचे कठोर टीकाकार होते आणि त्यांनी भांडवलशाहीच्या विरोधात समाजवादाचा पुरस्कार केला. त्यांच्या मते, भारतीय समाजात फक्त राजकीय स्वातंत्र्य पुरेसे नव्हते, तर आर्थिक समानता आणि सामाजिक न्याय ही खरी स्वातंत्र्याची लक्षणे होती. त्यांची क्रांती ही केवळ ब्रिटिशांपासून स्वातंत्र्य मिळवण्यापुरती नव्हती, तर एका नव्या समाजाची निर्मिती करणे हे त्यांचे उद्दिष्ट होते. भगतसिंग यांनी आपले अनेक लेख आणि भाषणांतून स्पष्ट केले

होते की, भांडवलशाही व्यवस्थेमुळे समाजातील श्रमिक, कष्टकरी, शेतकरी यांचे सतत शोषण होते. त्यांनी भांडवलशाहीला दूर करून सर्वांसाठी समान संधी उपलब्ध करून देणारी समाजवादी क्रांती व्हावी असे सुचवले. भगतसिंग यांनी रशियन क्रांतीतील लेनिन आणि मार्क्सवादी सिद्धांतांचा भारतातील परिस्थितीला साजेसा असा अर्थ लावला आणि हे विचार भारतीय तरुणांमध्ये पोहोचविण्यासाठी प्रयत्न केले.

धर्म, नास्तिकता आणि धर्मनिरपेक्षता

भगतसिंग यांनी आपल्या ''मी नास्तिक का आहे?'' या प्रसिद्ध लेखातून धार्मिक श्रद्धा आणि कर्मकांडांविरुद्ध स्पष्ट भूमिका मांडली आहे. त्यांच्या मते, धर्म हा लोकांना गुलामगिरीच्या मानसिकतेत ठेवण्याचा एक प्रकार आहे. भगतसिंग यांचा विश्वास होता की, समाजातील विषमता आणि अन्याय यांवर लढा देण्यासाठी धार्मिक भेदभाव दूर करणे आवश्यक आहे. त्यांनी स्वतःला नास्तिक म्हणून घोषित केले आणि आपल्या क्रांतिकारी कार्यात धर्माच्या आधारावर लोकांना विभागण्याच्या ब्रिटिश नीतीचा तीव्र निषेध केला. ते धर्मनिरपेक्ष भारताचे स्वप्न पाहत होते, ज्यात सर्व जाती-धर्मांचे लोक बंधुभावाने एकत्र राहतील. त्यांनी धर्मापेक्षा विज्ञान, तर्कशुद्ध विचार आणि मानवतावादी दृष्टिकोनावर भर दिला. भगतसिंग यांची ही भूमिका पुढे भारतीय संविधानातील धर्मनिरपेक्षतेच्या तत्त्वाला मजबूत आधार देणारी ठरली. ते केवळ क्रांतिकारकच नव्हते, तर विचारांनीही पुढारलेले आधुनिक युवकांचे प्रेरणास्थान बनले.

युवकांना संदेश आणि प्रेरणा

भगतसिंग यांनी आपल्या संपूर्ण क्रांतिकारी प्रवासात युवकांना विशेष महत्त्व दिले होते. त्यांच्या मते, राष्ट्राच्या खऱ्या क्रांतीचे वाहक हे युवकच असतात, कारण त्यांच्या हृदयात ऊर्जा, उत्साह आणि परिवर्तनाची जिद्द असते. त्यांनी आपल्या लेखांमधून, भाषणांमधून आणि कृतींमधून युवकांना संदेश दिला की, राष्ट्रासाठी जगणे आणि राष्ट्रासाठीच मरणे, हेच खऱ्या अर्थाने महान जीवन आहे. भगतसिंग यांनी युवकांना व्यक्तिगत स्वार्थापेक्षा सामाजिक बांधिलकी, त्याग आणि समर्पणाची भावना बाळगण्याची प्रेरणा दिली. त्यांचे ''इन्कलाब जिंदाबाद'' हे घोषवाक्य आजही युवकांसाठी ऊर्जा आणि प्रेरणा निर्माण करते. त्यांच्या प्रेरणेमुळे अनेक भारतीय युवक स्वातंत्र्यलढ्यात सक्रिय झाले आणि पुढील काळातही सामाजिक, राजकीय

आणि सांस्कृतिक क्षेत्रात प्रभावी कार्यरत राहिले. त्यांच्या जीवनातून युवकांना एक महत्त्वाचा संदेश मिळतो, तो म्हणजे अन्याय आणि अत्याचाराविरोधात आवाज उठवणे आणि समाजातील शोषित, दुर्बल घटकांसाठी उभे राहणे. भगतसिंग यांची प्रेरणा आजही विविध सामाजिक आंदोलनांसाठी आधारभूत ठरते आणि युवकांना देशप्रेम, धाडस आणि त्याग यांची शिकवण देते.

भगतसिंग यांना फाशीची शिक्षा

भगतसिंग हे ब्रिटिश राजवटी विरुद्ध भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील एक क्रांतिकारक व प्रमुख व्यक्ती होते. १९२८ मध्ये ब्रिटिश पोलीस अधिकारी जेम्स. ए. सँडर्स यांच्या भगतसिंग आणि त्यांच्या सर्व सहकारी क्रांतिकारकांच्या हत्येमुळे उद्‌भवलेल्या लाहोरमधील षडयंत्र खटल्याच्या संदर्भात भगतसिंग यांना फाशीची शिक्षा सुनावण्यात आली होती. ब्रिटिशांच्या अत्याचाराविरोधात त्यांनी केलेल्या कृती, धोरणे, निषेध यासाठी त्यांना अटक करण्यात आली होती आणि हा खटला चालविण्यात आला होता. भगतसिंग व त्यांचे सहकारी या सर्वांनी भारताला स्वातंत्र्य होण्यासाठी किती मोठी गरज आहे हे त्या व्यासपीठावर सांगितले.

२३ मार्च १९३१ रोजी लाहोर सेंट्रल जेलमध्ये राजगुरू आणि सुखदेव यांच्या समवेत भगतसिंग यांना फाशी देण्यात आली. भारताच्या स्वातंत्र्यासाठी त्यांनी दिलेले बलिदान आणि केलेले आत्मसमर्पण यामुळे त्यांना भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्यामध्ये शहीद व प्रतिष्ठित व्यक्ती म्हणून ओळखले जाते. भगतसिंग यांनी केलेल्या स्वातंत्र्यलढ्याच्या कामगिरीबद्दल त्यांना स्वातंत्र्य मिळवून देण्याच्या व न्याय करण्याच्या प्रेरणासाठी ओळखले जाते.

भगतसिंग यांचे क्रांतिकारी कार्य व विचारधारा व्यापक जनमानसात लोकप्रिय असले तरी त्यांच्यावर काही टीका आणि विवाददेखील झाले आहेत. विशेषतः अहिंसेच्या मार्गाचे समर्थक असलेल्या काही गटांकडून भगतसिंग आणि त्यांच्या क्रांतिकारी साथीदारांच्या हिंसात्मक मार्गाची टीका केली जाते. महात्मा गांधी आणि अन्य नेत्यांनी अहिंसेच्या मार्गाने स्वातंत्र्य मिळवण्याचा प्रयत्न केला, तर भगतसिंग यांनी शस्त्रक्रांतीचा मार्ग स्वीकारला होता. त्यामुळे त्यांचे मार्ग आणि विचार हे महात्मा गांधींच्या विचारांशी नेहमीच तुलनेत मांडले गेले आहेत. याशिवाय, भगतसिंग यांच्या नास्तिक विचारसरणीमुळे तत्कालीन समाजातील धार्मिक आणि परंपरागत विचारांचे लोक त्यांच्यावर टीका करत असत. ते काळाच्या पुढे असलेले आणि आधुनिक विचारांचे होते, त्यामुळे

काही परंपरावादी गटांनी त्यांना धार्मिक–सांस्कृतिक परंपरांना विरोध करणारे मानले होते. मात्र भगतसिंग यांनी या टीकेला आपली भूमिका स्पष्ट करत वेळोवेळी उत्तरे दिली होती. त्यांनी आपले नास्तिकत्व आणि क्रांतिकारी विचार वैज्ञानिक तर्कावर आधारित असल्याचे म्हटले आहे. तथापि, अशा टीकांना न जुमानता, भगतसिंग यांचे व्यापक योगदान भारतीय स्वातंत्र्यचळवळीसाठी अतिशय मोलाचे ठरले आहे, आणि त्यांचे विचार आजही तरुण पिढीसाठी प्रेरणादायी ठरत आहेत.

भगतसिंग हे भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याचे एक तेजस्वी नाव आहे. अवघ्या २३ वर्षांच्या आयुष्यात त्यांनी जे धाडस, जिद्द आणि वैचारिक परिपक्वता दाखवली, ती आजही जगभरातील युवकांना प्रेरणा देत आहे. भगतसिंग यांनी केवळ ब्रिटिश राजवटीविरोधात लढाच दिला नाही, तर साम्यवाद, समाजवाद आणि धर्मनिरपेक्षतेसारखे आधुनिक विचारही पुढे आणले. ते नेहमीच सामाजिक न्याय आणि आर्थिक समानतेच्या बाजूने होते. त्यांचे क्रांतिकारी मार्गदर्शन, शहीदत्व आणि लेखन हे भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील अविभाज्य भाग आहेत. त्यांनी युवकांना दिलेला संदेश आणि त्यांनी केलेले बलिदान हे कायम स्मरणात राहणारे आहे. आजच्या काळातही भगतसिंग हे अन्यायाविरुद्धच्या लढ्यातील प्रतीक बनले आहेत. ''इन्कलाब जिंदाबाद'' ही त्यांची घोषणाच त्यांचे विचार आणि कार्य यांचे चिरंतन प्रतीक बनली आहे. भगतसिंग यांचे आयुष्य हे प्रत्येक भारतीयासाठी आदर्श असून, त्यांच्या बलिदानाने भारताला स्वातंत्र्याच्या दिशेने जाण्यासाठी आवश्यक असलेला आत्मविश्वास आणि ऊर्जा दिली. आजही ते भारताच्या इतिहासातील एक प्रेरणादायी आणि अभिमानास्पद व्यक्तिमत्त्व म्हणून कायमस्वरूपी अजरामर आहेत.

शहीद भगतसिंग यांचे आयुष्य अल्पकाळाचे असले तरी त्यांचे विचार व कार्य अमर आहेत. त्यांच्या बलिदानामुळे भारतीय युवकांमध्ये नवा जोम निर्माण झाला. त्यांनी शिकवले की खरी देशभक्ती म्हणजे अन्यायाविरुद्ध लढणे, शोषणाला आव्हान देणे आणि समाजाच्या कल्याणासाठी स्वतःचे जीवन अर्पण करणे.

आज भारत स्वातंत्र्यप्राप्त झाला असला तरी सामाजिक समता, भ्रष्टाचारमुक्त व्यवस्था व न्यायसंपन्न समाज या त्यांच्या स्वप्नाची पूर्तता अद्याप बाकी आहे. त्यामुळे भगतसिंग यांचा विचार आजही तितकाच आवश्यक आहे.

''इन्कलाब जिंदाबाद'' हा त्यांचा नारा अजूनही प्रत्येक भारतीयाच्या हृदयात जोश निर्माण करतो. म्हणूनच शहीद भगतसिंग हे भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याचे शाश्वत प्रेरणास्रोत मानले जातात.

■

४

श्रद्धेय अटलबिहारी वाजपेयी
(सन १९२४ ते २०१८)

''क्या हार में क्या जीत में, किंचित नहीं भयभीत मैं,
संधर्ष पथ पर जो मिले, यह भी सही वह भी सही।
वरदान माँगूँगा नहीं।''

भारतीय राजकारणाच्या इतिहासात काही व्यक्तिमत्त्वे अशी आहेत ज्यांनी आपली छाप पिढ्यान्‌पिढ्या कोरली आहे. अटलबिहारी वाजपेयी हे त्यांपैकीच एक. प्रखर राष्ट्रभक्ती, असामान्य वक्तृत्वकला, तडजोडीची वृत्ती, सौम्य व्यक्तिमत्त्व आणि कविमनाचा ओलावा या सर्व गुणांचा संगम असलेले वाजपेयीजी हे खरेच जननेते होते. शिवमंगल सिंह ‘सुमन’ यांनी आपल्या प्रतिभासंपन्न कवितेतून भारतीय राजकारणाचा चेहरा उजळ करणाऱ्या पद्मभूषण, संसदरत्न, भारतरत्न अटलबिहारी वाजपेयी यांचे वर्णन केलेले आहे. त्या वाजपेयींबद्दल या लेखात आपण जाणून घेणार आहोत.

अटलबिहारी वाजपेयी यांचा जन्म २५ डिसेंबर १९२४ ला त्यांच्या मूळ गावी ग्वाल्हेर येथे झाला, हे ग्वाल्हेर राज्य पूर्वी ब्रिटिश काळात ग्वालियर म्हणून ओळखले जायचे. स्वातंत्र्यानंतर हे राज्य मध्य प्रदेश राज्यात समाविष्ट झाले. अटलबिहारी वाजपेयी यांचे वडील कृष्णबिहारी वाजपेयी हे एक उत्तम कवी होते. तेथीलच एका शाळेत ते मास्तर म्हणून काम करत असत. त्यांच्या आईचे नाव कृष्णादेवी. अटलबिहारी यांचे शालेय शिक्षण सरकारी उच्च माध्यमिक विद्यालय गोरकी, बारा, ग्वालियर येथे झाले. व्हिक्टोरिया कॉलेजमध्ये त्यांनी महाविद्यालयीन शिक्षण घेतले. कानपूरच्या प्रसिद्ध दयानंद कॉलेजमध्ये त्यांनी उच्च महाविद्यालयीन शिक्षण पूर्ण केले. व्हिक्टारिया कॉलेजमध्ये शिक्षण घेत असताना त्यांनी त्यांचे ग्रॅज्युएशन हिंदी, इंग्रजी व संस्कृत या विषयात केले. राजनीतिक विज्ञान या विषयात त्यांनी दयानंद कॉलेजमधून एम. ए. केले. त्यांना वकिली व्यवसायात रस असल्याने त्यांनी एल. एल. बी. चे शिक्षणही घेण्याचा प्रयत्न केला. त्यासाठी ॲडमिशनही घेतले. परंतु, त्यांची रुची पत्रकारितेत वाढली. म्हणून एल. एल. बी. चे शिक्षण मध्येच सोडून जर्नालिझमला त्यांनी ॲडमिशन घेतले. तरुण वयापासूनच त्यांची राजनीतिक विचारधारा जोर धरू लागली होती. ती साम्यवादाची बनलेली होती. ते म्हणायचे की, ‘हम सब बराबर है’. सन १९३९ साली ज्यावेळेला त्यांचा संपर्क बाबा आमटे यांच्याशी आला तेव्हा वयाच्या १५ व्या वर्षी त्यांनी राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघात प्रवेश केला. ब्रिटिश सत्तेविरोधात उभारलेल्या १९४२ च्या भारत छोडो चळवळीमध्ये सहभागी

होऊन विद्यार्थिदशेतच वाजपेयी यांनी राष्ट्रवादाचे आणि राजकारणाचे धडे गिरवले.

वयाच्या तेविसाव्या वर्षी म्हणजे १९४७ ला ते पूर्ण वेळ संघाचे प्रचारक म्हणून कार्यरत झाले. अत्यंत जोमाने त्यांनी काम सुरू केले. सगळेच लोक त्यांना politician beyond politics' असे म्हणायचे. राजकारणापलीकडचे एक उत्तुंग व्यक्तिमत्त्व त्यांचे होते. ''मै आपकी गलतियों का विरोध नहीं छोडूंगा, लेकीन मै अपनी गलतियों के विरोध के अधिकार को छोडने भी नहीं कहूंगा.''असे वाजपेयी ठणकावून सांगत असत. तुम्हाला आमच्यावरही टीका करण्याचा अधिकार आम्ही अबाधित ठेवू, इतके उच्च विचार वाजपेयी यांचे होते. राजकारणात त्यांचे प्रतिस्पर्धी खूप होते, परंतु एकही माणूस त्यांचा शत्रू नव्हता, हे विशेष!

पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्यासोबत वाजपेयींचे संबंध अतिशय सलोख्याचे होते. मात्र, अशाही अवस्थेत विरोधी बाकावर असताना अतिशय संतुलित व तितकीच संवेदनशील भूमिका मांडत त्यांनी पंडित नेहरूंचे लक्ष जनहिताच्या मुद्दयांकडे वेधले. पंडितजी नेहमी म्हणायचे की, 'तुमचा स्वभाव हा चर्चिल व चेम्बरलीनसारखा आहे. तुम्ही अतिशय संतुलित भूमिका ठेवून तुमचे प्रगल्भ राजकारण करत असतात. अटलबिहारी वाजपेयी काश्मीरच्या मुद्दयांवर चर्चिलसारखी शांत भूमिका घेतात; परंतु, जेव्हा कधी हैद्राबादचा मुद्दा चर्चेला येतो तेव्हा चेम्बरलीनसारखी तुम्ही आक्रमक भुमिका घेतात, हे तुमचे वेगळेपण आहे.' वाजपेयींच्या आक्रमक भूमिकेमुळे पंडित नेहरूंनी तत्कालीन गृहमंत्री सरदार वल्लभभाई पटेल यांच्या नेतृत्वाखाली हैद्राबाद संस्थान आक्रमक पद्धतीने भारतात विलीन केले. जवाहरलाल नेहरू यांना (son of India) ही उपाधीही अटलबिहारी वाजपेयी यांनीच दिली.

१९७८ साली ज्यावेळी आणीबाणीनंतर वाजपेयी सत्तेमध्ये आले, तेव्हा ते विदेशमंत्री झाले. त्यांच्या विभागातले जे अधिकारी होते, त्यांनी विदेश मंत्रालयात पंडित जवाहरलाल नेहरूंचा एक फोटो लावलेला होता. वाजपेयी यांना हे आवडणार नाही, म्हणून त्या अधिकाऱ्यांनी नेहरूंचा तो फोटो काढून टाकला. तेव्हा वाजपेयींनी विचारणा केली, मात्र उत्तर कुणीही दिले नाही. तिसऱ्या दिवशी जेव्हा तिथे वाजपेयी पुन्हा गेले, पुन्हा त्याच ठिकाणी फोटो लावण्यात आला होता. आपल्या विरोधकांना तुच्छ समजण्याचा संकुचितपणा वाजपेयींना कधीच जमले नाही, असा अत्यंत मोठा व पथदर्शी गुण अटलबिहारी

वाजपेयी यांचा होता.

अटलबिहारी वाजपेयी जरी पक्षामध्ये असले तरी ते एकच विचार नेहमी करत की, हे काम देशाच्या हिताचे आहे की नाही. याचे मूर्तीमंत उदाहरण म्हणजे सन १९७१ ला पूर्व पाकिस्तान व दक्षिण पाकिस्तान अंतर्गत गृहयुद्ध मोठ्या प्रमाणावर चालू होते. लाखो लोक शरणागत म्हणून भारतात आले होते. त्याआधीच्या निवडणुकीत इंदिरा गांधींनी 'गरीब हटाव'चा नारा दिला होता; परंतु त्यांचा हा नारा सगळा वेळ या गृहयुद्धात जात होता. चारही बाजूंनी भारतावर आक्रमण होण्यास सुरुवात झाली होती. त्याचे कारण म्हणजे इंदिरा गांधींनी बांगलादेशी भारतात येऊ नये म्हणून तिथे शांतता नांदण्यासाठी प्रयत्न सुरु केले होते. त्यामुळे संतप्त पाकिस्तानने सीमेपलीकडून युद्ध कारवाया करण्यास सुरुवात केली होती. चारही बाजूंनी झालेल्या आक्रमणामुळे भारतीय राजसत्ता व लोकशाही संकटात आली होती. परंतु, एक देश म्हणून सर्व भारतीय उभे राहिले व या युद्धात पाकिस्तानचा पराभव केला. त्यानंतर राजकीय विरोधकांनी इंदिरा गांधी यांना 'गरिबी हटाव'च्या नाऱ्याचे स्मरण करून देत त्यांच्यावर टीका करण्यास सुरुवात केली. परंतु, इंदिरा गांधींच्या समर्थनार्थ अटलबिहारी वाजपेयी यांनी पुढे येत विरोधकांना सांगितले की, 'इंदिरा गांधी दुर्गावतार आहेत. राष्ट्रीय एकात्मता व विकासासाठी आपल्याला त्यांच्यामागे उभे राहणे या क्षणाला संयुक्तिक ठरेल'. असा प्रगल्भ विचार मांडणारे अटलबिहारी वाजपेयी त्यावेळच्या भारतीय राजकारणातील एकमेव नेते होत.

अटलबिहारींची एक कविता आणीबाणीच्या काळात खूप गाजली होती.

हास्य-रूदन में, तूफ़ानों में,
अगर असंख्यक बलिदानों में,
उद्यानों में, वीरानों में,
अपमानों में, सम्मानों में,
उन्नत मस्तक, उभरा सीना,
पीड़ाओं में पलना होगा।
क़दम मिलाकर चलना होगा।

सन १९५१ मध्ये जनसंघात अटलबिहारी वाजपेयी सामील झाले. जनसंघाचे राष्ट्रीय सचिव म्हणून ते काम करत होते. सन १९५७ ला मतोरातून लोकसभेची पहिली निवडणूक ते लढले. त्यात राजा महेंद्रप्रताप

सिंग विजयी झाले. परंतु, त्यासोबतच ते बलरामपूर या दुसऱ्या लोकसभा मतदारसंघातूनही वाजपेयी निवडणूक लढत होते. जनसंघाचे १९६८ साली ते राष्ट्रीय अध्यक्ष होते. सन १९७५ ते १९७७ सालापर्यंत ते आणीबाणीत दोन वर्षे तुरुंगात राहिले. त्यानंतर इंदिरा गांधींचे सरकार पडल्यानंतर सन १९७७ साली मोरारजी देसाई यांच्या सरकारमध्ये त्यांनी विदेशमंत्रीपद भूषवले. सन १९८० साली जनसंघात व्यापक काम करता येत नाही, हे लक्षात आल्यावर १९८० साली भैरोसिंह शेखावत, लालकृष्ण अडवाणी, विजयाराजे सिंदिया यांच्यासोबत मिळून त्यांनी भारतीय जनता पार्टीची स्थापना केली.

अटलबिहारी वाजपेयी पहिले असे नॉन काँग्रेसी पंतप्रधान ठरले, ज्यांनी पंतप्रधान म्हणून आपले सरकार स्थापन करून पाच वर्षे चालून दाखवले. १९ मार्च १९९८ पासून २२ मे २००४ पर्यंत केंद्रात पाच वर्षे कार्यकाळ पूर्ण करणारे वाजपेयींचे सरकार पहिले ठरले. ज्यावेळेला एनडीएचे सरकार वाजपेयींनी स्थापन केले होते, तेव्हा एक गोष्ट अचंबित करणारी होती. ती म्हण्जे विविध विचारधारेची लोकं त्यांनी सोबत घेऊन राजशकट कौशल्याने हाकले. २४ पॉलिटिकल पार्टी सोबत घेऊन सरकार चालवणे तारेवरची कसरत होती. परंतु, अटलबिहारी वाजपेयी यांनी ही धुरा समर्थपणे सांभाळली. यातून त्यांची सर्वसमावेशकता अधोरेखित झाली आणि त्यातूनच त्यांचा लीडर ऑफ लीडिंग म्हणूनही भारतीय राजकारणात गौरव झाला.

सन १९५३ साली डॉ. श्यामाप्रसाद मुखर्जी यांच्या नेतृत्वाखाली वाजपेयींनी काश्मीर मुद्दयावरून ‘भारत जोडो’ आंदोलनात मोठ्या प्रमाणावर सहभाग नोंदवला होता. डॉ. मुखर्जी हे अटलबिहारी वाजपेयींचे प्रेरणास्थान होते. काश्मीर मुद्दयावर त्यांच्यासोबत आमरण उपोषणही वाजपेयींना केले. काश्मीरचे संविधान वेगळे, झेंडा वेगळा होता. ही गोष्ट वाजपेयींनी न रुचणारी होती. त्यावेळी काश्मिरात जाण्यासाठी परमीट घ्यावे लागत असे. म्हणून डॉ. मुखर्जी यांच्यासोबत त्यांनी आंदोलनाच्या माध्यमातून ‘दो विधान दो निशान’ या सूत्राला विरोध करत एकसंघ भारत राष्ट्रनिर्मितीचा आग्रह धरला.

काश्मीरच्या मुद्दयाबाबत पाकिस्तानच्या पंतप्रधान बेनझीर भुत्तो यांनी जिनोव्हा येथील मानवी अधिकार संमलेनात काश्मीरचा मुद्दा लावून धरला. ३७० कलमावरही भाष्य केले, जे वस्तुनिष्ठ नव्हते. त्यावेळी नरसिंहराव यांच्या नेतृत्वाखाली केंद्रात सरकार होते. ते एक चाणाक्ष व प्रगल्भ पंतप्रधान म्हणून सर्वपरिचित होते. परंतु, त्यांच्याकडे मांडणीची कला विशेषत्वाने नव्हती.

त्यामुळे त्यांनी पार्टीविरहीत राजकारणाचा विचार करत अटलबिहारी वाजपेयी यांच्या नावाची शिफारस केली. त्यावेळी युनोमध्ये त्यांनी अटलबिहारी वाजपेयी यांना पाठवले. त्यांनी हिंदी भाषण करत सर्व परिषदेचे लक्ष वेधले होते. बेनझीर भुत्तोसुद्धा वाजपेयींच्या भाषणाने प्रभावित झाल्या. या भाषणात भारताची बाजू वाजपेयींनी अतिशय प्रभावीपणे व मुद्देसूद मांडली.

कौरव कौन, कौन पांडव, टेढ़ा सवाल है।
दोनों ओर शकुनि का फैला कूटजाल है।
धर्मराज ने छोड़ी नहीं, जुए की लत है।
हर पंचायत में पांचाली अपमानित है।
बिना कृष्ण के आज महाभारत होना है,
कोई राजा बने,रंक को तो रोना है।

अशा व्यापक अर्थांच्या कवितेतून वाजपेयींनी आपल्यातील एक संवेदनशील कवी मन अधोरेखित केले. मेरी ५१ कविताएं नावाचे पुस्तकही वाजपेयींनी लिहिले. त्याचे विमोचन पंतप्रधान पी. व्ही. नरसिंहराव यांनी केले. सत्ताधारी व विरोधक एकमेकांप्रती इतके आदर राखून होते, त्यामुळेच या दोघांमधील मैत्री भारतीय राजकारणाची प्रतिष्ठा वाढवणारी ठरली.

''टूटे हुए सपनों की कौन सुने सिसकी
अन्तर की चीर व्यथा पलको पर ठिठकी
हार नहीं मानूँगा, रार नई ठानूँगा,
काल के कपाल पे लिखता मिटाता हूँ
गीत नया गाता हूँ,
मैं गीत नया गाता हूँ ''

ही अटलबिहारींची कविता तर खूपच गाजली. ही कविता संपूर्ण देशासाठी प्रेरणादायी ठरली. संकटातही हार न मानणारा व काळ थोपवून ठेवणारा विजेता म्हणून भारतीय राजकारणात अटलबिहारी वाजपेयी यांचा गौरव होतो, तो त्यांच्या अशाच प्रतिभासंपन्न कवितांमुळे व संवेदनशील, परंतु तितक्याच समग्रलक्षी व्यापक राजकारणामुळे.

डॉ. मनमोहनसिंग व अटलबिहारी वाजपेयी

भारताचे माजी पंतप्रधान सरदार डॉ. मनमोहनसिंग हे सन १९९२ मध्ये केंद्रात पी. व्ही. नरसिंहराव यांच्या मंत्रिमंडळात अर्थमंत्री म्हणून कार्यरत होते. खुल्या वित्तीय धोरणावरून त्यावेळी संसदेत प्रचंड घमासान झाले.

अटलबिहारी वाजपेयी यांनी विरोधी बाकावरून सिंग यांच्या धोरणांवर खूपच जोरदार टीका केली. ज्यामुळे हळव्या मनाचे व राजकारणात काहीसे नवीन असलेले मनमोहनसिंग खूप दुखावले गेले. त्यांनी भारतीय राजकारणातून बाहेर पडण्याचा निर्णय पंतप्रधानांना सांगितला. सर्वांनी डॉ. मनमोहन सिंग यांची समजूत काढूनही ते कुणाचे ऐकेनात झाले. अशा अवस्थेत पंतप्रधान नरसिंहराव यांनी अटलबिहारी वाजपेयी यांना माहिती देत डॉक्टरांची मनधरणी करण्याची विनंती केली. कुठलाही संकोच न बाळगता अटलबिहारी वाजपेयी यांनी डॉ. मनमोहनसिंग यांची भेट घेत त्यांना संसदीय राजकारणात धोरणात्मक टीका व टिप्पणी होतच असते. आपल्या कामाचा तो एक भाग असतो. अर्थात कोणतीही टीका पर्सनली घ्यायची नसते. त्याकडे राष्ट्रीय मुद्दा म्हणून पाहत उपाय योजायचे असतात. संसदेत तुमच्यावर झालेली टीका ही वैयक्तिक नव्हती. तर सरकारच्या धोरणांवर आसूड ओढणारी होती. तुमचा निर्णय योग्य असेल, तर तो अयोग्य ठरणार नाही यासाठी तुमचे प्रयत्न राहिले पाहिजेत डॉक्टर, असे आपुलकीने सांगत अटलबिहारी वाजपेयी यांनी सरदार डॉ. मनमोहनसिंग यांची समजूत काढली. एवढ्या मोठ्या मनाचा विरोधक भारतीय राजकारणाने पहिल्यांदाच अनुभवला.

वाजपेयींचे सरकार कोसळण्याची ही घटना भारतीय राजकारणात एक संवेदनशील व तितकीच दु:खदायक घटना म्हणून नोंदवली गेली. वाजपेयींचे त्यावेळचे संसदेतील भाषण अजरामर झाले. या घटनेतून अटलबिहारी वाजपेयी यांच्याप्रती देशभरात सहानुभूती तयार झाली व पुढील निवडणुकांत त्याचा फायदा भारतीय जनता पक्षाला झाला.

सन १९९८ च्या निवडणुकीत काँग्रेसच्या २७० तर भारतीय जनता पार्टीच्या २६९ जागा निवडून आल्या. बहुमताचा आकडा गाठण्यासाठी आपण कोणत्या पक्षाला फोडून सरकार बनवणार, असा प्रश्न जेव्हा पत्रकारांनी अटलबिहारी वाजपेयी यांना विचारला, तेव्हा त्यांनी अतिशय बाणेदारपणे सांगितले की, कुठलीही राजकीय पार्टी फोडून सत्ता स्थापन करणे हा माझा पिंड नाही. अशा सत्तेला स्पर्श करणेही मला जमणार नाही. अल्पमतातले सरकार स्थापन करून ते संतुलितपणे चालविण्याचा प्रयत्न जरूर करेल. भलेही ते सरकार औटघटकेचे ठरले तरी चालेल. पण लोकतांत्रिक संकेतांचे उल्लंघन माझ्या राजकीय वाटचालीत मी कधीही करणार नाही. वाजपेयींचे सरकार १९९९ च्या मध्यापर्यंत १३ महिने चालले, जेव्हा जयललिता यांच्या

नेतृत्वाखाली ऑल इंडिया अण्णा द्रविड मुन्नेत्र कळघम (एआयएडीएमके) ने आपला पाठिंबा काढून घेतला. १७ एप्रिल १९९९ रोजी लोकसभेत झालेल्या विश्वासदर्शक ठरावात सरकारचा पराभव झाला. नवीन सरकार स्थापन करण्यासाठी विरोधी पक्षाला संख्याबळ मिळू न शकल्याने, लोकसभा पुन्हा विसर्जित करण्यात आली आणि नव्याने निवडणुका घेण्यात आल्या. या घटनेने अटलबिहारी वाजपेयी अतिशय नाराज झाले. त्यांनी खालीत कवितेची रचना करत आपली नाराजी उद्धृत करण्याचा प्रयत्न केला.

बेनकाब चेहरे हैं, दाग बड़े गहरे हैं
टूटता तिलिस्म सच से भय खाता हूं
गीत नहीं गाता हूं, गीत नहीं गाता हूं
लगी कुछ ऐसी नज़र बिखरा शीशे सा शहर
अपनों के मेले में मीत नहीं पाता हूं..!

१ सप्टेंबर १९७४ मध्ये झालेल्या ऑपरेशन स्माइलिंग बुद्धाच्या पहिल्या अणुचाचणीनंतर २४ वर्षांनी मे १९९८ मध्ये भारताने पंतप्रधान अटलबिहारी वाजपेयी यांच्या नेतृत्वाखाली राजस्थानमधील पोखरण वाळवंटात पाच भूमिगत अणुचाचण्या केल्या. या ऑपरेशनला 'शक्ती' असे नाव देण्यात आले. फ्रान्ससारख्या काही राष्ट्रांनी भारताच्या संरक्षणात्मक अणुशक्तीच्या अधिकाराचे समर्थन केले, तर अमेरिका, कॅनडा, जपान, ब्रिटन आणि युरोपियन युनियनसह इतरांनी भारतावर माहिती, संसाधने आणि तंत्रज्ञानावर निर्बंध लादले. तीव्र आंतरराष्ट्रीय टीका आणि परकीय गुंतवणूक आणि व्यापारात सतत घट होत असतानाही, अणुचाचण्या देशांतर्गत लोकप्रिय झाल्या. प्रत्यक्षात, लादलेले आंतरराष्ट्रीय निर्बंध भारताला त्याच्या अणुक्षमतेला शस्त्रास्त्रे देण्यापासून रोखण्यात अपयशी ठरले. भारत आणि पाकिस्तानवरील अमेरिकेचे निर्बंध अखेर सहा महिन्यांनंतर मागे घेण्यात आले. ऑपरेशन शक्ती हे पंतप्रधान अटलबिहारी वाजपेयी यांच्या धोरणी, मुत्सद्दी व कणखर नेतृत्वाचे प्रतीक म्हणून इतिहासात नोंदवले गेले.

१९९८ च्या उत्तरार्धात आणि १९९९ च्या सुरुवातीला, वाजपेयींनी पाकिस्तानसोबत फेब्रुवारी १९९९ मध्ये दिल्ली–लाहोर बस सेवेच्या ऐतिहासिक उद्‌घाटनासह पूर्णस्तरीय राजनैतिक शांतता प्रक्रियेसाठी प्रयत्न सुरू केले. वाजपेयींनी काश्मीर वाद आणि पाकिस्तानसोबतच्या इतर संघर्षांचे कायमचे निराकरण करण्याच्या उद्देशाने एक नवीन शांतता प्रक्रिया सुरू

केली. परिणामी लाहोर घोषणापत्रात संवादाची वचनबद्धता, व्यापार संबंध आणि परस्पर मैत्री वाढवली गेली आणि दक्षिण आशियाला अण्वस्त्रमुक्त करण्याचे ध्येय मांडले गेले. यामुळे १९९८ च्या अणुचाचण्यांमुळे केवळ दोन्ही राष्ट्रांमध्येच नाही तर दक्षिण आशिया आणि उर्वरित जगातही निर्माण झालेला तणाव कमी झाला.

कारगिल युद्ध

मे १९९९ मध्ये काश्मीर खोऱ्यात पाकिस्तानी सैन्याने भारतीय हद्दीत घुसखोरी करत कारगिल युद्ध पुकारले. ही घुसखोरी कारगिल शहराभोवती केंद्रित होती, परंतु त्यात बटालिक व अखनूर सेक्टर, सियाचीन ग्लेशियरवरील तोफखान्याची देवाण घेवाणदेखील समाविष्ट होती. भारतीय सैन्याने २६ मे १९९९ रोजी सुरू केलेल्या ऑपरेशन 'विजय'ने पाकिस्तानला प्रत्युत्तर दिले. यामध्ये हजारो अतिरेकी आणि पाकिस्तानी सैनिकांकडून झालेल्या जोरदार तोफखान्याच्या माऱ्याचा व गोळीबाराचा भारतीय सैन्याने नेटाने सामना करत लढा दिला. तीन महिने चाललेल्या कारगिल युद्धात भारताने पाकिस्तानी अतिरेकी आणि नॉदर्न लाईट इन्फ्रंट्री सैनिकांना परतावून लावले. पाकिस्तानने बळकावलेला जवळजवळ ७० टक्के प्रदेश भारताने परत मिळवला.

वाजपेयींच्या सरकारने देशांतर्गत आर्थिक आणि पायाभूत सुविधांमध्ये अनेक सुधारणा केल्या, ज्यात खासगी क्षेत्र आणि परदेशी गुंतवणुकीला प्रोत्साहन देणे, सरकारी खर्च कमी करणे, संशोधन आणि विकासाला प्रोत्साहन देणे आणि काही सरकारी मालकीच्या कंपन्यांचे खासगीकरण करणे यांचा समावेश होता. वाजपेयींच्या प्रकल्पांमध्ये राष्ट्रीय महामार्ग विकास प्रकल्प आणि प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजना यांचा समावेश होता. सन २००१ मध्ये, वाजपेयी सरकारने प्राथमिक आणि माध्यमिक शाळांमधील शिक्षणाची गुणवत्ता सुधारण्याच्या उद्देशाने सर्व शिक्षा अभियान मोहीम सुरू केली.

अष्टावधानी नेता दशसहेस्त्रेषु वक्ता

अटलबिहारी वाजपेयी यांची संसदेतील तसेच संसदेबाहेरची एक संदर्भकोष म्हणून आजही अभ्यासली जातात. कोणत्याही विषयावर अतिशय संयमी व अभ्यासपूर्ण विवेचन करण्यात वाजपेयी यांचा हातखंडा होता. आपल्या अमोघ वाणीतून त्यांनी अनेक सभा गाजवल्या. लोकांना वाजपेयींचे वक्तृत्व नेहमीच आकर्षित करायचे. त्यांच्या सभांना लाखोंची गर्दी व्हायची. वाजपेयी सभेला संबोधित करणार आहे म्हटल्यावर लोक तासन् तास थांबून असत.

भाषणामध्ये दोन शब्दांमध्ये सर्वात मोठा पॉज घेणारा व जनमताला हात घालणारा दशसहेस्त्रेषु वक्ता व अष्टावधानी नेता म्हणून भारतीय राजकारणात अटलबिहारी वाजपेयी यांचे अमोघ वक्तृत्व अजरामर झाले. अटलबिहारी वाजपेयी राजकारणात चार दशकं सक्रिय होते. ते नऊ वेळा लोकसभेवर, तर दोन वेळा राज्यसभेवर निवडून गेले होते. सन १९९२ मध्ये अटलबिहारी वाजपेयी यांना पद्मविभूषण पुरस्कार प्रदान करण्यात आला. उत्कृष्ट संसदपटू म्हणूनही त्यांचा गौरव करण्यात आला होता. भारतरत्न पुरस्कारानेही त्यांना सन्मानित करण्यात आलं आहे.

सन १९८८ मध्ये अटलबिहारी वाजपेयी खूप आजारी पडले. त्यांच्या किडनीवर अमेरिकेत उपचार झाले. या गंभीर आजारातूनही ते समर्थपणे उभे राहिले व लोकसेवेचा घेतला वसा पुढे चालविण्यास त्यांनी सुरुवात केली. यादरम्यान त्यांनी रचलेली खालील कविता अजरामर झाली.

मौत की उमर क्या है? दो पल भी नहीं,
जिंदगी सिलसिला, आज कल की नहीं।
मैं जी भर जिया, मैं मन से मरूं,
लौटकर आऊंगा, कूच से क्यों डरूं?
तू दबे पांव, चोरी-छिपे से न आ,
सामने वार कर फिर मुझे आजमा।

दि. ११ जून २०१८ रोजी, किडनीच्या संसर्गामुळे वाजपेयींना गंभीर अवस्थेत एम्समध्ये दाखल करण्यात आले. दि. १६ ऑगस्ट २०१८ रोजी ९३ व्या वर्षी भारतीय प्रमाणवेळेनुसार सायंकाळी ५:०५ वाजता त्यांनी अखेरचा श्वास घेतला. केंद्र सरकारने संपूर्ण भारतात सात दिवसांचा राज्य शोक जाहीर केला. या काळात राष्ट्रध्वज अर्ध्यावर फडकवला गेला. अटलबिहारी वाजपेयी हे अखेरपर्यंत अविवाहित राहिले. मानसकन्या नमिता भट्टाचार्य हिने अखेरच्या क्षणांत अटलबिहारी वाजपेयी यांची खूप काळजी घेतली.

भारतावर निस्सीम प्रेम करणारा व शेवटच्या क्षणापर्यंत देशाच्या सन्मानार्थ स्वत:ला समर्पित करणाऱ्या अटलबिहारी वाजपेयी यांच्या नजरेतला भारत त्यांच्या एका कवितेतून स्पष्ट होतो. या कवितेत ते भारताचे वर्णन केवळ एक देश म्हणून नाही, तर जिता जागता पुरुष म्हणून करतात,

भारत जमीन का टुकड़ा नहीं,
जीता जागता राष्ट्रपुरुष है।

हिमालय मस्तक है, कश्मीर किरीट है,
पंजाब और बंगाल दो विशाल कंधे हैं।
पूर्वी और पश्चिमी घाट दो विशाल जंघायें हैं।
कन्याकुमारी इसके चरण हैं, सागर इसके पग पखारता है।
यह चन्दन की भूमि है, अभिनन्दन की भूमि है,
यह तर्पण की भूमि है, यह अर्पण की भूमि है।
इसका कंकर-कंकर शंकर है,
इसका बिन्दु-बिन्दु गंगाजल है।
हम जियेंगे तो इसके लिये
मरेंगे तो इसके लिये।

अटलबिहारी वाजपेयी हे भारतीय राजकारणात सौजन्य, उदारमतवाद आणि राष्ट्रभक्तीचे प्रतीक होते. वाजपेयी केवळ राजकारणी नव्हते तर ते एक संवेदनशील कवी होते. त्यांच्या कवितांमध्ये देशभक्ती, करुणा, सामाजिक जाण आणि मानवी मूल्ये यांचे सुंदर दर्शन घडते. त्यांनी नेहमीच राजकारणातही कवीच्या हृदयाने सौम्यता दाखवली. देशाच्या प्रगतीसाठी ते आयुष्यभर झटले. राजकारणात मतभेद असूनही वाजपेयी यांना सर्वच पक्षीय नेत्यांचा सन्मान होता. म्हणूनच त्यांना ''जनतेचा कवीप्रधान'' आणि ''सर्वमान्य नेता'' म्हटले जाते. असा हा अजातशत्रू सर्वव्यापी नेता आज हयात नसला तरी त्यांचे साहित्य व विचार भारतीय लोकशाहीला नेहमीच बळकटी प्रदान करत राहतील!

■

५

वित्तीय गुंतवणुकीतील सम्राट वॉरेन बफेट

(सन १९३० ते आजतागायत)

वॉरेन बफेट हे एक अमेरिकन उद्योगपती आणि सामाजिक सेवेत भरीव कार्य करणारे महान परोपकारी आहेत, ज्यांना २० आणि २१ व्या शतकाच्या सुरुवातीचे सर्वात यशस्वी गुंतवणूकदार मानले जाते. त्यांनी प्रचलित गुंतवणूक ट्रेंडला आव्हान देऊन १०० अब्ज डॉलर्सपेक्षा जास्त वैयक्तिक संपत्ती जमवली आहे. प्रत्येक तरुणासाठी त्यांची व्यवसाय पद्धती व जीवनाचे तत्त्वज्ञान आदर्शवत असेच आहे. आज जगभरातील युवकांचे ते आयकॉन असून, एक सर्वसामान्य नागरिक ते १०० अब्ज डॉलर्सपेक्षा जास्त वैयक्तिक संपत्ती जमविणारे उद्योजक म्हणून त्यांनी आपला जीवनप्रवास सफल केला आहे. या प्रवासाविषयी...

वॉरेन बफेट यांचा जन्म ३० ऑगस्ट १९३० रोजी नेब्रास्का या देशातील ओमाहा या ठिकाणी झाला. ''ओरॅकल ऑफ ओमाहा'' म्हणून ओळखले जाणारे, बफेट हे नेब्रास्का येथील अमेरिकन रिपब्लिकन हॉवर्ड होमन बफेट यांचे पुत्र होते. नेब्रास्का विद्यापीठातून पदवी प्राप्त केल्यानंतर (बीएस, १९५०), त्यांनी कोलंबिया युनिव्हर्सिटी स्कूल ऑफ बिझनेसमध्ये (एमएस, १९५१) बेंजामिन ग्राहम यांच्यासोबत शिक्षण घेतले. तसेच वॉरेन बफे यांनी न्यूयॉर्क इन्स्टिटट्यूट ऑफ फायनान्समधून इकॉनॉमिक्सचे धडे घेतले आहेत.

वॉरेन बफे यांच्या व्यावसायिक जीवनाची सुरुवात खूप लवकर म्हणजे अगदी ते ९-१० वर्षांचे असतील तेव्हाच झाली होती. वॉरेन बफे यांनी '१००० डॉलर्स कमावण्याचे १००० मार्ग' या पुस्तकातून प्रेरणा घेतली होती. लहान असताना ते च्युइंगम विकणे, कोका कोलाच्या बॉटल्स विकणे, दारोदार मॅगझीन विकणे असे छोटे उद्योग करत. वॉरेन बफे यांचा जन्म तसा सुखवस्तू कुटुंबात झाला होता; मात्र त्यांना व्यवसाय-उद्योगाची लहानपणीच गोडी निर्माण झाली होती. त्यातून ते असे लहान लहान व्यवसाय करत असत. सन १९४३ मध्ये म्हणजे वयाच्या केवळ १४ व्या वर्षी त्यांनी पहिल्यांदा आयकर (इन्कम टॅक्स) भरला. सन १९४५ मध्ये वयाच्या १५ व्या वर्षी त्यांनी आपल्या एका शाळकरी मित्रासोबत एक पिनबॉल मशीन २५ डॉलर्सला विकत घेतले आणि भागीदारीत व्यवसाय सुरू केला. त्यांच्या असे लक्षात आले की, न्हाव्याच्या दुकानात केस कापण्यासाठी आलेले लोक काहीही

न करता बसून असतात. म्हणून मग हे पिनबॉल मशीन त्यांनी आलेल्या ग्राहकांचा वेळ जावा म्हणून न्हाव्याच्या दुकानात लावायचे ठरवले. थोड्याच दिवसांत त्यांना या व्यवसायातून भरपूर फायदा झाला आणि त्यांच्याकडे अशी आणखी ३ पिनबॉल मशीन झाली. वर्षअखेर त्यांनी आपला हा पिनबॉल मशीनचा उद्योग एका सैन्यदलातील निवृत्त अधिकाऱ्याला १२०० डॉलर्सला विकला. वयाच्या अवघ्या १४ व्या वर्षी वॉरेन बफे यांनी आपले बचत केलेले १२०० डॉलर्स वापरून ४० एकर जमीन खरेदी केली होती. कॉलेज संपेपर्यंत वॉरेन बफे यांची एकूण सेविंग्स होती जवळपास ९८०० डॉलर्स म्हणजे आजचे १,०७,००० अमेरिकन डॉलर्स.

वयाच्या ११ व्या वर्षी वॉरेन बफे यांनी न्यूयॉर्क स्टॉक एक्सचेंजमधून सिटी सर्व्हिस ऑइल कंपनीचे प्रत्येकी ३८ डॉलर्सप्रमाणे ३ शेअर्स स्वत:साठी आणि ३ शेअर्स आपली बहीण डॉरीस बफे हिच्यासाठी विकत घेतले आणि येथूनच त्यांच्या शेअर बाजारातील प्रवासाची सुरुवात झाली. सिटी सर्व्हिस कंपनीचे शेअर्स वॉरेन बफे यांनी ३८ डॉलर्सला खरेदी केले आणि ४० डॉलर्सला विकले. पुढे त्याच शेअरची किंमत २०० डॉलर्स इतकी वाढली. यातून वॉरेन बफे यांनी धडा घेतला की चांगल्या कंपनीचे शेअर्स १०, २०, ३० वर्षे असे लाँग टर्मसाठी घेतले पाहिजेत.

वॉरेन बफे यांनी बेंजामिन ग्रॅहम या आपल्या गुरूंकडून व्हॅल्यू इन्व्हेस्टिंगचे आणि अंडरव्हॅल्यूड कंपन्या शोधून त्या कंपन्यांच्या स्टॉकमध्ये इन्व्हेस्टमेंट करण्याची पद्धत शिकून घेतली. बेंजामिन ग्रॅहम यांच्यासोबत त्यांनी न्यूयॉर्क शहरात २ वर्षे काम केले. सन १९५६ साली ओमाहाला परतल्यानंतर त्यांनी बफे पार्टनरशिप नावाची स्वतःची इन्व्हेस्टिंग कंपनी चालू केली. बफे पार्टनरशिप सुरू केली तेव्हा वॉरेन बफे यांची स्वतःची इन्व्हेस्टमेंट होती १०० डॉलर्स तर आपली बहीण, मावशी आणि सासरे अशा ७ लोकांकडून त्यांनी १,०५,००० डॉलर्सचे भांडवल उभे केले होते.

सन १९६० सालापर्यंत बफे यांनी इतर अनेक इन्व्हेस्टर्स आणि भागीदार आपल्या व्यवसायात सामील करून घेतले. १९६२ सालापर्यंत त्यांनी आपल्या गुंतवणूकदारांची एकूण संपत्ती ७.२ दशलक्ष डॉलर्स इतकी वाढवली ज्यात त्यांचे स्वतःचे १ दशलक्ष डॉलर्स समाविष्ट होते. वॉरेन बफे यांनी १९६२ मध्ये प्रथम बर्कशायर हॅथवे, नंतर न्यू इंग्लंड टेक्सटाइल मॅन्युफॅक्चरिंग फर्ममध्ये गुंतवणूक केली आणि एका वर्षात कंपनीचा सर्वात मोठे भागधारक बनले.

सन १९६५ साली वॉरेन बफे यांनी कंपनीचे संपूर्ण नियंत्रण मिळवले आणि स्वतः अध्यक्ष झाले. वॉरेन बफे यांनी गुंतवणूक केली तेव्हा बर्कशायर हॅथवे कंपनी डबघाईला आलेली होती. बर्कशायरच्या अडचणीत असणाऱ्या कापड व्यवसायाला चालना देण्यासाठी त्यांनी अनेक वर्षे घालवली, मात्र त्यांना यश आले नाही. अखेरीस त्यांनी विमा व्यवसायात गुंतवणूक करण्याकडे आपले लक्ष वळवले.

सन १९७८ साली, चार्ली मुंगेर हे बर्कशायरमध्ये सामील झाले. जवळजवळ दोन दशकांच्या मैत्रीनंतर, बफेटने यांनी शेवटी त्यांचे दीर्घकाळचे मित्र, चार्ली मुंगेर यांना बर्कशायर हॅथवेमध्ये उपाध्यक्ष म्हणून सामील होण्यास राजी केले. वॉशिंग्टन पोस्ट कंपनी, जीईआयसीओ, एबीसी ब्रॉडकास्टिंग आणि आरजे रेनॉल्ड्ससारख्या स्टॉकमध्ये बफेट यांनी १९७० च्या दशकात यशस्वी गुंतवणूक केल्यावर १९८३ मध्ये बर्कशायर हॅथवेच्या स्टॉकने प्रति शेअर १,००० डॉलरचा टप्पा गाठला. सन १९८५ मध्ये फोर्ब्स मासिकाने वॉरेन बफे यांची निव्वळ संपत्ती १ अब्ज डॉलर्स असल्याचा अंदाज लावला. सन २००६ पर्यंत बर्कशायर हॅथवे प्रति शेअर १,००,००० डॉलर्सपेक्षा जास्त किमतीचा स्टॉक झाला होता, तर गुंतवणूकदाराची स्वतःची निव्वळ संपत्ती वेगाने वाढून ४० अब्ज डॉलर्स झाली होती. त्याच वर्षी, बफे यांनी प्रथम त्याच्या उर्वरित आयुष्यातील ८५% संपत्ती हळूहळू चॅरिटीला देण्याचे जाहीर केले. सन २००६ पासून २०२० पर्यंत ३७ अब्ज डॉलर्स परोपकारी कामासाठी देऊनही वॉरेन बफे यांची संपत्ती ८१ अब्ज डॉलर्सच्या वर होती. बर्कशायर हॅथवे कंपनीच्या पोर्टफोलिओमध्ये अमेझॉन, ॲपल, कोका–कोला, अमेरिकन एअरलाइन्स, अमेरिकन एक्सप्रेस अशा मोठमोठ्या कंपन्या आहेत. ६ ऑगस्ट २०२१ रोजी बर्कशायर हॅथवे स्टॉकची किंमत प्रति शेअर ४,२१,३०६ डॉलर्स इतकी होती.

बर्कशायर हॅथवे सध्या ६० हून अधिक व्यवसायांचे मालक आहेत, ज्यात विमा कंपनी गीको, बॅटरी उत्पादक ड्युरासेल आणि रेस्टॉरंट चेन डेअरी क्वीन यांचा समावेश आहे. वॉरेन सीईओ होण्यापूर्वी नेब्रास्का–ओमाहा विद्यापीठात रात्रीच्या शिफ्टमध्ये ''गुंतवणूक तत्त्वे'' शिकवत होते. त्याच्या वर्गात त्यांच्या वयाच्या दुप्पटपेक्षा जास्त विद्यार्थी होते. वॉरेनने त्यांच्या वार्षिक अहवालांसह आणि विविध प्रेरक लेखनांसह मोठ्या प्रमाणात कामगिरी आणि अनुभव मिळवल्यानंतर लेख लिहिण्यास सुरुवात केली. संवादक त्यांना एक उत्कृष्ट कथाकार मानतात. त्यांची भाषणे विनोद आणि गांभीर्य यांचे मिश्रण म्हणून

ओळखली जातात. वॉरेन हा एक ब्रिज प्लेअर आहे जे एक व्यापारी आणि गुंतवणूकदार असण्यासोबतच सहकारी बिल गेट्ससोबत खेळतात. सन २००६ मध्ये, त्यांनी बफेट कप ब्रिज मॅच प्रायोजित केली होती.

वॉरेन बफेट यांना फुटबॉल पाहणेदेखील आवडते आणि ते नेब्रास्का कॉर्नहस्कर्सचा आजीवन समर्थक आहेत. वॉरेन आणि क्रिस्टोफर वेबर यांनी ''सिक्रेट मिलियनेअर क्लब'' या ॲनिमेटेड मालिकेत सह-कलाकार म्हणून काम केले. या मालिकेचा उद्देश तरुणांना चांगल्या आर्थिक पद्धती शिकवणे हा होता. त्यानंतर वॉरेन बफेट अनेक मुलाखती, परिषदा, बातम्यांचे कार्यक्रम, टेलिव्हिजन कार्यक्रम आणि चित्रपटांमध्ये दिसले.

एप्रिल २०१२ मध्ये, वॉरेन बफेट यांना प्रोस्टेट कर्करोगाचे निदान झाले. जुलैच्या मध्यापासून त्यांना दोन महिने दररोज रेडिएशन उपचार मिळाले. ''मी रेडिएशन उपचार चक्राचे ४४ दिवस पूर्ण केले होते आणि हा माझ्यासाठी एक उत्तम दिवस आहे,'' असे त्यांनी सप्टेंबर २०१२ मध्ये विदीत केले. वॉरेन हे जगातील सर्वात उदार परोपकारी व्यक्तींपैकी एक म्हणून ओळखले जातात, त्यांनी सन २००० पासून ४८ अब्ज पौंडांपेक्षा जास्त देणगी दिली आहे. एक परोपकारी म्हणून, वॉरेन यांनी जून २००६ मध्ये त्यांच्या संपूर्ण संपत्तीपैकी ८५ टक्के संपत्ती बिल आणि मेलिंडा गेट्स फाउंडेशनला दान केली. वॉरेन हे जगातील सर्वात उदार परोपकारी व्यक्तींपैकी एक म्हणून ओळखले जातात. कोविड लसनिर्मितीसाठी आवश्यक निधी उपलब्ध करून देण्यात त्यांचे योगदान बहुमूल्य राहिले. वॉरेन यांनी एका मुलाखतीत सांगितले होते की, मी आपल्या मुलांसाठी एवढे पैसे सोडून जाणार आहे की, त्यांना वाटेल मी माझ्या आयुष्यात एवढ्या पैशातून काहीही करू शकतो, पण असे नाही वाटले पाहिजे की मला काहीच करायची गरज नाही. वॉरेन बफेट इतके श्रीमंत असतानाही त्यांनी पैशांचा अपव्यय कधीच नाही केला. आयफोन कंपनीचे कोट्यवधी रुपयांचे शेअर्स असतानाही त्यांनी आयफोन वापरला नाही. त्यांनी साधाच फोन वापरत आपल्यातील साधेपणाचा आदर्श उद्योजकांसमोर ठेवला. आजही तरुणासारखे काम करण्यासाठी वॉरेन बफेट प्रसिद्ध आहेत.

आपल्या आयुष्यात वॉरेन बफेट यांनी बिल गेट्स व मेलिंडा गेट्स यांच्याशी मैत्री केली. या दोघांचेच नंबर वॉरेन बफेट यांच्या मोबाईलमध्ये सेव्ह आहेत. पूर्वी एकमेकांबद्दल जास्त आकर्षण न ठेवणारे बिल गेट्स व

वॉरेन बफेट हे कालौघात चांगले मित्र बनले. एका पार्टीत झालेली त्यांची भेट दोघांमध्ये घनिष्ट मैत्री निर्माण करून गेली. वॉरेन बफेट यांनी आपल्या वेळेचा नेहमी सदुपयोग केला. त्यामुळे टाइम मॅनेजमेंटमध्ये वॉरेन बफेट यांच्या जीवनपद्धतीचा अभ्यास अनेक विद्यापीठांतून केला जातो. शेअर्स खरेदी करताना त्या कंपनीची खडान खडा माहिती घेऊनच वॉरेन बफेट यांनी गुंतवणुकीचा निर्णय घेतला.

ऑगस्ट २०१० मध्ये वॉरेन बफेट आणि बिल आणि मेलिंडा गेट्स यांनी गिव्हिंग प्लेजची सुरुवात केली, ज्याद्वारे अब्जाधीशांना त्यांच्या संपत्तीचा अर्धा भाग परोपकारी संस्थांना दान करण्याचे वचन देण्यास प्रोत्साहित केले गेले. अमेरिकेतील जवळपास ४० श्रीमंत लोक लगेचच एकत्र आले आणि समाजातील काही सर्वात महत्त्वाच्या आव्हानांना तोंड देण्यासाठी त्यांनी त्यांच्या संपत्तीचा बहुतांश भाग दान करण्याची प्रतिज्ञा केली. माजी राष्ट्राध्यक्ष बराक ओबामा यांनी १६ फेब्रुवारी २०११ रोजी वॉरेन यांना सर्वोच्च नागरी सन्मान, 'प्रेसिडेंशियल मेडल ऑफ फ्रीडम' प्रदान केला. त्यांच्या धर्मादाय योगदानाची दखल घेऊन हा सन्मान त्यांना देण्यात आला.

वॉरेन बफेट यांना वाचनाची इतकी आवड आहे की, ते त्यांच्या दिवसाची सुरुवात वर्तमानपत्र वाचून करतात आणि आपला जवळजवळ ८० टक्के वेळ वाचनात घालवतात. ''दररोज, मी स्टॉक बुकची ५०० पाने वाचतो. त्यामुळे ज्ञान वाढते व चक्रवाढ व्याजाप्रमाणे ते अधिक वाढून अपेक्षित कार्य करते,'' असे त्यांनी एका मुलाखतीत सांगितले होते. वॉरेन बफेट यांनी एप्रिल २००१ मध्ये त्यांचे पहिले पुस्तक ''द एसेज ऑफ वॉरेन बफेट'' प्रकाशित केले. त्यांनी एप्रिल २००८ मध्ये पुस्तकाचा दुसरा भाग प्रकाशित केला. वॉरेन बफेट यांच्याबद्दल अनेक पुस्तके प्रकाशित झाली आहेत,

वॉरेन बफेट यांच्या गुंतवणूक सल्ल्याचे आणि बाजारातील भाष्यांचे पालन गुंतवणूकदार करत असल्याने, त्यांना ओमाहाचे ओरॅकल म्हणून ओळखले जाते. दररोज वॉरेन कोका-कोला पितात आणि आईस्क्रीम खातात. फॉर्च्यूनला दिलेल्या एका मुलाखतीत त्यांनी ''त्यांच्या कॅलरीजमध्ये एक चतुर्थांश कोका-कोला'' असल्याचा दावा करत माझ्या दैनंदिन कॅलरीजच्या एक चतुर्थांश म्हणजे २७०० कॅलरीज मी कोका-कोलामधून दररोज घेतो, दिवसाची सुरुवात आईस्क्रीमच्या वाटीने करतो, कारण मला त्यातून दिवसाची एक गोड सकारात्मक सुरुवात मिळत असल्याचे वॉरेन बफेट सांगतात.

वॉरेन बफेट यांना 'युकुले' हे वाद्य वाजवण्याचीदेखील आवड आहे, जे त्यांनी १८ वर्षांचे असताना ओमाहा येथील स्थानिक मुलीवर प्रेम करण्यासाठी शिकले होते. बैठका, मुलाखती आणि संभाषणांदरम्यान तुम्ही त्यांना या वाद्याचे सादरीकरण करताना पाहू शकता. वॉरेन बफेट यांनी कधीही फेसबुक, इंस्टाग्राम किंवा ट्विटरसारखे कोणतेही सोशल मीडिया ॲप वापरलेले नाही आणि त्यांनी त्यांच्या संपूर्ण आयुष्यात फक्त एकच ई–मेल लिहिला आहे. त्याच्याकडे फक्त नऊ ट्विट असलेले ट्विटर अकाउंट आहे आणि विशेष म्हणजे, त्यापैकी एकही ट्विट त्यांनी स्वत: लिहिलेले नाही.

वॉरेन बफे – यांचे गुंतवणुकीविषयी विचार

१. पैसा म्हणजे सर्वस्व नाही, असं बरळण्याअगोदर आपल्याकडे भरपूर पैसे असल्याची खात्री करून घ्या.
२. जर तुम्ही झोपलेले असतानाही पैसे कमावण्याची व्यवस्था केली नाही; तर तुम्हाला मरेपर्यंत काम करावं लागेल.
३. किंमत जी तुम्ही अदा करतात आणि मूल्य ते आहे जे तुम्ही बदल्यात मिळवतात.
४. जर तुमचा पगार हेच तुमच्या उत्पन्नाचे एकमेव साधन असेल तर तुम्ही दारिद्र्यापासून फक्त १ पाऊल लांब आहात.
५. मला खात्री होती की मी एक दिवस श्रीमंत होणारच आहे. त्याबद्दल मला कुठल्याही क्षणी मनात शंका आलेली आठवत नाही.
६. आपण आवश्यक नसलेल्या गोष्टी विकत घेतल्यास आपल्याला आवश्यक असलेल्या गोष्टी विकाव्या लागतात.

वॉरेनचे वडील हॉवर्ड होमन बफेट हे एक अमेरिकन व्यापारी, गुंतवणूकदार आणि राजकारणी होते. वॉरेनच्या आईचे नाव लीला स्टाल बफेट आहे. वॉरेनला दोन बहिणी आहेत. डोरिस बफेट ही मोठी आहे आणि वॉरेन बफेटची धाकटी बहीण रॉबर्टा बफेट इलियट आहे. वॉरेन हा मिस्टर आणि मिसेस बफेट यांचा एकुलता एक मुलगा आहे. डंडी प्रेस्बिटेरियन चर्चमध्ये, वॉरेन बफेट यांनी १९५२ मध्ये सुसान थॉम्पसन बफेटशी लग्न केले. सुसान ॲलिस बफेट (सुसी), हॉवर्ड ग्रॅहम बफेट आणि पीटर अँड्र्यू बफेट ही त्यांची तीन मुले आहेत. सुसानचे २००४ मध्ये निधन झाले. बफेट यांनी २००६ मध्ये त्यांचा दीर्घकाळचा जोडीदार ॲस्ट्रिड मेंक्सशी पुन्हा लग्न केले.

वॉरेन बफेट यांच्या जीवनाबद्दल :

१. बफेट हे बर्कशायर हॅथवेचे सीईओ आहेत, जे विमा कंपनी गीको, बॅटरी उत्पादक ड्युरासेल आणि रेस्टॉरंट चेन डेअरी क्वीनसह ६० हून अधिक व्यवसायांवर नियंत्रण ठेवतात.
२. बफेट हे एका अमेरिकन राजकारण्याचे पुत्र आहेत आणि त्यांनी वयाच्या ११ व्या वर्षी शेअर्समध्ये गुंतवणूक करण्यास आणि वयाच्या १३ व्या वर्षी कर भरण्यास सुरुवात केली.
३. त्यांनी त्यांच्या संपत्तीपैकी जवळजवळ ९९ टक्के दान करण्याचे वचन दिले आहे. त्यांनी आतापर्यंत ४१ अब्ज डॉलर्सपेक्षा जास्त संपत्ती दान केली आहे.
४. त्यांनी आणि गेट्स यांनी २०१० मध्ये गिव्हिंग प्लेज विकसित केले, ज्यामध्ये अब्जाधीशांना त्यांच्या संपत्तीचा अर्धा भाग परोपकारी संस्थांना दान करण्याचे वचन देण्यास सांगितले गेले.
५. बफेटकडे काही मोजकेच शेअर्स आहेत. जॉन्सन अँड जॉन्सन, क्राफ्ट, वेल्स फार्गो आणि कोका-कोला कंपनीसारखे त्यांच्या मालकीचे शेअर्स ते ''कायमचे'' ठेवण्याचा प्रयत्न करतात.
६. ''मी कधीही शेअर बाजारात पैसे कमवण्याचा प्रयत्न करत नाही,'' असे त्यांनी घोषित केले. मी या कल्पनेवर खरेदी करतो की उद्या बाजार बंद होऊ शकतो आणि दहा वर्षांने पुन्हा उघडू शकत नाही.''
७. वॉरेन बफेट यांनी जून २००६ मध्ये सांगितले होते की स्वतःसाठी आणि त्यांच्या कुटुंबासाठी पैसे साठवण्याऐवजी ते ''चांगले काम'' करण्यास प्राधान्य देतात. बिल आणि मेलिंडा गेट्स फाउंडेशनला ८०% पेक्षा जास्त शेअर्स त्यांनी हस्तांतरित केले आहेत.
८. उर्वरित २०% शेअर्स बफेटच्या तीन मुलांमध्ये, सुसान, हॉवर्ड आणि पीटरमध्ये तसेच त्यांच्या दिवंगत पत्नीच्या स्मरणार्थ स्थापन झालेल्या सुसान थॉम्पसन बफेट फाउंडेशनमध्ये विभागले गेले.
९. सन १९५८ मध्ये ओमाहाच्या डंडी-हॅपी होलो हिस्टोरिक डिस्ट्रिक्टमध्ये, जिथे ते लहानाचे मोठे झाले, तिथेच बफेट ३१,५०० पौंडांना विकत घेतलेल्या त्याच घरात अजूनही राहतात. बफेट यांचा असा दावा आहे की त्यांच्या घरी त्यांना आवश्यक असलेल्या सर्व गोष्टी आहेत. त्यांच्या घराभोवती कुंपण किंवा भिंत नाही.

१०. बफेट हे ब्रिज प्लेअर आहेत. ते आठवड्यातून किमान चार वेळा ऑनलाइन ब्रिज खेळतात, तर या खेळात सहकारी असलेले अब्जाधीश बिल गेट्स ''चॅलेन्गर'' हे टोपण नाव वापरतात आणि बफेट ''टी-बोन'' हे टोपण नाव वापरतात.
११. त्यांनी असा दावा केला की, त्यांची सर्वोत्तम गुंतवणूक स्टॉक किंवा कंपनीमध्ये नव्हती, तर १९४९ मध्ये बेंजामिन ग्राहम यांनी लिहिलेल्या ''द इंटेलिजेंट इन्व्हेस्टर'' या पुस्तकात होती. त्यांचा असा दावा आहे की या पुस्तकाचा त्यांच्या जीवनावर महत्त्वपूर्ण प्रभाव पडला.

वॉरेन बफेट यांनी लहानपणीच पैसे कमवायला सुरुवात केली असली तरी त्यांचा इतिहास सोपा नव्हता. इतर अनेक यशस्वी लोकांप्रमाणे वॉरेन बफेट यांनाही अशा अनेक अडथळ्यांवर मात करावी लागली ज्यामुळे कोणीही कमकुवत झाले असते. मात्र, बफेट आज जगातील अव्वल गुंतवणूकदार आणि उद्योजकांपैकी एक आहेत. वॉरेन बफेट यांच्या जीवनाचा आदर्श घेऊन तरुणांनी आपल्या आयुष्याची वाटचाल आरंभणे आवश्यक आहे. वेळेचा सदुपयोग कसा करायचा व श्रीमंत होण्यासाठी काय पथ्ये पाळायची, याचा संदेशच वॉरेन बफेट यांचे जीवनचरित्र आपल्याला देऊन जाते.

वॉरेन बफेट हे जगातील सर्वात यशस्वी गुंतवणूकदार व उद्योगपतींपैकी एक मानले जातात. साधेपणा, शिस्त आणि दीर्घकालीन दृष्टिकोन या गुणांमुळे त्यांनी कोट्यवधी डॉलरची संपत्ती निर्माण केली, तरीही ते आजही साधे जीवन जगतात. ''खरी संपत्ती म्हणजे पैसा नव्हे, तर योग्य निर्णय घेण्याची क्षमता'' हा त्यांचा विचार आजच्या तरुणांना प्रेरणा देणारा आहे. स्वतःवर विश्वास ठेवून, संयमाने व दूरदृष्टीने काम केल्यास कोणतेही स्वप्न साकार होऊ शकते, हे वॉरेन बफेट यांच्या आयुष्याने सिद्ध केले आहे.

■

६

सर रतन टाटा
भारताचे दूरदृष्टीचे उद्योगपती
(सन १९३७ ते २०२४)

सर रतन नवल टाटा हे भारतीय उद्योगजगतातील एक प्रतिष्ठित नाव आहे. ते त्यांच्या दूरदृष्टीमुळे, समाजसेवेबद्दल असलेल्या बांधिलकीमुळे आणि उद्योगात केलेल्या नवकल्पनांमुळे ओळखले जातात. या लेखात, त्यांच्या जीवनातील काही महत्त्वाच्या घटना आणि त्यांच्या व्यवसायात कालपरत्वे त्यांनी कसा बदल घडवून आणला आहे, हे पाहूया!

रतन टाटा यांनी त्यांच्या प्रारंभिक जीवनाबद्दल विविध मुलाखती दिलेल्या आहेत. या मुलाखतींमध्ये त्यांच्या बालपणातील अनेक महत्त्वाच्या घटनांचा आणि त्यांच्या जीवनावर झालेल्या प्रभावांचा उल्लेख केला आहे. त्यांनी कसे कठीण परिस्थितीमध्ये बालपण व्यतीत केले, तसेच त्यांच्या दादीच्या शिकवणुकीने संस्कारांनी त्यांना कसा आकार दिला, याचे त्यांनी विस्तृत वर्णन केले.

बालपण आणि कुटुंबातील संघर्ष

रतन टाटा यांचा जन्म २८ डिसेंबर १९३७ रोजी गुजरात राज्यातील सुरत येथे झाला. त्यांचे आई–वडील नवल टाटा आणि सोनी टाटा यांचा घटस्फोट झाला होता, जेव्हा रतन टाटा लहान होते. त्यामुळे त्यांच्या बालपणावर या घटनेचा मोठा प्रभाव पडला. घटस्फोटानंतर त्यांची दादी लेडी नवाजबाई टाटा यांनी त्यांचे संगोपन केले. या कुटुंबातील घटनांमुळे त्यांच्या बालपणात थोडीशी एकटेपणाची भावना होती, परंतु त्यांच्या दादीने त्यांना कायमच प्रेम आणि मार्गदर्शन दिले.

दादीचे शिक्षण आणि संस्कार

रतन टाटा यांनी त्यांच्या मुलाखतींतून दादीबद्दल विशेष उल्लेख केला आहे. त्यांच्या मते, दादी लेडी नवाजबाई टाटा यांनी त्यांच्यावर सर्वात जास्त प्रभाव टाकला. त्यांच्या दादीने त्यांना साधेपणाने जगण्याचे आणि जीवनात मूल्यांना महत्त्व देण्याचे शिकवले. दादीने दिलेले शिक्षण कसे होते हे स्पष्ट करताना रतन टाटा सांगतात की, ‘‘माझ्या दादीने मला हे शिकवले की पैसा

आणि प्रतिष्ठा कधीच मोठेपणाचे लक्षण नसते. जीवनात मोठेपण हे आपल्या मूल्यांमध्ये आणि इतरांच्या भल्यासाठी केलेल्या कामांमध्ये असते.''

रतन टाटा पुढे सांगतात की, त्यांच्या दादीने त्यांना कधीही श्रीमंत किंवा प्रसिद्ध होण्याची लालसा निर्माण होऊ दिली नाही. ''दादीने मला नेहमी सांगितले की, लोकांना आदराने आणि विनम्रतेने वागवावे, मग ती व्यक्ती कोणत्याही परिस्थितीत असो.'' हे मूल्य पुढील जीवनात रतन टाटा यांच्या निर्णयांमध्ये आणि नेतृत्वशैलीत स्पष्टपणे दिसून आले.

शिक्षण आणि प्रारंभिक संघर्ष

रतन टाटा यांचे शालेय जीवन मुंबईमध्ये झाले, जिथे त्यांनी कॅम्पियन स्कूलमध्ये शिक्षण घेतले. त्यांनी नंतर कॉर्नेल विद्यापीठातून आर्किटेक्चर आणि स्ट्रक्चरल इंजिनिअरिंगमध्ये पदवी प्राप्त केली. त्यानंतर त्यांनी हार्वर्ड बिझनेस स्कूलमध्ये ॲडव्हान्स्ड मॅनेजमेंट प्रोग्राम पूर्ण केला; परंतु त्यांच्या बालपणात आणि शिक्षणाच्या काळात त्यांना अनेक आव्हानांना सामोरे जावे लागले. रतन टाटा याबद्दल सांगतात की, ''माझे बालपण नेहमीच सुखकर नव्हते. कुटुंबातील संघर्ष आणि त्यातून आलेली एकटेपणाची भावना माझ्या मनात कायम होती.'' परंतु या सर्व संकटांवर मात करत त्यांनी शिक्षणात उत्कृष्टता मिळवली आणि कुटुंबाच्या आर्थिक स्थितीत काही प्रमाणात अडचणी असतानाही त्यांनी आपले शिक्षण पूर्ण केले.

पायलटचा अनुभव

रतन टाटा यांना लहानपणापासूनच विमानांच्या प्रती खूप आवड होती. त्यांनी १७ वर्षांचे असताना पायलटचे प्रशिक्षण घेतले आणि त्यांना पायलटचे लायसन्स मिळाले. त्यांना विमान चालवण्याचे साहस आवडत असे आणि त्यांच्या जीवनातील हा अनुभव त्यांना नेहमीच रोमांचक वाटत असे. त्यांनी एकदा सांगितले की, ''कॉलेजमध्ये असताना मी विमान चालवण्यासाठी नेहमी तयार असे; परंतु एकदा विमानाचे एक इंजिन बंद पडले आणि मला त्यावेळी जीवनातील सर्वात मोठी शिकवण मिळाली, ती म्हणजे कोणत्याही कठीण परिस्थितीत शांत राहून योग्य निर्णय घेणे.''

रतन टाटा यांचे मूल्य आणि दृष्टिकोन

रतन टाटा यांच्या बालपणातल्या संघर्षांनी आणि त्यांना मिळालेल्या संस्कारांनी त्यांचा दृष्टिकोन तयार केला. ते सांगतात की, ''माझ्या दादीने मला नेहमी शिकवले की, आयुष्यात काहीही झाले तरीही आपले मूल्य

टिकवणे महत्त्वाचे आहे. आपण किती श्रीमंत आहोत किंवा कोणत्या पदावर आहोत यापेक्षा, आपण इतरांसाठी काय करतो हे अधिक महत्त्वाचे आहे.'' या मूल्यांमुळेच रतन टाटा यांनी पुढील जीवनात नेहमी समाजसेवा, विनम्रता आणि इतरांच्या भल्यासाठी काम करण्यावर लक्ष केंद्रित केले. त्यांनी उद्योगातील यशस्वितेबरोबरच, टाटा समूहाच्या माध्यमातून अनेक सामाजिक उपक्रम राबवले आणि समाजाच्या सर्व थरांसाठी काम केले. रतन टाटा यांचे बालपण हे संघर्ष, शिक्षण आणि मूल्यांच्या आधारावर घडलेले आहे. त्यांच्या दादीने दिलेल्या संस्कारांनी त्यांचे जीवन आणि नेतृत्व यावर खोलवर परिणाम केला. त्यांच्या प्रारंभिक जीवनातील अनुभवांमुळे त्यांना जीवनातल्या कठीण प्रसंगांना सामोरे जाण्याचे धैर्य मिळाले आणि त्यांनी भारतीय उद्योगात आणि समाजात एक आदर्श उद्योजक म्हणून आपली ओळख निर्माण केली.

रतन टाटा यांच्या कामाच्या प्रारंभिक काळात आलेल्या आव्हानांबद्दल आणि त्यांनी टाटा समूहात कसा प्रवेश केला, याबद्दल माहिती देताना ते या काळातील त्यांचे अनुभव, निर्णय आणि शिकवण यांचे वर्णन अतिशय नम्रपणे करतात.

अमेरिकेतील अनुभव

रतन टाटा यांनी कॉर्नेल विद्यापीठातून आर्किटेक्चरमध्ये पदवी घेतल्यानंतर अमेरिकेत काही काळ काम केले. लॉस एंजेलिसमध्ये त्यांनी एका आर्किटेक्चर फर्ममध्ये काम केले, जिथे त्यांना चांगला पगार मिळत होता आणि त्यांचे काम त्यांना आवडत होते. ''माझ्या अमेरिकेतील अनुभवाने मला व्यवसायाचे आणि कामाचे महत्त्व शिकवले. मला वाटत होते की, मी माझे जीवन अमेरिकेतच घालवेन.'' परंतु त्यांच्या दादी आजारी असल्यामुळे, त्यांना भारतात परतावे लागले.

टाटा समूहात प्रवेश

रतन टाटा यांनी भारतात परत आल्यावर टाटा समूहात काम करण्यास सुरुवात केली. त्यांच्या दादीने त्यांना टाटा समूहात सामील होण्याचे सुचवले. त्यांनी सन १९६२ मध्ये टाटा समूहात प्रशिक्षणार्थी म्हणून काम सुरू केले. परंतु, सुरुवातीच्या काळात त्यांना अत्यंत साध्या आणि सामान्य कामगिरीवर ठेवण्यात आले होते. त्यांना सुरुवातीला एका शॉप फ्लोरवर काम करावे लागले, जिथे त्यांनी फॅक्टरीतील कामगारांसोबत काम केले. त्यांनी त्या काळातील आठवणी सांगताना म्हटले होते की, ''माझ्या सुरुवातीच्या

काळातील काम माझ्यासाठी खूपच कंटाळवाणे आणि वेळखाऊ वाटले. मला असे वाटत होते की, मी योग्यप्रकारे वापरला जात नाही.'' परंतु या अनुभवांनी त्यांना उत्पादन प्रक्रियेबद्दल आणि कामगारांच्या जीवनाविषयी खूप काही शिकवले. ज्याचा व्यावसायिक वाटचालीत त्यांना पुढे खूप मोठा फायदा झाला.

नेल्को आणि आव्हानांचा सामना

रतन टाटा यांना सन १९७१ मध्ये नेल्को (नॅशनल रेडिओ अँड इलेक्ट्रॉनिक्स कंपनी) मध्ये पाठवण्यात आले, जी कंपनी त्या काळात आर्थिकदृष्ट्या खूप अडचणीत होती. नेल्कोच्या नेतृत्वाची जबाबदारी त्यांच्यावर देण्यात आली होती, परंतु कंपनीचा तोटा वाढत होता आणि ती बंद होण्याच्या मार्गावर होती. रतन टाटा यांनी तिथे सुधारणा करण्यासाठी अनेक प्रयत्न केले आणि कंपनीला पुन्हा नफ्यात आणले. याबाबत माहिती देताना ते सांगतात की, ''नेल्कोमध्ये काम करताना मला खूप मोठी शिकवण मिळाली. मी कंपनीच्या कर्मचाऱ्यांबरोबर काम केले आणि आम्ही कंपनीला पुन्हा उभे करण्याचा प्रयत्न केला.'' परंतु, अखेर नेल्कोचे विलीनीकरण टाटा पावर कंपनीत झाले आणि नेल्कोची स्वतंत्र ओळख संपली. रतन टाटा यांच्यासाठी ही एक निराशाजनक घटना होती, कारण त्यांनी खूप प्रयत्न करून कंपनीला सावरण्याचा प्रयत्न केला होता, पण ती कायम टिकू शकली नाही.

टाटा समूहातील कठीण काळ

रतन टाटा यांना त्यांच्या सुरुवातीच्या काळात अनेक आव्हानांचा सामना करावा लागला. त्यांना सुरुवातीला टाटा समूहातील अनेक वरिष्ठ लोकांनी गंभीरपणे घेतले नाही. सन १९८० च्या दशकात टाटा समूहातील काही ज्येष्ठ व्यक्तींच्या विरोधामुळे त्यांना नेतृत्वाची जबाबदारी देण्यात अडचणी आल्या. टाटा समूहातील काही ज्येष्ठांनी त्यांच्यावर विश्वास ठेवला नाही की ते समूहाचे नेतृत्व करू शकतात.

टाटा इंडस्ट्रीजची जबाबदारी

सन १९८१ मध्ये, रतन टाटा यांना टाटा इंडस्ट्रीजचे नेतृत्व करण्याची संधी मिळाली. ही कंपनी त्या काळात फक्त एक शेल कंपनी होती, ज्यामध्ये फारशी संपत्ती किंवा काम नव्हते. या कंपनीला पुनरुज्जीवित करण्याचे आव्हान त्यांच्यासमोर होते. त्यांनी कंपनीला नव्या योजनांमध्ये गुंतवले आणि टाटा समूहाच्या विविध व्यवसायांत सहभाग वाढवण्याचे प्रयत्न सुरू केले.

कामातील शिकवण आणि अनुभव

रतन टाटा आपल्या एका मुलाखतीत सांगतात की, ''मी जेव्हा शॉप फ्लोरवर काम करत होतो, तेव्हा मला उत्पादन प्रक्रियेचे खरे स्वरूप समजले. कामगारांच्या दृष्टिकोनातून गोष्टी बघण्याचा अनुभव मला मिळाला.'' या अनुभवामुळे त्यांना उद्योगातल्या प्रत्येक स्तरातील लोकांशी कसे वागावे आणि त्यांना समजून कसे घ्यावे, हे शिकायला मिळाले. याशिवाय, ते सांगतात की, नेल्को आणि इतर कंपन्यांमध्ये काम करताना त्यांना व्यवसायातील जोखीमीचे आणि कठीण निर्णय घेण्याचे महत्त्व कळले. त्यांना मिळालेल्या सुरुवातीच्या अनुभवांनीच त्यांना एक मजबूत आणि धाडसी बिझनेस लीडर बनवले. रतन टाटा यांच्या करिअरची सुरुवात अत्यंत साधी आणि संघर्षपूर्ण होती. त्यांच्या सुरुवातीच्या काळातील अनुभवांनी त्यांना जीवनातली महत्त्वाची शिकवण दिली. विशेषतः विनम्रता, संयम आणि कठोर परिश्रमाचे महत्त्व या काळात रतन टाटा यांना चांगलेच समजले. टाटा समूहातील त्यांच्या कामातील आव्हानांना सामोरे जाऊन त्यांनी एक मजबूत उद्योजकीय लीडर म्हणून आपली ओळख निर्माण केली.

रतन टाटा यांच्या नेतृत्वाखाली टाटा समूहाचा जागतिक विस्तार एक मोठी उपलब्धी ठरली. टाटा समूहाचा जागतिक विस्तार भारतीय उद्योगाच्या सीमारेषा पार करत, एक आंतरराष्ट्रीय ओळख निर्माण करण्याचा रतन टाटा यांचा प्रयत्न होता. या विस्ताराच्या यशस्वी कहाणीला अनेक महत्त्वाच्या घटनांनी आणि निर्णयांनी आकार दिला असल्याचे रतन टाटा सांगत.

जागतिक विस्ताराची प्रेरणा आणि सुरुवात

रतन टाटा सांगतात की, टाटा समूहाला जागतिक पातळीवर नेण्याचे ध्येय हे त्यांच्या अध्यक्षपदाच्या कार्यकाळात एक महत्त्वाचे ध्येय होते. सन १९९० च्या दशकात भारताच्या आर्थिक उदारीकरणामुळे जागतिक बाजारपेठांमध्ये संधी निर्माण झाल्या होत्या. त्यावेळी भारतातच नव्हे, तर आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेतही व्यवसाय वाढवण्यासाठी नवे धोरण राबवण्याची गरज होती. सन १९९१ मध्ये, जेव्हा रतन टाटा समूहाचे अध्यक्ष बनले, तेव्हा त्यांनी जागतिक पातळीवर विस्तार करण्याचे ठरवले. त्यांच्या मते, भारतीय कंपन्या केवळ देशातील बाजारात मर्यादित राहिल्यास जागतिक स्पर्धेत टिकणे कठीण होईल. त्यामुळे त्यांनी टाटा समूहाला जागतिक ब्रँड बनवण्याचा निर्णय घेतला.

कोरसची खरेदी – एक महत्त्वपूर्ण निर्णय

टाटा समूहाच्या जागतिक विस्तारात कोरस स्टील कंपनीची खरेदी हा एक निर्णायक क्षण ठरला. सन २००७ मध्ये, टाटा स्टीलने जगातील दुसऱ्या क्रमांकाची स्टील निर्माता कंपनी कोरसचा ताबा घेतला. ही खरेदी १२.९ अब्ज अमेरिकन डॉलर्समध्ये करण्यात आली होती, ज्यामुळे ती त्या काळातील सर्वात मोठी भारतीय आंतरराष्ट्रीय खरेदी ठरली. रतन टाटा यांनी याबद्दल सांगतात की, कोरस खरेदी करण्यामागे त्यांची मुख्य भूमिका होती भारतीय स्टील उद्योगाला आंतरराष्ट्रीय स्तरावर स्थिर करणे. कोरसची खरेदी झाल्यामुळे टाटा स्टीलला युरोपियन बाजारपेठांमध्ये प्रवेश मिळाला आणि त्यांची उत्पादन क्षमता वाढली. यामुळे टाटा स्टीलची ओळख जागतिक स्तरावर एक मजबूत कंपनी म्हणून झाली.

जग्वार– लँड रोव्हरची खरेदी : एक महत्त्वाकांक्षी पाऊल

टाटा समूहाच्या जागतिक विस्तारातील आणखी एक मोठा टप्पा म्हणजे जग्वार लँड रोव्हर (JLR) या ब्रिटिश लक्झरी कार ब्रँडची खरेदी. सन २००८ मध्ये, जेव्हा फोर्ड कंपनीने जग्वार आणि लँड रोव्हर विकण्याचा निर्णय घेतला, तेव्हा रतन टाटा यांनी त्यांची खरेदी करण्याचा धाडसी निर्णय घेतला. याबाबत रतन टाटा सांगतात की, या खरेदीसाठी टाटा समूहाला खूप आव्हानांचा सामना करावा लागला, कारण जागतिक आर्थिक मंदी सुरू झाली होती. अनेकांना वाटले की, टाटांनी हा निर्णय घेऊन मोठी जोखीम पत्करली आहे. परंतु, रतन टाटा यांचा विश्वास होता की, जग्वार आणि लँड रोव्हर या ब्रँडमध्ये खूप क्षमता आहे आणि योग्य नेतृत्वाखाली हे ब्रँड पुन्हा उभे राहू शकतात. खरेदीच्या पहिल्या काही वर्षांत आर्थिकदृष्ट्या आव्हाने आली, परंतु टाटांनी या ब्रँड्सचे पुनरुज्जीवन केले. त्यात नवीन मॉडेल्स आणि नवकल्पना आणल्या, ज्यामुळे ती पुन्हा फायदेशीर ठरली. या निर्णयामुळे टाटा मोटर्सची जागतिक प्रतिष्ठा वाढली आणि कंपनीला लक्झरी कार बाजारात स्थिरता मिळाली.

जागतिक विस्ताराचे धोरण

रतन टाटा यांनी एका मुलाखतीत स्पष्ट केले होते की, जागतिक विस्तारासाठी त्यांनी काही विशिष्ट धोरणे आखली होती. त्यांच्या मते, भारतीय कंपन्यांनी केवळ उत्पादने विकण्यावर भर न देता जागतिक बाजारपेठांमध्ये मजबूत उपस्थिती निर्माण करावी. त्यांनी युरोप, उत्तर अमेरिका आणि

आशियातील कंपन्यांमध्ये गुंतवणूक करून विविध बाजारपेठांमध्ये आपली ओळख निर्माण केली. तसेच त्यांनी सांगितले की, जागतिक बाजारपेठेत यश मिळवण्यासाठी केवळ आर्थिक निर्णय घेणे पुरेसे नाही, तर स्थानिक संस्कृती, ग्राहकांची गरज आणि बाजारातील परिस्थिती समजून घेणे आवश्यक आहे. त्यामुळे टाटा समूहाने त्यांच्या प्रत्येक आंतरराष्ट्रीय खरेदीत त्या देशाच्या स्थानिक व्यवस्थापनाशी जवळून काम केले आणि स्थानिक लोकांसाठी रोजगार निर्माण केले.

सामाजिक बांधिलकी

जागतिक विस्तारासोबतच रतन टाटा यांनी सामाजिक जबाबदारीसुद्धा महत्त्वाची मानली. टाटा समूहाने ज्या देशांमध्ये काम केले, तिथे त्यांनी केवळ उद्योग विस्तार न करता सामाजिक उपक्रमांनाही पाठिंबा दिला. त्यांनी नॅनो टेक्नॉलॉजी, पर्यावरणपूरक उत्पादने आणि पुनर्वापरक्षम ऊर्जा यांसारख्या क्षेत्रांमध्ये गुंतवणूक केली. त्यामुळे टाटा समूह जागतिक पातळीवर फक्त व्यवसायातच नव्हे तर समाजसेवेतही अग्रगण्य ठरला. मुंबईवरील २६/११ च्या हल्ल्यात ताज हॉटेलचेही मोठे नुकसान झाले. या हॉटेलमधील काही कर्मचारी अतिरेक्यांच्या हल्ल्यात मृत्युमुखी पडले तर काहींना कायमचे अपंगत्व आले. रतन टाटा यांनी अवघ्या २० दिवसांत सर्व प्रभावित कर्मचाऱ्यांच्या कुटुंबीयांना भरीव आर्थिक मोबदला देत या हल्ल्यात मृत्युमुखी पडलेल्या कर्मचाऱ्यांच्या मुलांच्या शिक्षण व आरोग्याचा खर्चही उचलला. टाटा उद्योगसमूहातील कर्मचाऱ्यांच्या एकनिष्ठतेबद्दल हॉर्वर्ड विद्यापीठानेही संशोधन करत रतन टाटा व त्यांचे कर्मचारी यांच्यातील नातेसंबंधांचा उलगडा करण्याचा प्रयत्न केला. त्यांचे हे संशोधन टाटा ग्रुपचा एकप्रकारे सन्मानच होता.

टाटा समूहाची जागतिक ओळख

रतन टाटा यांच्या नेतृत्वाखाली, टाटा समूहाने सन १९९१ मध्ये १० अब्ज अमेरिकन डॉलर्सची वार्षिक उलाढाल असलेल्या कंपनीपासून ते सन २०१२ मध्ये १०० अब्ज अमेरिकन डॉलर्सची उलाढाल गाठली. या काळात टाटा समूहाने अनेक आंतरराष्ट्रीय कंपन्यांचा ताबा घेतला आणि विविध उद्योग क्षेत्रांत आपले पाय रोवले. त्यांनी सांगितले की, ''जागतिक विस्तारामुळे टाटा समूहाला आंतरराष्ट्रीय मान्यता मिळाली आणि भारतीय उद्योगजगतातील एक महत्त्वाचे नाव बनले.''

रतन टाटा यांचा जागतिक विस्तारावरील दृष्टिकोन आणि नेतृत्वाने

टाटा समूहाला जागतिक पातळीवर एक प्रतिष्ठित ब्रँड बनवले आहे. त्यांनी घेतलेल्या धाडसी निर्णयांमुळे आणि त्यांच्या दूरदृष्टीमुळे भारतीय उद्योगाला आंतरराष्ट्रीय स्तरावर नवी ओळख मिळाली. कोरस, जग्वार–लँड रोव्हर यांसारख्या कंपन्यांची खरेदी आणि जागतिक बाजारपेठांमध्ये निर्माण केलेली उपस्थिती हे त्यांच्या नेतृत्वाचे प्रमुख उदाहरण आहे. टाटा समूहाचा हा जागतिक विस्तार भारतीय उद्योगांसाठी एक प्रेरणादायी उदाहरण आहे. रतन टाटा यांनी नॅनो कारबद्दल दिलेल्या मुलाखतीमध्ये या प्रकल्पामागील प्रेरणा, आव्हाने आणि त्यांचे अनुभव विस्तृतपणे सांगितले आहेत. टाटा नॅनो कार बनवण्याच्या कल्पनेचा उगम एक साधा आणि भावनिक क्षण होता, ज्यात त्यांनी एक भारतीय कुटुंब स्कूटरवर प्रवास करताना पाहिले.

नॅनोची प्रेरणा

रतन टाटा नॅनो कारच्या प्रेरणेबाबत सांगतात की, एके दिवशी त्यांनी रस्त्यावर एक दृश्य पाहिले ज्यात एक स्कूटरवर एक संपूर्ण कुटुंब प्रवास करत होते. वडील स्कूटर चालवत होते, एका लहान मूल स्कूटरच्या पुढील बाजूस उभे होते, आणि पत्नी मागच्या बाजूस बसलेली होती, तिने दुसऱ्या एका मुलाला हातात धरले होते. हे दृश्य बघून त्यांच्या मनात विचार आला की, ''जर ह्या कुटुंबाचा अपघात झाला तर काय होईल?'' यामुळे त्यांना असुरक्षिततेची जाणीव झाली आणि याच विचाराने त्यांना एक सुरक्षित, स्वस्त आणि साधी कार बनवण्याची प्रेरणा मिळाली. त्यांनी असा विचार केला की, ''जर अशा कुटुंबांसाठी एक स्वस्त चारचाकी वाहन बनवता आलं तर?'' हे त्यांचे विचार होते की, मध्यमवर्गीय भारतीय कुटुंबांसाठी एक सुरक्षित, चारचाकी वाहन उपलब्ध करणे, जे त्यांच्या दैनंदिन प्रवासाला सुरक्षित बनवेल.

नॅनोचा विकास आणि उद्देश

रतन टाटा यांचा नॅनो कार तयार करण्यामागे एक उद्देश होता, तो म्हणजे ''सर्वसामान्य भारतीयांसाठी एक स्वस्त कार तयार करणे.'' त्यांनी हे वाहन असे बनवायचे ठरवले होते की जे एका लाख रुपयांमध्ये विकले जाईल. ह्या योजनेने जगभरात खळबळ माजवली आणि टाटा नॅनोची जगभरातील मीडियाने उत्सुकतेने वाट पाहिली. प्रारंभिक डिझाइनबाबत विचार करताना, त्यांनी सांगितले की प्रथम त्यांनी एका खुल्या वाहनाचे डिझाइन करण्याचा विचार केला होता, ज्याला प्लास्टिकचे आवरण असावे असे त्यांना वाटले

होते. परंतु नंतर ते म्हणाले की, लोकांना असे वाहन नको आहे जे संपूर्णपणे बंद नसते. त्यामुळे एक परिपूर्ण कार तयार करण्याच्या दिशेने त्यांनी पुढे काम केले.

आव्हाने

नॅनोची किंमत कमी ठेवण्याच्या उद्देशाने अनेक तांत्रिक आणि उत्पादनाशी संबंधित आव्हानांचा सामना करावा लागला. अनेक लोकांना सुरुवातीला हे शक्य वाटत नव्हते की रतन टाटा एक लाख रुपयांमध्ये कार तयार करू शकतील. परंतु, रतन टाटा यांचा दृढ विश्वास होता की, हे शक्य आहे आणि शेवटी त्यांनी ते करून दाखवले.

नॅनोचा प्रतिसाद आणि त्याचे परिणाम

रतन टाटा यांनी मान्य केले की, नॅनोने जरी जगभरात मोठी चर्चा निर्माण केली असली, तरी त्याचे व्यावसायिक यश तितकेसे अपेक्षित नव्हते. नॅनो कारला ''सर्वात स्वस्त कार'' म्हणून बाजारात सादर केल्यामुळे काही लोकांना ते कमी दर्जाचे उत्पादन असल्याचे वाटले. ग्राहकांना ही कार घेण्यास संकोच वाटला, कारण त्यांना ''सर्वात स्वस्त कार वापरणारे लोक'' अशी त्यांची ओळख करवून घ्यायची नव्हती. अनेक ग्राहकांना कारची किंमत स्वस्त असल्यामुळे त्याबद्दल गर्व करण्याऐवजी संकोच वाटू लागला. रतन टाटा यांनी यानंतर सांगितले की, लोकांना या कारच्या गुणवत्तेबद्दल विश्वास देणे हेच आमचे सर्वात मोठे आव्हान होते.'' त्यांना या गाडीची किंमत कमी करून गुणवत्तेवर कोणतीही तडजोड केलेली नाही, हे सिद्ध करायचे होते, परंतु तरीही हा गैरसमज दूर करणे कठीण ठरले.

मोठी ध्येयं आणि सामाजिक दृष्टी

रतन टाटा यांनी सांगितले की, नॅनो केवळ एक स्वस्त कार नव्हती, तर त्यामागे एक सामाजिक ध्येय होते. त्यांचा उद्देश होता की, भारतीय मध्यमवर्गीय कुटुंबांना सुरक्षित आणि परवडणारे वाहन मिळावे. त्यामुळे नॅनोच्या माध्यमातून त्यांनी लाखो भारतीयांना कार मालक होण्याची संधी दिली. यामध्ये त्यांनी भारतीय उद्योगजगताला एक नवा मार्ग दाखवला आणि सर्वसामान्यांसाठी नवतंत्रज्ञान आणण्याचा प्रयत्न केला. नॅनो कारचा प्रवास हा रतन टाटा यांचा एक दूरदृष्टीचा प्रकल्प होता, ज्यामागे सामाजिक विचार आणि सुरक्षा यांचा समन्वय होता. जरी व्यावसायिकदृष्ट्या नॅनोने अपेक्षित यश मिळवले नाही, तरी रतन टाटा यांच्या या प्रकल्पाने एक मोठा सामाजिक

संदेश दिला की, सर्वसामान्य माणसालाही परवडणारी आणि सुरक्षित वाहने उपलब्ध होऊ शकतात.

रतन टाटा यांनी २०१२ मध्ये टाटा समूहाच्या चेअरमन पदावरून निवृत्ती घेतली, परंतु निवृत्तीनंतरही त्यांचा उद्योग आणि समाजकार्यातील प्रवास थांबला नाही. त्यांच्या निवृत्तीची घटना भारतीय उद्योगविश्वासाठी एक महत्त्वपूर्ण क्षण होती, कारण त्यांनी १९९१ पासून टाटा समूहाचे नेतृत्व करत, त्याला आंतरराष्ट्रीय ओळख दिली होती. निवृत्तीनंतर रतन टाटा यांनी आपला वेळ विविध सामाजिक, व्यावसायिक आणि परोपकारी उपक्रमांमध्ये दिला. त्यांची पुढील वाटचाल त्यांच्या नेतृत्वक्षमतेचे आणि सामाजिक जबाबदारीचे प्रतिबिंब आहे.

निवृत्तीपूर्वीचे योगदान

रतन टाटा यांनी सन १९९१ ते २०१२ या कालावधीत टाटा समूहाचे नेतृत्व केले. या काळात, त्यांनी टाटा समूहाचे जागतिक पातळीवरील विस्ताराचे नेतृत्व केले आणि समूहाला विविध क्षेत्रांमध्ये उभे केले. जग्वार–लँड रोव्हर () सारख्या ब्रिटिश लक्झरी ब्रँड्सची खरेदी, कोरससारख्या स्टील कंपन्यांच्या खरेदीतून त्यांनी जागतिक स्तरावर उद्योगांची पुनर्बांधणी केली. त्यांच्या नेतृत्वाखाली, टाटा समूहाने १९९१ मध्ये १० अब्ज अमेरिकन डॉलर्सच्या उलाढालीतून २०१२ पर्यंत १०० अब्ज अमेरिकन डॉलर्सची उलाढाल गाठली. त्यानंतर ७५ वर्षांच्या वयात त्यांनी २८ डिसेंबर २०१२ रोजी अधिकृतपणे निवृत्ती घेतली. त्यांनी सायरस मिस्त्री यांना टाटा समूहाचे पुढील चेअरमन म्हणून निवडले. परंतु निवृत्तीनंतरही रतन टाटा यांनी टाटा समूहाच्या ट्रस्टसह इतर उपक्रमांत आपली भूमिका कायम ठेवली. टाटा समूहाच्या विविध कंपन्यांचे लोगो वेगवेगळे होते. त्याऐवजी टाटा समूहाला एकाच व्यापार चिन्हातून ओळख देण्याची कल्पना रतन टाटा यांनी अवलंबली व टाटा समुहाचा लोगो तयार करून तो जगप्रसिद्ध केला. रतन टाटा यांच्या व्यावसायिक कार्यपद्धतीत समानता व मानवता या दोन बाबींना विशेष स्थान होते. आपल्या उद्योग समूहाचा कोड ऑफ कंडक्ट तयार करताना त्यांनी इंटिग्रिटी, युनिटी, अंड्रस्टॅडिंग, रिस्पॉन्सीबिलिटी व एक्सलन्स आणि इक्विटी या तत्वांना विशेष स्थान दिले. त्यामुळे टाटा उद्योगसमूहातील कामगारांचे एक कुटुंब तयार करण्यात रतन टाटा यशस्वी ठरले.

निवृत्तीनंतरची वाटचाल

निवृत्तीनंतर, रतन टाटा यांची उद्योगातील उत्सुकता आणि योगदान कायम राहिले. त्यांनी टाटा समूहातून निवृत्ती घेतल्यानंतरही, ते टाटा ट्रस्टसचे अध्यक्ष म्हणून कार्यरत राहिले. टाटा ट्रस्टसच्या माध्यमातून त्यांनी विविध सामाजिक उपक्रमांचे नेतृत्व केले. या उपक्रमांत मुख्यतः आरोग्यसेवा, शिक्षण, ग्रामीण विकास आणि संशोधन यावर लक्ष केंद्रित करण्यात आले.

स्टार्टअप्स आणि नवीन उद्योगांमध्ये गुंतवणूक

रतन टाटा यांना नव्या तंत्रज्ञानाची आणि उद्योजकतेची मोठी आवड होती. निवृत्तीनंतर, त्यांनी विशेषतः तरुण उद्योजक आणि स्टार्टअप्समध्ये गुंतवणूक करण्यास सुरुवात केली. यामध्ये त्यांनी विविध क्षेत्रांतील स्टार्टअप्सना आर्थिक आणि व्यावसायिक मदत केली. काही प्रमुख स्टार्टअप्स ज्यामध्ये रतन टाटा यांनी गुंतवणूक केली आहे, त्यामध्ये Ola, Paytm, Snapdeal, Urban Ladder, Zivame आणि Lenskart यांसारख्या नावांचा समावेश आहे. रतन टाटा यांनी तरुण उद्योजकांसाठी एक प्रेरणादायी नेतृत्व केले आहे. त्यांनी नेहमीच तरुणांना नवीन कल्पनांचे स्वागत करण्यासाठी प्रोत्साहित केले आहे. त्यांच्या मते, ''तरुण उद्योजकांमध्ये नवीन कल्पना, जोखीम घेण्याची तयारी आणि जग बदलण्याची क्षमता असते. मी त्यांना मदत करून काही प्रमाणात त्यांच्या यशात योगदान देण्याची संधी शोधतो.''

परोपकार आणि समाजसेवा

रतन टाटा यांचे जीवन समाजसेवेच्या कार्यात गुंतलेले आहे. त्यांनी निवृत्तीनंतर परोपकारी कार्यांवर अधिक लक्ष केंद्रित केले. टाटा ट्रस्टच्या माध्यमातून त्यांनी शैक्षणिक संस्था, आरोग्यसेवा केंद्रे आणि ग्रामीण विकास यावर काम केले. त्यांनी भारतीय शेतकऱ्यांच्या आर्थिक उन्नतीसाठी अनेक योजना राबवल्या आहेत. रतन टाटा यांच्या परोपकारी कामांमध्ये कर्करोगाच्या उपचारांसाठी केंद्रे उभारणे, ग्रामीण आरोग्यसेवा सुधारण्यासाठी योजना राबवणे आणि शिक्षणासाठी शिष्यवृत्ती देणे यांसारख्या अनेक उपक्रमांचा समावेश आहे. त्यांच्या नेतृत्वाखाली टाटा ट्रस्टने अनेक शैक्षणिक संस्था, विज्ञान संशोधन प्रकल्प आणि आरोग्याशी संबंधित कार्यक्रमांना निधी दिला आहे.

सामाजिक माध्यमांवरील सक्रियता

रतन टाटा यांनी निवृत्तीनंतरही सामाजिक माध्यमांवर सक्रिय राहून,

विशेषतः इन्स्टाग्राम आणि ट्विटरवर तरुण पिढीशी संवाद साधला. त्यांच्या प्रामाणिक आणि विनम्र पोस्टसने अनेकांना प्रेरणा दिली आहे. त्यांनी विविध सामाजिक मुद्द्यांवर आपली मते मांडली आणि तरुण उद्योजकांवर उत्साह वाढवला. त्यांच्या साधेपणाने आणि सकारात्मक दृष्टिकोनामुळे ते अनेकांचे आदर्श बनले आहेत.

पशुसंवर्धन आणि प्राणीप्रेम

रतन टाटा हे प्राण्यांच्या हक्कांचे कट्टर समर्थक होत. त्यांनी पशुसंवर्धन आणि प्राणीप्रेमाबद्दल विविध कार्यक्रम राबवले. त्यांनी अनेक वेळा प्राण्यांच्या संगोपनासाठी काम करणाऱ्या संस्थांना मदत केली. ते स्वतःही प्राण्यांचे मोठे प्रेमी होते. त्यांच्या निवासस्थानी अनेक प्राणी आहेत ज्यांना त्यांनी दत्तक घेतले होते.

रतन टाटा यांना ''सर'' पदवी

भारतीय उद्योगजगताचे शिल्पकार, टाटा समूहाचे माजी अध्यक्ष आणि दूरदृष्टीचे उद्योजक रतन टाटा यांना जगभरात उच्च सन्मान मिळाले आहेत. त्यांपैकी एक महत्त्वाचा सन्मान म्हणजे "Knight Commander of the Order of the British Empire (KBE)" ही पदवी, जी सामान्य भाषेत ''सर'' म्हणून ओळखली जाते. रतन टाटा यांना हा सन्मान २००९ साली ब्रिटन सरकारकडून प्रदान करण्यात आला. हा सन्मान युनायटेड किंगडमच्या महाराणी एलिझाबेथ द्वितीय यांच्या वतीने ब्रिटिश सरकारने दिला. टाटा समूहाने ब्रिटनमधील अनेक उद्योग व कंपन्या (जसे की Jaguar Land Rover, Corus Steel) विकत घेऊन त्यांना नवसंजीवनी दिली. भारतीय आणि ब्रिटिश उद्योगजगत यांमध्ये मजबूत आर्थिक दुवा निर्माण केला. रोजगारनिर्मिती, तांत्रिक प्रगती आणि ब्रिटनच्या अर्थव्यवस्थेत मोठे योगदान दिले. जागतिक स्तरावर भारतीय उद्योजकतेची प्रतिष्ठा वाढवली. भारतासारख्या प्रजासत्ताक देशातील व्यक्तींना सर या पदवीचा वापर अधिकृतपणे करणे बंधनकारक नसते. त्यामुळे रतन टाटा स्वतः नेहमी साधेपणाने ''रतन टाटा'' म्हणूनच परिचित राहिले.

टाटा समूहाशी नाते

जरी रतन टाटा यांनी टाटा समूहातून निवृत्ती घेतली तरी, त्यांचे समूहाशी असलेले नाते कायम राहिले. टाट समूहातील विविध निर्णयांमध्ये त्यांचे अप्रत्यक्ष योगदान लाभले. विशेषत: सायरस मिस्त्री यांची चेअरमनपदावरून

हकालपट्टी आणि नंतरच्या घडामोडींमध्ये रतन टाटा यांचा सल्ला महत्त्वाचा ठरला. त्यांच्या नेतृत्वाखालील निर्णयांचा समूहाच्या आगामी योजनांवर परिणाम झालेला दिसला. रतन टाटा यांच्या निवृत्तीनंतरची वाटचाल त्यांची जीवनभराची ध्येयधोरणे आणि मूल्यांची साक्ष देते. उद्योगातून निवृत्ती घेतल्यानंतरही त्यांनी आपले योगदान आणि सेवा थांबवली नाही. तरुण उद्योजकांना प्रोत्साहन देणे, स्टार्टअप्समध्ये गुंतवणूक करणे, समाजसेवेचे कार्य आणि टाटा ट्रस्टच्या माध्यमातून जनकल्याणासाठी कार्य करणे या गोष्टींनी त्यांनी निवृत्तीनंतरचे जीवनही अत्यंत सक्रिय आणि प्रेरणादायी बनवले.

रतन टाटा यांचे निधन मुंबईतील ब्रीच कँडी रुग्णालयात झाले, जिथे त्यांना रक्तदाब अचानक कमी झाल्यामुळे दाखल करण्यात आले होते. सुरुवातीला त्यांनी ७ ऑक्टोबर २०२४ रोजी जनतेला त्यांच्या प्रकृतीबद्दल आश्वस्त केले होते. यावेळी त्यांनी असे सांगितले होते की, त्यांची वयोमानानुसार नियमित तपासणी सुरू आहे. परंतु नंतर त्यांची प्रकृती बिघडली आणि त्यांना आयसीयूमध्ये हलवण्यात आले. ''सचोटीचे दीपस्तंभ'' म्हणून गौरविलेल्या सर रतन टाटांचे निधन झाले. संपूर्ण देश या घटनेने हळहळला. देशाच्या अस्मितेसाठी मोठे व्यावसायिक नुकसान करवून घेण्याचीही तयारी ठेवणारा, परंतु देशाला आपली मान कधीही खाली घालायला न लावणारा हा भारतमातेचा सच्चा सुपुत्र अनंतात विलीन झाला. जगभरातील उद्योजकांनी रतन टाटा यांचा जागतिक व्यवसाय आणि समाजावर खोलवरचा प्रभाव मान्य केला. रतन टाटा हे फक्त एक उद्योगपती नव्हते, तर ते एक आदर्श नेता, समाजसेवक आणि देशाचे खरे हितचिंतक म्हणूनही अजरामर झाले.

७

दुबईच्या विकासाचा जादूगार शेख मोहम्मद बिन राशिद अल मकतूम

(सन १९४९ ते आजतागायत)

नजर जाईल तिथपर्यंत दशदिशा पसलेले विस्तीर्ण वाळवंट, त्यात आग ओकणारा सूर्य, शेकडो किलोमीटरपर्यंत पिण्यायोग्य पाण्याचा टिपूसही नाही, निसर्गदत्त स्थायी स्वरूपाच्या दुष्काळात अस्तित्वाची लढाई लढणारे काटेरी झुडपं अन् खजुराची झाडं असं निरस वर्णन कधी काळी दुबईचं होत होतं; परंतु, आज सर्व जगाच्या नजरा दुबईकडे अभिमानाने पाहत असून, या शहरात आपले कार्पोरेट कॉर्यालय असावे, यासाठी जगभरातील नामांकित कंपन्या रांगेत उभ्या आहेत. कशी झाली ही किमया आणि कोणी केली ही जादू, या प्रश्नांची उत्तरे फक्त एका नावात सामावलेली आहे. ते म्हणजे शेख मोहम्मद बिन राशिद अल मकतूम.

शेख मोहम्मद बिन राशिद अल मकतूम हे नाव अनेक अध्यायांशी जोडले गेलेले नाव आहे. दुबईच्या विकासासाठी लोकसंवादाच्या माध्यमातून सदैव आग्रही राहणाऱ्या या विजिगीषु स्वभावाच्या राजकारण्याने आज जागतिक राजकारणात आपल्या कार्यकर्तृत्वाची प्रचिती देत मानाचे पान लिहिले आहे. एका इस्मालिक देशाचा राष्ट्रपती व दुबईसारख्या विकसित नवनगराचा सर्वेसर्वा असलेल्या या अवलियाने भारताच्या 'अतिथी देवोभवः' या सांस्कृतिक मूल्याला आपलेसे करत जगातल्या दोनशेहून अधिक देशांतील नागरिकांना दुबईत सामावून घेतले आहे. दहशतवादाला थारा न देता शांतता व सुव्यवस्थेचा पुरस्कार करत कायदाप्रिय दुबई शहराची निर्मिती शेख मोहम्मद बिन राशिद अल मकतूम यांनी केली आहे. हे करत असताना 'ओन्ली वन, वन ऑफ द फर्स्ट' या सूत्राचा अंगिकार करून दुबईच्या यशाची कमान सतत उंचावत नेणाऱ्या या विकासकाला साहित्य व घोडेसवारीची उत्तम जाण आहे. कवीमनाच्या या राजकारण्याने अतिशय कमी वेळात दुबईचा चेहरामोहरा बदलून टाकला आहे. यूईचे उपराष्ट्रपती व पंतप्रधान बनण्याअगोदर शेख मोहम्मद बिन राशिद अल मकतूम दुबई पोलीस व सार्वजनिक सुरक्षा प्रमुख म्हणून जबाबदारी पाहत होते.

शेख मोहम्मद बिन राशिद अल मकतूम यांचा जन्म सन १९४९ मध्ये झाला. ते शेख राशिद बिन सईद अल मकतूम यांच्या चार मुलांपैकी एक होत. त्यांच्या उर्वरित भावांची नावे शेख मकतूम, शेख हमदान आणि शेख अहमद अशी आहेत. शेख मोहम्मद बिन राशिद अल मकतूम हे आपल्या चार

भावांपैकी तृतीय क्रमांकाचे बंधू म्हणून कुटुंबात प्रिय होते. शेख मोहम्मद यांनी अल शिंदघा स्थित अल मकतूम परिवारामध्ये एक सुखीसंपन्न व चिंतामुक्त बालपण व्यतित केले. त्यांचे आईवडील व आजोबा स्वर्गीय शेख सईद, जे दुबईचे तत्कालीन शासक होते, त्यांनी शेख मोहम्मद बिन राशिद अल मकतूम यांना खूप प्रेम दिले व आजोबा–नातवात मैत्रीपूर्ण नाते तयार केले.

शेख सईद आपल्या शिंदघा घराच्या प्रवेशद्वाराजवळ लाकडाच्या बेंचवर आपल्या दैनंदिन बैठका पार पाडत असत. या बैठका शेख मोहम्मद यांना राजकारण व समग्र विकासाची दृष्टी देणाऱ्या होत्या. शेख मोहम्मद बिन राशिद अल मकतूम हे आपल्या आजोबांच्या पखाली बसलेले असत. दोघा आजोबा–नातवाचं नातं ऊन सावलीसारखं होतं. अतिशय लहान वयातच शेख मोहम्मद बिन राशिद अल मकतूम यांनी शिकार व अरेबिक खेळ असलेल्या बाज़ शिकारीसारख्या कला आत्मसात केल्या होत्या. त्यांनी आपल्या वडिलांकडून घोडेस्वारीचे प्राथमिक धडेही उत्तमपणे गिरवले. वयाच्या चौथ्याच वर्षी शेख मोहम्मद बिन राशिद अल मकतूम यांना अरबी व इस्लामी अध्ययनाचे खासगी शिक्षण देण्यात आले. सन १९५५ मध्ये त्यांनी अल अहमदिया हायस्कूलमधून आपल्या औपचारिक प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षणाला सुरुवात केली. वयाच्या दहाव्या वर्षी शेख मोहम्मद बिन राशिद अल मकतूम शाळेत गेले व त्यानंतर दोन वर्षांनी ते सेकंडरी स्कूलमध्ये दाखल झाले. सन १९६४–६५ या शैक्षणिक वर्षाच्या शेवटला त्यांनी परीक्षा उत्तीर्ण केली. ९ सप्टेंबर १९५८ साली त्यांचे आजोबा शेख सईद यांचे निधन झाले. त्यांच्या पश्चात शेख मोहम्मद बिन राशिद अल मकतूम यांचे वडील शेख राशिद दुबईचे शासक बनले. ऑक्टोबर १९५८ पासून शेख रशीद यांनी आपल्या मुलांच्या भवितव्यासाठी निर्णायक तयारी सुरू केली. शेख रशीद यांची धारणा होती की, शेख मोहम्मद बिन राशिद अल मकतूम यांच्यासारखे नेतृत्व वाढत्या लोकसंख्येच्या काळात बाह्य व अंतर्गत संरक्षण मागण्यांच्या व्यवस्थापनासाठी उपयुक्त ठरतील.

ऑगस्ट १९६६ मध्ये शेख मोहम्मद बिन राशिद अल मकतूम केम्ब्रिजमधील बेल स्कूल ऑफ लॅंग्वेजमधून दाखला आणण्यासाठी ब्रिटनला गेले. ही स्कूल एक प्रतिष्ठीत स्कूल असल्याने जगभरातील अनेक बड्या देशातील व्यक्तींची मुले येथे शिकावयास होती. शेख मोहम्मद बिन राशिद अल मकतूम यांनी या स्कूलमध्ये असताना विविध देशांचा अभ्यास आपल्या विद्यालयीन

सहकाऱ्यांकडून जाणून घेत केला. या स्कूलमध्ये शेख मोहम्मद बिन राशिद अल मकतूम पूर्णत: एकरूप झाले व येथूनच त्यांना जगाकडे सकारात्मकतेसह कल्पकतेने पाहण्याची दृष्टी मिळाली.

दुबई शहराच्या भविष्यातील नेतृत्वाच्या दृष्टीने शेख मोहम्मद बिन राशिद अल मकतूम यांनी मॉन्स ऑफिसर कॅडेट स्कूल, एल्डरशॉटमध्ये प्रवेश घेतला, जे आता रॉयल मिलिट्री अकॅडमी, सँडहॉर्स्टचा एक भाग आहे. येथील सहा महिन्यांच्या अभ्यासक्रमाच्या शेवटच्या टप्प्यात शेख मोहम्मद बिन राशिद अल मकतूम यांना वरिष्ठ अवर अधिकारी या पदावर पदोन्नत करण्यात आले. त्यानंतर त्यांना आपल्या ग्रुपमध्ये कोणत्याही विदेशी व राष्ट्रमंडल अधिकारी कॅडेटच्या रूपात सर्वोच्च गुण प्राप्त केल्याबद्दल स्वॉर्ड ऑफ ऑनरने सन्मानित करण्यात आले.

शेख मोहम्मद यांची प्रशासकीय वाटचाल

सन १९६८ मध्ये जेव्हा शेख मोहम्मद बिन राशिद अल मकतूम दुबईला परत आले, तेव्हा त्यांना दुबई पोलिस व सार्वजनिक सुरक्षा या विभागाच्या प्रमुखपदी नियुक्त करण्यात आले. हे त्यांचे सार्वजनिक क्षेत्रातील पहिले पद होते. यानंतर दुबईच्या तत्कालीन शासकांनी शेख मोहम्मद बिन राशिद अल मकतूम यांना देशाचे रक्षामंत्रीही बनवले. एखाद्या देशाचे रक्षामंत्री म्हणून पदावर विराजमान होणारे शेख मोहम्मद बिन राशिद अल मकतूम हे पहिले व्यक्ती होत. १८ ऑक्टोबर १९६८ रोजी एका रेगिस्तानी शिबिरात अबुधाबीचे तत्कालीन शासक स्वर्गीय शेख जायद आणि दुबईचे तत्कालीन शासक शेख राशिद यांनी अबुधाबी व दुबईमध्ये एक संघ बनविण्यावर चर्चा करण्यासाठी भेट घेतली. शेख मोहम्मद हे आपल्या वडिलांसोबत या भेटीसाठी गेले होते. येथूनच संयुक्त अरब अमिरात या राष्ट्रसंघटनेची स्थापना व सुरुवात झाली होती.

दि. २ डिसेंबर १९७१ रोजी अबुधाबी, दुबई, शारजाह, अजमान, फुजेराहचे शासक व उम्म–अल–कुवैनच्या युवराजाने आपल्या वडिलांचे प्रतिनिधी या नात्याने दुबईच्या जुमेराह स्थित शेख राशिद पॅलेसमध्ये शेख मोहम्मद बिन राशिद अल मकतूम यांची भेट घेतली व संघाच्या अंतिम घटनेवर स्वाक्षरी केली. या घटनेमुळे संयुक्त अरब अमिरात नावाचा आखाती राष्ट्र संघ उदयास आला. शेख मोहम्मद बिन राशिद अल मकतूम हे जगातले सर्वात तरुण रक्षामंत्री बनलेले असल्याची वस्तुस्थिती ज्ञात असतानाही संयुक्त

अरब अमिरातने त्यांच्यावर विदेशीतील महत्त्वपूर्ण जबाबदाऱ्या सोपवल्या, ज्या त्यांनी आपल्या बुद्धिकौशल्याच्या जोरावर समर्थपणे पार पाडल्या. संयुक्त अरब अमिरातच्या सैन्यदलांनी आपले पहिले आंतरराष्ट्रीय कार्य सन १९७६ मध्ये केले, जेव्हा शेख मोहम्मद बिन राशिद अल मकतूम यांनी सैन्य दलांना शांती मोहिमेसाठी अरब निवारक दलामध्ये सहभागी होण्यासाठी लेबनान येथे जाण्याचा आदेश दिला.

दि. २५ ऑगस्ट १९७७ रोजी शेख मोहम्मद बिन राशिद अल मकतूम यांनी दुबई एअरपोर्टच्या व्यवस्थापनासाठी एक समिती गठीत करण्याची घोषणा केली. त्यामुळे दुबईला एक आंतरराष्ट्रीय विमान केंद्र व पर्यटनासाठीचे आकर्षणस्थळ या रूपात विकसित करण्यास सुरुवात झाली. या उपक्रमात शेख मोहम्मद यांनी खुल्या अवकाश धोरणाची निती अवलंबली व पर्यटन उद्योगाची प्राथमिक सुरुवात केली. या छोट्याशा, परंतु तितक्याच महत्त्वपूर्ण सुरुवातीने सन १९९० नंतर दुबईचा चेहरामोहराही बदलण्यास सुरुवात झाली. याचदरम्यान शेख मोहम्मद यांनी दुबईच्या इंधन व्यापाराशी संबंधित गंभीर व महत्वपूर्ण विषय सांभाळला. कारण आखाती देशांच्या उत्पन्नाची सारी भिस्त त्यावेळी खनिज तेलावरच आधारीत होती.

लेबनॉनवरील आक्रमण, इराकी–इराणी युद्ध आणि पॅलेस्टिनी इंतिफादा यासारख्या संकटांच्या काळातही शेख मोहम्मद दुबई सरकारला पुढे नेण्यास मदत करत राहिले. ७ ऑक्टोबर १९९० रोजी शेख रशीद यांचे निधन झाले. कुवेत वरील इराकी आक्रमणाच्या पार्श्वभूमीवर यूएईच्या प्रतिसादाला आकार देण्याची तातडीची गरज होती. त्यामुळे कुवेतला मुक्त करण्यासाठी यूएईचे सशस्त्र दल आघाडीवर होते. युद्ध संपल्यानंतर काही दिवसांतच शेख मोहम्मद यांनी २५० टन मदत साहित्य पाठवण्याचे आदेश दिले होते, तर लष्कराने उद्ध्वस्त आरोग्यसेवा प्रणालीला पुनरुज्जीवित करण्यासाठी कुवेत शहरात वैद्यकीय पथके पाठवली होती. याव्यतिरिक्त, दिवंगत शेख झायेद आणि शेख मोहम्मद यांच्या मार्गदर्शनाखाली बोस्निया, सोमालिया आणि कोसोवोसह जगभरात शांतता पुनर्संचयित करण्यासाठी आणि मानवतावादी विचाराने मदत पुरवण्याच्या प्रयत्नांमध्ये यूएईने महत्त्वाची भूमिका बजावली.

शेख मोहम्मद दुबईचे क्राउन प्रिन्स बनले

३ जानेवारी १९९५ रोजी, दुबईचे तत्कालीन शासक शेख मकतूम यांनी शेख मोहम्मद यांना दुबईचे क्राउन प्रिन्स म्हणून नियुक्त करण्याच्या आदेशावर

स्वाक्षरी केली. या नियुक्तीचे नाट्यमय परिणाम झाले, कारण शेख मोहम्मद यांनी दुबईच्या भविष्यातील समृद्धीसाठी अनेक उपक्रम आणि प्रकल्प सुरू केले. १९९५ मध्ये, शेख मोहम्मद यांनी नवीन डिजिटल अर्थव्यवस्थेसाठी पायाभूत सुविधा प्रकल्पांचे अनावरण केले आणि ई-गव्हर्नन्स उपक्रम सुरू केले.

डेस्टिनेशन दुबई, हाच तो पर्यटनाचा मुद्दा होता, ज्याचा शेख मकतूम बराच काळ पुरस्कार करत होते. १९९५ च्या उत्तरार्धात, शेख मोहम्मद यांनी दुबई शॉपिंग फेस्टिव्हल () च्या निर्मितीची घोषणा केली. १ एप्रिल १९९८ रोजी शेख रशीद टर्मिनलचे उद्घाटन झाले, जे दुबई सरकारच्या ५४० दशलक्ष अमेरिकन डॉलर्सच्या विमानतळ विस्तार योजनेच्या पहिल्या टप्प्याच्या पूर्णतेचे प्रतीक होते. दुबईमध्ये इतरत्र, समुद्रकिनाऱ्यापासून सुमारे १०० मीटर अंतरावर एक कृत्रिम बेट बांधले जात होते. ते शेख मोहम्मदच्या सर्वात धाडसी प्रकल्पांपैकी एक असलेल्या बुर्ज अल अरब (अरबांचा टॉवर) हॉटेलसाठी आधार बनणार होते.

११ मे १९९९ रोजी शेख मोहम्मद यांनी दुबई सरकारला १८ महिन्यांत पूर्णपणे ऑनलाइन सरकार बनवण्याच्या उपक्रमाची घोषणा केली, ज्यामुळे दुबई जगातील पहिले पूर्णपणे ऑनलाइन सरकार बनले. २९ ऑक्टोबर १९९९ रोजी शेख मोहम्मद यांनी दुबई इंटरनेट सिटी उपक्रमाची घोषणा केली, ज्याची अंतिम मुदत फक्त ३६५ दिवस होती. या उपक्रमाचे उद्दिष्ट पायाभूत सुविधा, पर्यावरण आणि दृष्टिकोन यांचा समावेश करून नवीन आर्थिक उद्योगांना दुबईबाहेर लक्षणीय स्पर्धात्मक फायद्यांसह चालवता यावे हे होते. शेख मोहम्मद आणि त्यांच्या कुटुंबाने दुबई मीडिया सिटी आणि दुबई इंटरनॅशनल फायनान्शियल सेंटरसारख्या इतर फ्री झोन प्रकल्पांमध्येही योगदान दिले.

सन २००१ च्या सुरुवातीला, शेख मोहम्मदने सर्वात भव्य डेस्टिनेशन दुबई प्रकल्पाची घोषणा केली; दोन पाम वृक्षाच्या आकाराच्या मानवनिर्मित बेटांवर पसरलेला पाम आयलंड एक भव्य रिसॉर्ट होता. मे २००१ मध्ये, एमिरेट्स ग्रुपचे अध्यक्ष हिज हायनेस शेख अहमद बिन सईद अल मकतूम यांनी पुष्टी केली की शेख मोहम्मद यांच्या सूचनेनुसार, एमिरेट्सने १० अब्ज अमेरिकन डॉलर्स किमतीची ६० नवीन वाइड-बॉडी विमाने खरेदी करण्याची योजना आखली. याचवेळी शेख मोहम्मद दुबईचे शासक आणि संयुक्त अरब

अमिरातीचे उपाध्यक्ष आणि पंतप्रधान बनले. ४ जानेवारी २००६ रोजी, दुबईचे तत्कालीन शासक शेख मकतूम बिन रशीद अल मकतूम यांच्या निधनानंतर शेख मोहम्मद दुबईचे शासक बनले. ५ जानेवारी रोजी, यूएई सुप्रीम कौन्सिलच्या सदस्यांनी शेख मोहम्मद यांना यूएईचे उपाध्यक्ष म्हणून निवडले. ११ फेब्रुवारी २००६ रोजी, तत्कालीन राष्ट्रपती, दिवंगत शेख खलिफा बिन झायेद अल नाह्यान यांनी शेख मोहम्मद यांना यूएईचे पंतप्रधान होण्यासाठी नामांकित केले; कौन्सिलने नामांकनाला मान्यता दिली.

शेख मोहम्मद आणि कविता

शेख मोहम्मद यांनी शाळेत असतानाच नबाती कविता लिहिण्यास सुरुवात केली. त्यांचे वडील, दिवंगत शेख रशीद बिन सईद अल मकतूम आणि तत्कालीन राष्ट्रपती, दिवंगत शेख झायेद बिन सुलतान अल नाह्यान शेख मोहम्मद यांचा शेख मोहम्मद यांच्यावर खूप प्रभाव पडला. जेव्हा शेख मोहम्मद यांच्या कविता पहिल्यांदा वर्तमानपत्रांमध्ये प्रकाशित झाल्या, तेव्हा त्या नेदावी आणि सलीत अशा विविध गृहीत नावांनी प्रकाशित झाल्या. आजकाल, त्यांना नबाती कवितेच्या सर्वोत्तम रचनाकारांपैकी एक मानले जाते आणि त्यांच्या कृती त्यांच्याच नावाने प्रकाशित होतात. त्यांचा इंग्रजी भाषेतील कवितासंग्रह, पोएम्स फ्रॉम द डेझर्ट, दोन वर्षांहून अधिक काळ बेस्ट–सेलर यादीत आहे. कवितेने शेख मोहम्मद यांना त्यांच्या स्वभावाची सर्जनशील, संवेदनशील बाजू व्यक्त करण्याची संधी दिली, जी त्यांना राजकीय क्षेत्रात प्रदर्शित करण्याची फारशी संधी मिळाली नाही. त्यांच्या कवितांमध्ये प्रणय ते चालू घडामोडींपर्यंत विविध विषयांचा समावेश आहे. शेख मोहम्मद यांनी त्यांच्या कवितांमध्ये लपलेल्या कोड्यांमधून इतरांना नबाती कविता लिहिण्यास प्रोत्साहित केले आहे. ते अनेक प्रश्नांसह कविता लिहितात आणि लोकांना त्यांची उत्तरे विचारतात.

शेख मोहम्मद उत्तम घोडेस्वार

आखाती देशांच्या मान्यताप्राप्त कुटुंबांपैकी एकाचा सदस्य म्हणून, शेख मोहम्मद यांना लहान वयातच घोड्यांची ओळख होणे स्वाभाविक होते. त्यांनी लहानपणीच घोडेस्वारी शिकली आणि ते एक आशादायक व सकारात्मक मनोवृत्तीचे खेळाडू होते. घोडेस्वारी हा त्यांचा खरा खेळाचा छंद होता आणि अजूनही आहे. शेख मोहम्मद यांनी पहिल्यांदा १९६७ मध्ये इंग्लंडमधील एका रेसकोर्सला भेट दिली. त्यांनी आणि त्यांचा भाऊ शेख हमदान यांनी

२००० गिनीज (त्या वेळी इंग्लंडचे चलन) जिंकताना पाहिले. जवळजवळ १० वर्षांनंतर, ब्राइटन येथे, हट्टा नावाच्या घोडीने शेख मोहम्मद यांना मालक म्हणून पहिला विजय मिळवून दिला. मोठ्या यशानंतरही, १९९४ मध्ये शेख मोहम्मद यांनी गोडॉल्फिनची स्थापना केल्यानंतरच रेसिंग जगाने त्यांच्या घोड्यांबद्दलच्या आवडीला मान्यता दिली. गोडॉल्फिनचे यश आणि वाढ दुबईच्या आंतरराष्ट्रीय प्रतिमेच्या उदयासोबतच झाली. जगातील सर्वात श्रीमंत घोड्यांच्या शर्यतीतील दुबई विश्वचषक, याच उद्देशाने स्थापन करण्यात आला होता.

अमेरिकन घोडा सिगारने पहिला विश्वचषक जिंकला; ही शर्यत जगभरातील सहभागींना आकर्षित करत आहे. शेख मोहम्मदने घोडे मालक म्हणून आंतरराष्ट्रीय कीर्ती मिळवली आहे, ज्याचा पुरावा २००१ मध्ये त्यांना मिळालेल्या विशेष एक्लिप्स पुरस्काराने मिळतो. शेख मोहम्मद यांनी अनेक संस्था आणि पुरस्कार स्थापन केले आहेत जे केवळ परोपकारी स्वरूपाचे नाहीत तर स्थानिक आणि प्रादेशिक पातळीवर लोकांना आरोग्य, गृहनिर्माण, शिक्षण, रोजगार इत्यादी सुविधा प्रदान करून लोकांचे जीवन सुधारण्याचे उद्दिष्टदेखील ठेवतात. शेख मोहम्मद यांनी विविध क्षेत्रात उत्कृष्टता आणि सर्जनशीलतेला प्रोत्साहन देण्यासाठी अनेक पुरस्कारदेखील सुरू केले.

१. परोपकारी उपक्रम राबवणाऱ्या संस्था
२. मोहम्मद बिन रशीद अल मकतूम मानवतावादी आणि धर्मादाय संस्था
३. मोहम्मद बिन रशीद अल मकतूम ग्लोबल इनिशिएटिव्ह फाउंडेशन फॉर हेल्थ
४. शेख मोहम्मद बिन रशीद स्पोर्ट्स अँड फिटनेस प्रोग्राम
५. नूर दुबई
६. यूएई वॉटर एड (सुकिया) फाउंडेशन फॉर एज्युकेशन
७. मोहम्मद बिन रशीद अल मकतूम नॉलेज फाउंडेशन
८. मोहम्मद बिन रशीद स्कूल ऑफ गव्हर्नन्मेंट
९. दुबई केअर्स कल्चरल फाउंडेशन
१०. शेख मोहम्मद सेंटर फॉर कल्चरल अंडरस्टँडिंग
११. शेख मोहम्मद लोकसंवादी पुरुष

शेख मोहम्मद हे लोकांमध्ये राहणारे व रमणारे एक व्यक्ती आहेत. ते नियमितपणे जनतेशी आणि त्यांच्या मंत्रिमंडळाशी ऑनलाइन आणि

ऑफलाइन सल्लामसलत सत्रे आयोजित करतात. फेसबुक, ट्विटर आणि इंस्टाग्रामवरील त्यांच्या अधिकृत सोशल मीडिया अकाउंटवर त्यांचे प्रचंड चाहते आहेत. ते दुबईत ई-सहभाग लागू करण्यात अग्रणी आहेत. त्यांची काही राष्ट्रीय ऑनलाइन विचारमंथन सत्रे खालीलप्रमाणे होती :

एप्रिल २००९

पत्रकारांसोबत त्यांचे पहिले ऑनलाइन सत्र एप्रिल २००९ मध्ये यूएईच्या तत्कालीन पंतप्रधानांच्या अधिकृत वेबसाइट (www.uaepm.ae) द्वारे झाले. त्यांनी स्थानिक आणि प्रादेशिक प्रेसच्या प्रश्नांची उत्तरे दिली, जी जागतिक आर्थिक संकट आणि त्याचा यूएईवरील परिणाम, लोकसंख्याशास्त्र, कामगार हक्क आणि प्रस्तावित जीसीसी एकल चलन इत्यादींशी संबंधित होती. शेख मोहम्मद बिन रशीद अल मकतूम यांची सध्याची अधिकृत वेबसाइट आहे: : https://sheikhmohammed.ae/en-us ही आहे.

जून २००९

जून २००९ मध्ये, शेख मोहम्मद यांनी सामान्य जनतेसोबत आणखी एक ऑनलाइन सत्र आयोजित केले. हे सत्र तत्कालीन यूएईच्या पंतप्रधानांच्या अधिकृत वेबसाइट (www.uaepm.ae) द्वारे देखील आयोजित करण्यात आले होते.

नोव्हेंबर २०१२

शेख मोहम्मद यांनी जगातील सर्वात मोठ्या विचारमंथन शिखर परिषदेत भाग घेतला, जिथे शैक्षणिक, व्यवसाय, नागरी समाज आणि सरकारमधील एक हजार तज्ज्ञ ऊर्जा, अन्न सुरक्षा आणि शिक्षण आणि आरोग्यातील धोरणात्मक मुद्द्यांवर जगासमोरील महत्त्वाच्या मुद्द्यांवर चर्चा करण्यासाठी एकत्र आले.

डिसेंबर २०१३

डिसेंबर २०१३ मध्ये, शेख मोहम्मद यांनी जनतेला दुसऱ्या ऑनलाइन सत्रासाठी आमंत्रित केले. त्यांनी यूएईच्या नागरिकांना आणि रहिवाशांना आरोग्य आणि शिक्षण क्षेत्रांच्या विकासासाठी त्यांचे विचार सामायिक करण्याचे आवाहन केले. शेख मोहम्मद यांनी त्यांच्या ट्विटर अकाउंटचा वापर करून लोकांना या सर्वात मोठ्या राष्ट्रीय विचारमंथन सत्रात सहभागी होण्यासाठी आमंत्रित केले. त्यांनी लोकांना पंतप्रधानांच्या तत्कालीन अधिकृत वेबसाइट (www.uaepm.ae) Umaobrainstorming@uaepm.ae वर ईमेल

पाठवून किंवा हॅश टॅगसह ट्विट करून सूचना सादर करण्यास प्रोत्साहित केले. या विचारमंथन सत्राचा परिणाम असा झाला की मार्च २०१४ मध्ये यूएई मंत्रिमंडळाने यूएईमध्ये आरोग्यसेवा क्षेत्राचा विकास आणि सुधारणा करण्यासाठी यूएई नॅशनल इन्स्टिट्यूट फॉर मेडिकल स्पेशलायझेशन (यूएई मेडिकल बोर्ड) ची स्थापना करण्यास मान्यता दिली. यूएई विद्यापीठ आणि झायेद विद्यापीठाच्या संचालक मंडळांच्या पुनर्रचनेलाही मंत्रिमंडळाने मान्यता दिली.

कॅबिनेट रिट्रीट

सन २००७ मध्ये राष्ट्रीय मुद्द्यांवर आणि धोरणात्मक प्राधान्यांवर चर्चा करण्यासाठी यूएई कॅबिनेट सदस्यांची विशेष बैठक म्हणून कॅबिनेट रिट्रीट पहिल्यांदा आयोजित करण्यात आली होती. मोहम्मद बिन रशीद पॉलिसी कौन्सिल समुदायाशी संवाद साधण्याचे एक नवीन माध्यम आणि सर्जनशील आणि नावीन्यपूर्ण कल्पनांसाठी एक व्यासपीठ दर्शवते. मोहम्मद बिन रशीद स्मार्ट मजलिस हे एक व्यासपीठ आहे जे प्रत्येकाला दुबईचे भविष्य घडवण्यात सहभागी होण्यास अनुमती देते. विविध क्षेत्रांमध्ये दुबईचे स्थान मजबूत करण्यासाठी ते प्रत्येकासाठी आपले दरवाजे उघडते. यूएईचे पंतप्रधान म्हणून शेख मोहम्मद यांनी विक्रमी वेळेत अनेक महत्त्वाचे उपक्रम सुरू केले. त्यांच्या उपक्रमांमध्ये खालील बाबी समाविष्ट आहे:

यूएईचे व्हिजन

१. यूएई व्हिजनचे उद्दिष्ट यूएईच्या संघ म्हणून स्थापनेच्या सुवर्णमहोत्सवी वर्षानिमित्त यूएईला जगातील सर्वोत्तम देशांपैकी एक बनवणे आहे. येत्या काही वर्षांत सरकारी धोरणाचे मुख्य केंद्रबिंदू म्हणून या व्हिजनमध्ये सहा राष्ट्रीय प्राधान्यक्रम निश्चित केले आहेत:
२. एकसंध समाज आणि संरक्षित ओळख
३. सार्वजनिक आणि निष्पक्ष न्यायव्यवस्था सुरक्षित करणे
४. स्पर्धात्मक ज्ञान अर्थव्यवस्था
५. प्रथम श्रेणीची शिक्षण व्यवस्था
६. जागतिक दर्जाची आरोग्यसेवा
७. शाश्वत पर्यावरण आणि पायाभूत सुविधा

यूएई राष्ट्रीय अजेंडा

यूएई राष्ट्रीय अजेंडा ही सात वर्षांची योजना आहे जी यूएईच्या ५० व्या

राष्ट्रीय दिनाशी जुळते. यामध्ये शिक्षण, आरोग्यसेवा, अर्थव्यवस्था, पोलीस आणि सुरक्षा, गृहनिर्माण, पायाभूत सुविधा आणि सरकारी सेवा या क्षेत्रातील राष्ट्रीय निर्देशकांचा संच समाविष्ट आहे, ज्याचा उद्देश व्हिजनच्या अनुषंगाने यूएईचे अग्रगण्य स्थान प्राप्त करणे आहे. १७ एप्रिल २००७ रोजी, शेख मोहम्मद यांनी देशभरात शाश्वत विकास साध्य करणे, संघीय संसाधने अधिक कार्यक्षमतेने गुंतवणे आणि संघीय संस्थांमध्ये योग्य परिश्रम, जबाबदारी आणि पारदर्शकता सुनिश्चित करणे या उद्देशाने पहिल्या यूएई सरकारी रणनीती योजनेचे अनावरण केले.

यूएई ध्वज दिन

नोव्हेंबर २०१३ मध्ये, शेख मोहम्मद यांनी यूएईच्या लोकांना दरवर्षी ३ नोव्हेंबर रोजी ध्वज दिन साजरा करण्याचे आवाहन केले, जो दिवंगत एचएच शेख खलिफा बिन झायेद अल नाह्यान यांनी यूएईचे अध्यक्ष म्हणून पदभार स्वीकारल्याच्या वर्धापन दिनानिमित्त एक राष्ट्रीय मोहीम म्हणून साजरा केला जातो.

मोबाइल सरकार

२२ मे २०१३ रोजी, शेख मोहम्मद यांनी जनतेला २४ तास सर्वोत्तम सेवा प्रदान करण्यासाठी मोबाइल सरकार उपक्रम सुरू केला. नवोन्मेषाला प्रोत्साहन देण्यासाठी आणि प्रेरणा देण्यासाठी शेख मोहम्मद यांनी सप्टेंबर २०१४ मध्ये मोहम्मद बिन रशीद सरकारी नवोन्मेष केंद्र सुरू केले.

सरकारी सर्जनशीलता प्रयोगशाळा

डिसेंबर २०१३ मध्ये यूएई कॅबिनेट रिट्रीट दरम्यान सरकारी सर्जनशीलता प्रयोगशाळाच्या उल्लेखनीय यशानंतर, शेख मोहम्मद यांनी सर्व संघीय सरकारी संस्थांना सरकारी सेवा विकसित करण्यासाठी सरकारी सर्जनशीलता प्रयोगशाळा प्रयोग अधिकृत आणि प्रमाणित पद्धती म्हणून स्वीकारण्याचे निर्देश दिले. स्मार्ट क्लासेस सुरू करून शाळांमध्ये एक अद्वितीय शैक्षणिक वातावरण स्थापित करण्यासाठी 'मोहम्मद बिन रशीद स्मार्ट लर्निंग प्रोग्राम' सुरू करण्यात आला.

मोहम्मद बिन रशीद सरकारी उत्कृष्टता पुरस्कार

सरकारी उत्कृष्टतेसाठीचा हा पहिला एकात्मिक कार्यक्रम असून, शेख खलिफा सरकारी उत्कृष्टता कार्यक्रम (SKGEP) अंतर्गत मोहम्मद बिन रशीद सरकारी उत्कृष्टता पुरस्कार २००९ मध्ये सुरू करण्यात आला.

कार्यक्षमता सुधारून ग्राहक सेवांमध्ये उच्च दर्जा प्राप्त करण्याच्या उद्देशाने मार्च २०११ मध्ये सरकारी सेवांमध्ये उत्कृष्टतेसाठी 'एमिरेट्स' कार्यक्रम सुरू करण्यात आला.

यूएई पायोनियर्स पुरस्कार

यूएईच्या ४३ व्या राष्ट्रीय दिनाच्या समारंभात शेख मोहम्मद यांनी जनतेला आणि सोशल मीडिया नेटवर्कवरील त्यांच्या अनुयायांना विविध क्षेत्रातील अव्वल ४३ कामगिरी करणाऱ्यांना नामांकित करण्याचे आणि त्यांचा सन्मान करण्याचे आवाहन केले आहे. राष्ट्रासाठी त्यांच्या सेवेबद्दल आणि त्यांच्या अग्रगण्य भावनेबद्दल आणि त्यांच्या क्षेत्रातील पहिले असण्याच्या सन्मानार्थ हे पुरस्कार देण्यात आले. मंत्रालयस्तरीय ई–ब्रीफकेस आणि ज्ञान केंद्र उपक्रमांचे उद्दिष्ट सरकारी कामकाजात इलेक्ट्रॉनिक परिवर्तनाचा पूर्ण प्रमाणात स्वीकार करणे आहे.

सरकारी संप्रेषणांसाठी राष्ट्रीय कार्यक्रम

राष्ट्रीय सरकारी संप्रेषण कार्यक्रमात राष्ट्रीय अजेंडाद्वारे प्राधान्य दिलेल्या आणि यूएई व्हिजनद्वारे मार्गदर्शन केलेल्या सामुदायिक समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी अनेक देशव्यापी संप्रेषण आणि जागरूकता मोहिमा आहेत. यूएई ग्रीन ग्रोथ स्ट्रॅटेजी उपक्रमाचे उद्दिष्ट शाश्वत विकासासाठी हरित अर्थव्यवस्था या घोषणेखाली यूएईची हरित अर्थव्यवस्था तयार करणे आहे. यूएई (पूर्वी Government.ae) हे यूएई सरकारचे अधिकृत पोर्टल आहे. ते संघीय आणि स्थानिक सरकारी संस्थांबद्दल सर्व तपशील गोळा करून आणि वितरित करून कार्यक्षम सेवा प्रदान करते. ते व्यक्ती, अभ्यागत, व्यावसायिक तसेच यूएई सरकारशी थेट संपर्क साधण्यासाठी आवश्यक असलेली सर्व माहितीदेखील प्रदान करते.

दुबई सरकारच्या अमिरातीमध्ये परकीय पैशाचा प्रवाह राखण्याच्या धोरणात पर्यटन हा एक महत्त्वाचा भाग आहे. पर्यटकांसाठी दुबईचे आकर्षण प्रामुख्याने खरेदीवर आधारित आहे, परंतु इतर प्राचीन आणि आधुनिक आकर्षणांचाही वाटा यात मोठा आहे. सन २०१८ पर्यंत, आंतरराष्ट्रीय अभ्यागतांच्या संख्येवर आणि सर्वात वेगाने वाढणाऱ्या, १०.७% दराने वाढत्या संख्येवर आधारित दुबई हे जगातील चौथे सर्वाधिक भेट दिले जाणारे शहर आहे. सन २०१६ मध्ये या शहरात १४.९ दशलक्ष पर्यटक आले आणि २०२० पर्यंत ते २० दशलक्ष पर्यटकांपर्यंत पोहोचण्याची अपेक्षा आहे. दुबईतील एक

उत्तम पर्यटन आकर्षण म्हणजे बुर्ज खलिफा, जी सध्या जगातील सर्वात उंच इमारत आहे.

दुबईला ''मध्य पूर्वेची खरेदी राजधानी'' म्हटले जाते. एकट्या दुबईमध्ये ७० हून अधिक शॉपिंग सेंटर आहेत, ज्यात जगातील दुसऱ्या क्रमांकाचे सर्वात मोठे शॉपिंग सेंटर, द दुबई मॉल यांचा समावेश आहे. जून २०२४ पर्यंत, एमिरेट रिअल इस्टेट डेव्हलपर एमार प्रॉपर्टीजने १.५ अब्ज दिरहम (४०८ दशलक्ष अमेरिकन डॉलर) मध्ये १२ दशलक्ष चौरस फूट मॉलचा विस्तार करण्याची योजना जाहीर केली, ज्यामध्ये नवीन अन्न दुकानांसह आणखी २४० लक्झरी स्टोअर्स जोडल्या गेल्या. दुबई त्याच्या खाडीच्या दोन्ही बाजूला असलेल्या ऐतिहासिक सौक जिल्ह्यांसाठीदेखील ओळखले जाते. पारंपरिकपणे, पूर्व आशिया, चीन, श्रीलंका आणि भारत येथून येणारे निर्यातदार आणलेला माल सोडत असत आणि गोदीला लागून असलेल्या सौकमध्ये मालाची सौदेबाजी केली जात असे. दुबई क्रीकने शहरातील समुदायाचे जीवन टिकवून ठेवण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली आणि मूळतः दुबईमध्ये आर्थिक भरभराटीला चालना देणारे अनेक संसाधन होते. दुबई क्रीक युनेस्कोच्या जागतिक वारसा स्थळ म्हणून प्रस्तावित करण्यात आले आहे. शहरात अनेक बुटीक आणि ज्वेलर्स स्टोअर्सदेखील आहेत. दुबईला ''सोन्याचे शहर'' असेही म्हटले जाते कारण देइरा येथील गोल्ड सूकमध्ये जवळजवळ २५० सोन्याची किरकोळ दुकाने आहेत.

दुबई क्रीक पार्क पर्यटनातदेखील महत्त्वाची भूमिका बजावते, कारण ते दुबईतील काही प्रसिद्ध पर्यटन स्थळे जसे की डॉल्फिनेरियम, केबल कार, उंटांची सवारी, घोडागाडी आणि विदेशी पक्षी शो प्रदर्शित करते. दुबईमध्ये सफा पार्क, मुश्रीफ पार्क आणि हमरिया पार्कसारखी विस्तृत उद्याने आहेत. प्रत्येक उद्यान इतरांपेक्षा वेगळे आहे. मुश्रीफ पार्कमध्ये जगभरातील विविध घरे आहेत. प्रत्येक घराच्या बाहेरील तसेच आतील वास्तुशिल्पाची वैशिष्ट्ये पाहण्यासाठी पर्यटक येऊ शकतात. दुबईतील काही सर्वात लोकप्रिय समुद्रकिनारे म्हणजे उम्म सुकीम बीच, अल ममझार बीच पार्क, जेबीआर ओपन बीच, काईट बीच, ब्लॅक पॅलेस बीच आणि रॉयल आयलँड बीच क्लब. मास्टरकार्डच्या ग्लोबल डेस्टिनेशन सिटीज इंडेक्स २०१९ मध्ये असे आढळून आले की पर्यटक दुबईमध्ये इतर कोणत्याही देशापेक्षा जास्त खर्च करतात.

उद्घाटनापूर्वी बुर्ज दुबई म्हणून ओळखले जाणारे बुर्ज खलिफा ही दुबईतील ८२८ मीटर (२,७१७ फूट) आणि जगातील सर्वात उंच इमारत आहे. हा टॉवर वाळवंटातील फुल हायमेनोकॅलिसच्या रचनेपासून प्रेरित होता. हे टॉवर जगभरातील ३० हून अधिक कंत्राटी कंपन्यांनी बांधले होते. या टॉवरचे बांधकाम २००४ मध्ये सुरू होऊन २००९ मध्ये संपले. हे एक वास्तुशिल्पीय प्रतीकदेखील आहे, ज्याचे नाव शेख खलिफा बिन झायेद अल नाह्यान यांच्या नावावर आहे. ही इमारत ४ जानेवारी २०१० रोजी उघडली गेली. पाम जुमेराह हे पाम आयलँड नावाच्या तीन नियोजित बेटांपैकी एक आहे, जे पर्शियन आखातात पसरलेले आहे. पाम जुमेराह हे तीन पाम बेटांपैकी सर्वात लहान आणि मूळ आहे आणि ते दुबईच्या जुमेराह किनारपट्टीच्या भागात स्थित आहे. ते २००१ ते २००६ दरम्यान बांधले गेले. वर्ल्ड आयलँड हा जगाच्या नकाशाच्या आकारात बांधलेली लहान कृत्रिम बेटांची एक द्वीपसमूह आहे, जो संयुक्त अरब अमिरातीच्या दुबईच्या किनाऱ्यापासून ४.० किलोमीटर (२.५ मैल) अंतरावर पर्शियन आखाताच्या पाण्यात स्थित आहे. प्रत्येक बेटाचे क्षेत्रफळ २,५०,००० ते ९,००,००० चौरस फुटांपर्यंत आहे. ही बेटे जगाच्या नकाशाच्या आकारात मांडलेली आहेत आणि द्वीपसमूह सुमारे ९ किमी रुंदीचा आहे.

१४ फेब्रुवारी २०१३ रोजी, दुबईतील ७२,००० मीटर (२,३६,००० फूट) उंचीचे दुबई मिरॅकल गार्डन उघडण्यात आले. हे जगातील सर्वात मोठे फुलांचे उद्यान आहे. या उद्यानात ५० दशलक्षाहून अधिक फुले आहेत आणि ७० पेक्षा जास्त प्रजातींच्या फुलांच्या वनस्पती आहेत. या बागेत झाडांना पाणी देण्यासाठी ठिबक सिंचन पद्धतीचा वापर केला जातो. मे महिन्याच्या अखेरीस ते सप्टेंबर या उन्हाळ्याच्या हंगामात जेव्हा हवामान अत्यंत उष्ण असते आणि सरासरी तापमान सुमारे ४०.उ (१०४.ऋ) असते, तेव्हा बाग बंद राहते.

जानेवारी २०२४ च्या सुरुवातीला, दुबईने एटरनिटास टॉवर बांधण्याचा आपला हेतू जाहीर केला, जो ४५० मीटर (१,४८० फूट) उंचीचा जगातील सर्वात उंच निवासी टाइम टॉवर बनेल. लंडनच्या बिग बेनच्या उंचीपेक्षा तो चार पट जास्त आहे. आतापर्यंतचा सर्वात उंच टाइम टॉवर मक्कामधील मक्का क्लॉक रॉयल टॉवर आहे. टॉवरचे नाव ''एटरनिटास'' प्राचीन रोमन धर्मावरून आले आहे; ती अनंतकाळाची दैवी मूर्ती होती. हा प्रकल्प दुबई–

आधारित रिअल इस्टेट डेव्हलपर लंडन गेट आणि स्विस लक्झरी घड्याळ निर्माता फ्रँक मुलर यांच्या संयुक्त उपक्रमात आहे. टॉवरमध्ये १ ते ४ बेडरूम युनिट्ससह लक्झरी अपार्टमेंट्स तसेच स्काय व्हिला आणि स्काय मॅन्शन्स आहेत, ज्याचे आतील भाग फ्रँक मुलरच्या डिझाइनने प्रेरित आहे.

दुबई मरीना हे एक कृत्रिम कालव्याचे शहर आहे, जे पर्शियन गल्फ किनाऱ्याच्या ३ किलोमीटर (२ मैल) लांबीच्या भागात बांधले गेले आहे. त्याचे बांधकाम पूर्ण झाल्यावर येथील निवासी टॉवर्स आणि व्हिलामध्ये १,२०,००० हून अधिक लोकांना सामावून घेतले जाईल. दुबई मरीनाच्या ५० दशलक्ष चौरस फूट क्षेत्रात एक केंद्रबिंदू आहे, ज्यामध्ये ३.५ किलोमीटरचा पाण्याचा कालवा समाविष्ट आहे जो विकासाचे केंद्र आहे आणि समुद्रात दुहेरी प्रवेश प्रदान करतो, ज्यामुळे दुबई मरीना एक प्रमुख नौकानयन स्टेशन बनते. या प्रकल्पाचा पहिला टप्पा पूर्ण झाला आहे. दुबईमधील वाहतूक रस्ते आणि वाहतूक प्राधिकरण (RTA) द्वारे नियंत्रित केली जाते. येथे वाहतून नियमांचे उल्लंघन केल्यास कठोर शासन केले जात असल्यामुळे वाहनचालक शिस्तबद्ध पद्धतीने वाहन चालविण्याला नेहमीच प्राधान्य देतात. या शहरातील स्वच्छता संपूर्ण जगासाठी एक अनुकरणीय बाब आहे.

आशिया खंडातील सर्वच देशातील लोक दुबईमध्ये रोजगारासाठी दाखल झालेले आहेत. भ्रष्टाचारविरहित राजकारण हाच दुबईच्या विकासाचा खरा पाया आहे, जो शेख मोहम्मद बिन राशिद अल मकतूम यांच्या कुशल, विकासप्रिय, धोरणी व मुत्सद्दी नेतृत्वामुळे अधिक मजबूत झाला आहे. दुबई हे जगातील सर्वात मोठे व्यापारी व आर्थिक उलाढालींचे केंद्र त्यांच्या याच नेतृत्वामुळे उदयास आले आहे.

८

संगणक क्षेत्रातील बादशहा बिल गेट्स

(सन १९५५ ते आजतागायत)

संघर्ष, कष्ट व अपमान ज्या माणसांच्या वाट्याला आला आहे, त्यांनी आपल्या आयुष्यात यशाचे उत्तुंग शिखर गाठण्याकडे कूच केली आहे. अशा उत्तुंग व्यक्तीमत्त्वांपैकी एक म्हणजे मायक्रोसॉफ्ट कंपनीचे जनक बिल गेट्स होय. या लेखातून बिल गेट्स यांचे लहानपण, शालेय जीवन, व्यावसायिक वाटचाल, उद्योजकीय दृष्टिकोन, सामाजिक सेवा व विचारधारा याविषयी माहिती जाणून घेण्याचा प्रयत्न करूया.

सामाजिक सेवेसाठी उदार अंत:करणाची व्यक्ती अशी ओळख असलेल्या बिल गेट्स यांचा जन्म २८ ऑक्टोबर १९५५ ला अमेरिकेतील वॉशिंग्टन येथील सीटल येथे झाला. त्यांचे वडील विलियम एच गेट्स हे सुप्रसिद्ध वकील होते व त्यांची आई मेरी मैक्सवेल या ''युनायटेड वे'' आणि ''फर्स्ट इंटरस्टेट बँक सिस्टम''च्या बोड्र्स ऑफ डायरेक्टरर्समधील एक संचालिका होत्या. त्यांना दोन बहिणी देखील होत्या. बालपणी बिल गेट्स यांना ट्रे म्हणून हाक मारली जात असे.

बिल गेट्स हे बालपणापासून अभ्यासात अत्यंत हुशार आणि विलक्षण प्रतिभेचे विद्यार्थी होते. सुरुवातीपासूनच त्यांना अभ्यासाची फार आवड होती. तासन्तास ते घरात एकटेच अभ्यास करत असत. गेट्स यांचे मुलांमध्ये न मिसळणे व तासन्तास अभ्यास करणे त्यांच्या मातोश्रींना अजिबात आवडायचे नाही. ते गेट्स यांना मुलांमध्ये मैदानी खेळ खेळण्यासाठी सांगत;. परंतु मुलांमध्ये मैदानी खेळ खेळण्यात गेट्स यांना अजिबात रस नव्हता. अभ्यास एके अभ्यास, असा त्यांचा दिनक्रम नित्याचा होता. त्यांची शिक्षणाची आवड लक्षात घेता सन १९६८ साली त्यांच्या आई–वडिलांनी त्यांचा दाखला लेकसाइट या खासगी शाळेत करून दिला. बिल गेट्स सर्वच विषयांमध्ये पारंगत होते, पण गणित आणि विज्ञान हे त्यांचे विशेष आवडीचे विषय होते. शाळेतल्या इतर ॲक्टिव्हिटीमध्येही ते हिरिरीने सहभागी होत असत.

शाळेतल्या विद्यार्थ्यांना जेंव्हा कॉम्प्युटर शिकविल्या जात होता, तेव्हापासूनच बिल गेट्स यांची संगणकात रुची वाढू लागली होती. ते आपला जास्तीत–

जास्त वेळ कॉम्प्युटर समवेत घालवू लागले. पुढे वयाच्या अवघ्या १३ व्या वर्षी बिल गेट्स प्रोग्रामिंगमध्ये तरबेज झाले आणि एक सॉफ्टवेअर प्रोग्रामदेखील त्यांनी बनविला. त्याला Tic-Tac-Tow म्हणून ओळख मिळाली. त्यानंतर बिल गेट्स सतत कॉम्प्युटरवर काहीतरी नवीन करण्याकरता आणि प्रोग्रामिंग बनविण्यासाठी धडपडत असत. ज्यावेळी ते हायस्कूलला पोहोचले तेव्हा तेथील प्रेझेंटी (हजेरी) प्रणालीदेखील त्यांनी संगणीकृत केली. हायस्कूलला असताना पॉल एलन या सीनियर विद्यार्थ्यासमवेत बिल गेट्स यांची चांगली मैत्री झाली. दोघेही शिकण्याच्या उद्देशाने शाळेतील कॉम्प्युटरमध्ये काही ना काही करत राहायचे, त्यामुळे शाळेतदेखील त्याचा त्रास होऊ लागल्याने कॉम्प्युटर कंपनीने काही काळ त्यावर निर्बंध आणले. काही दिवसांनी त्यांनी संगणक कक्षात जाण्याची पुन्हा परवानगी मिळवली; पण त्यांना ती या अटीवर मिळाली की, ते तेथे जाऊन प्रोग्राममधील सर्व एरर काढतील.

त्या दरम्यान बिल गेट्सने आपल्या मित्रासमवेत एक "Traf-O-Data" प्रोग्रॅम बनविला. हा प्रोगॅम रहदारी करता काम करत असे आणि त्याला नियोजित करण्यास मदत करी. हा प्रोग्राम बनविल्याने बिल गेट्स ला २०,००० डॉलर मिळाले होते, ही त्यांची पहिली कमाई होती. सन १९७३ साली शालेय जीवन संपल्यानंतर बिल गेट्स यांनी हॉवर्ड कॉलेजमध्ये प्रवेश घेतला. महाविद्यालयीन जीवनातदेखील त्यांचा अधिकतर वेळ कॉम्प्युटर अप्लिकेशनच्या संशोधनावर व्यतीत होत असे. पुढे कॉलेज सोडून त्यांनी आपला मित्र एलनसमवेत बिजनेस करण्याचा निर्णय घेतला. वयाच्या १३ वर्षीच बिल गेट्स यांनी आपला पहिला सॉफ्टवेअर प्रोग्राम तयार केला होता. बिल गेट्स हे कॉलेज ड्रॉपआऊट आहेत. त्यांनी १९७५ मध्ये आपला व्यवसाय वाढविण्यासाठी हार्वर्ड विद्यापीठ सोडले होते. त्यांनी १९७५ मध्येच मायक्रोसॉफ्टची स्थापना केली होती. कॉलेज सोडणे आणि मायक्रोसॉफ्टची स्थापना करणे त्यांच्या जीवनातील सर्वात मोठा टर्निंग पॉईंट ठरला. या त्यांच्या निर्णयाने त्यांना पुढे यशाच्या शिखरावर पोहोचवले. आज ही कंपनी कॉम्प्युटर ॲप्लिकेशन निर्मिती व संनियंत्रण करणारी जगातील सर्वात मोठी कंपनी बनली आहे. सुरुवातीस त्यांनी मायक्रो–कॉम्प्युटरची प्रसिद्ध प्रोग्रामिंग लँग्वेज ''बेसिक'' तयार करून यश मिळविलं, नंतर ते इतर कंपन्यांसाठी प्रोग्रामिंग लॅग्वेज आणि ऑपरेटिंग सिस्टिम डेव्हलप करू लागले. त्यामुळे अल्पावधीतच सर्वदूर मायक्रोसॉफ्ट कंपनीची ओळख निर्माण झाली.

IBM समवेत मायक्रोसॉफ्टची डील

पुढे १९८० साली विश्वातील सर्वात मोठ्या कंपन्यांपैकी एक IBM (इंटरनॅशनल बिजनेस मशीन) ने मायक्रोसॉफ्टपुढे IBM च्या नव्या पर्सनल कॉम्प्युटरकरिता बेसिक सॉफ्टवेअर बनविण्यासाठी डील ऑफर केली. या डीलनंतर बिल गेट्सच्या कंपनीने IBM करता Doc ऑपरेटिंग सिस्टिम तयार केली. १० नोव्हेंबर १९८३ ला बिल गेट्स यांनी मायक्रोसॉफ्ट विंडोजची घोषणा केली आणि त्यानंतर दोन वर्षांनी १९८५ ला मायक्रोसॉफ्ट विंडोज ऑपरेटिंग सिस्टिम लॉन्च केली. यानंतर येणाऱ्या काही वर्षांत जगातील सगळ्या पर्सनल कॉम्प्युटरवर त्यांच्या या ऑपरेटिंग सिस्टिम windows ने आपले नियंत्रण मिळवले.

बिल गेट्स : जगातील सर्वात श्रीमंत व्यक्ती

मायक्रोसॉफ्ट कंपनीने आपल्या विंडोज ऑपरेटिंग सिस्टिममुळे यशाची नवनवीन शिखरं गाठली. वास्तविक पर्सनल कॉम्प्युटरचे जवळ-जवळ ९० टक्के शेअर्स विंडोजच्या नावावर झाले आणि त्या दरम्यान मायक्रोसॉफ्ट कंपनीचे सर्वात मोठे शेअर होल्डर बिल गेट्स होते. यामुळे बिल गेट्स यांना मोठा फायदा झाला व १९८७ साली वयाच्या ३२ व्या वर्षी ते जगातील सर्वात श्रीमंत व्यक्तिमत्त्व ठरले आणि लागोपाठ ११ वर्षे ते जगातील सर्वाधिक श्रीमंत व्यक्ती होते. आपल्यातील प्रतिभा आणि विवेकशीलतेने बिल गेट्स लागोपाठ नवनवीन यश संपादन करीत होते, १९८९ साली त्यांनी ''मायक्रोसॉफ्ट ऑफिस'' ची सुरुवात केली. हे एखाद्या पॅकेजप्रमाणे होते, ज्यात मायक्रोसॉफ्ट वर्ड (Microsoft word), मायक्रोसॉफ्ट एक्सेल (Microsoft Excel), समवेत अनेक सॉफ्टवेअर एकसाथ सिस्टीममध्ये चालवले जाऊ शकत होते. सन १९९० साली जेव्हा इंटरनेटचा वापर मोठ्या प्रमाणात होऊ लागला, त्यावेळी बिल गेट्सदेखील इंटरनेटद्वारे सॉफ्टवेअर उपलब्ध करून देण्यात आपलं लक्ष केंद्रित करीत होते. विंडोज (Ce) ऑपरेटिंग सिस्टिम प्लॅटफॉर्म (Opertaing System Platform) आणि ''दी मायक्रोसॉफ्ट नेटवर्क'' (The Microsoft Network) त्यादरम्यानच्या मोठ्या प्रगतीच्या दिशेने टाकलेले पाऊल ठरले. सन २००० साली बिल गेट्स यांनी मायक्रोसॉफ्टच्या सीईओ पदाचा राजीनामा दिला व ते चेअरमन झाले. त्यांनी स्वतःसाठी ''चीफ सॉफ्टवेअर आर्किटेक्ट'' हे नवीन पददेखील निर्माण केले. काही वर्षे या पदावर काम केल्यावर २०१४ साली त्यांनी चेअरमन पदाचादेखील

राजीनामा दिला आणि मायक्रोसॉफ्टच्या सीईओचे ॲडव्हायझर म्हणून काम करू लागले. त्यानंतर त्यांनी स्वतःला पूर्णतः दीन, गरजवंत, असहाय्य, लोकांच्या मदतीकरिता आणि समाजसेवेकरिता समर्पित केले.

बिल गेट्स आपल्यातील करुणा, उदारता आणि महानतेसाठीही ओळखले जातात. बिल गेट्स आणि त्यांच्या पत्नी मेलिंडा गेट्स यांनी २००० साली गरीब, असहाय आणि गरजवंतांच्या मदतीकरिता बिल गेट्स आणि मेलिंडा फाउंडेशनची स्थापना केली. त्यांचे हे फाउंडेशन विश्वातील सर्वात मोठ्या धर्मदाय संस्थांपैकी एक आहे. याव्यतिरिक्त २०१० साली बिल गेट्स यांनी विश्वातील सर्वाधिक गुंतवणूक करणारे वॉरेन बफेट आणि फेसबुक फाउंडर मार्क जुकेरबर्ग यांच्या समवेत मिळून एक करार केला. या करारानुसार ते आपल्या मिळकतीचा अर्धा भाग दान करतील. शिवाय दरवर्षी भारतात येऊन ते भारतातील गरीब मुलांना मदत करतात.

सन २०१० साली बिल गेट्स आणि त्यांच्या पत्नी मिलिंडा यांना ते भारतातील मुलांसाठीकरिता केलेल्या सहायाकरिता भारत सरकारतर्फे पद्मभूषण पुरस्काराने सन्मानित करण्यात आले आहे. २०१० मध्येच मायक्रोसॉफ्टच्या यशासाठी आणि समाजाकरता करत असलेल्या मदतीसाठी फ्रेंक्लीन इन्स्टिट्यूट तर्फे ‘बोवेर अवॉर्ड’’नी गौरविण्यात आलं होतं. सन २००२ मध्ये सामाजिक कार्याकरिता या पती–पत्नींना जेफर्सन अवॉर्ड प्रदान करण्यात आला. बिल गेट्स यांनी द रोड अहेड ((The Road Ahead) व बिजनेस ऽ द स्पीड ऑफ थॉट ((Business @ The Speed of Thought) अशी दोन पुस्तके लिहिली. या दोन्ही पुस्तकांची विक्रमी विक्री झाली आहे.

बिल गेट्स यांनी त्यांच्या मित्रांना बोलून दाखवलं होतं की, ३० व्या वर्षी मी मिलेनियर झालेलो असेल आणि बोलल्याप्रमाणे वयाच्या ३२ व्या वर्षी ते मिलेनियर झाले होते. त्यांनी फेसबुक फाउंडर मार्क जुकेरबर्ग यांना भेटल्यानंतरच फेसबुकवर आपले अकाउंट बनविले होते. त्यापूर्वी ते सोशल–मीडियावर नव्हते. बिल गेट्स यांची मायक्रोसॉफ्ट कंपनी यशस्वी झाली नसती तर त्यांनी इंटलीजंस–ब्युरोत नाव कमावलं असतं. फोर्ब्स मॅग्झीनच्या जगातील सर्वात श्रीमंतांच्या यादीत तब्बल ११ वर्षे बिल गेट्स याचं नांव पहिल्या क्रमांकावर होतं. बिल गेट्स यांनी आपल्या मुलांना फक्त १० मिलियन डॉलर दिले आहेत. आपल्यातील उपजत प्रतिभेच्या बळावर बिल गेट्स यांनी

स्वतःला विश्वातील सगळ्यात श्रीमंत व्यक्तिमलत्त्व म्हणून स्थापित केलं. त्याचं अवघं जीवन सर्वांसाठी प्रेरणादायक आहे. प्रत्येकानं त्यांच्याकडून कुठल्याही परिस्थितीचा सामना करण्याची हिंमत आणि त्यातून आपल्या ध्येयापर्यंत पोहोचण्याची प्रेरणा नक्कीच आत्मसात करायला हवी आहे.

बिल गेट्स यांचे महान व प्रेरणादायी विचार :

१. यश हे एका रात्रीतच मिळते; पण त्या यशासाठी अनेक रात्र मेहनत व काम करावे लागते.

२. यश साजरा करणे चांगले आहे;परंतु आपल्या अपयशापासून शिकणे महत्त्वाचे आहे.

३. तंत्रज्ञान हे एक साधन आहे. मुलांना एकत्रितपणे आणि हेतुनिष्ठ कार्य करण्यासाठी शिक्षक सर्वात महत्त्वाचे आहेत.

४. सुमारे १० वर्षांपूर्वी मला वाटले की माझी संपत्ती समाजात परतली पाहिजे. अशी संपत्ती, ज्याचा अंदाज करणे कठीण आहे, कोणा एका मुलास ती मिळणे योग्य नाही.

५. आपण चुका केल्यास, ही आपल्या पालकांची चूक नाही, म्हणून आपल्या चुकांबद्दल त्यांच्याकडे ओरडू नका, त्या चुकांतून काहीतरी शिका.

६. सतत अभ्यास करणाऱ्या आणि अपार मेहनत करणाऱ्या तुमच्या मित्रांना चिडवू नका. एक दिवस असा येईल की तुम्हाला त्यांच्याच हाताखाली काम करावे लागेल.

७. जग कधीच तुमच्या स्वाभिमानाची पर्वा करत नाही. स्वत:बद्दल अभिमान बाळगण्याआधी काहीतरी करून दाखवा. स्वतःला सिद्ध करा.

८. टीव्हीवरचे जीवन काही खरे नसते आणि खरे आयुष्य म्हणजे टीव्हीवरची सीरियल नसते. खऱ्या आयुष्यात आराम नसतो, असते ते फक्त काम आणि काम.

९. प्रत्येकाला कोचची गरज असते. आपण बास्केटबॉल खेळाडू, टेनिसपटू, जिम्नॅस्ट किंवा ब्रिज प्लेअर असलात तरी हरकत नाही.

१०. जर जनरल मोटर्सने संगणक तंत्रानुसार त्याचे तंत्रज्ञान विकसित केले असते, तर आज आपण २५ डॉलर किमतीची गाडी चालवू शकतो जी प्रति गॅलन १००० मैलांवर धावली असती.

११. जर एखादी वस्तू विकसित करणे महाग असेल आणि कोणालाही

त्याचा मोबदला दिला जात नसेल तर ते विकसित होणार नाही.

१२. एका रात्रीत कोणी प्रेसिडंट होत नाही, त्या पदापर्यंत पोहोचण्यासाठी अपार कष्ट करावे लागतात.

१३. तुम्ही जर चांगले बनवू शकत नसाल तर कमीत कमी असे बनवा की ते नक्कीच चांगले दिसेल.

१४. आयुष्य खडतर आहे व त्याची सवय करून घ्या.

१५. मी आळशी माणसाला सर्वात कठीण काम करायला देईन. कारण ते त्या कामाला पूर्ण करायला सोप्पा मार्ग नक्की शोधतील.

१६. माझा असा विश्वास आहे की जर तुम्ही लोकांना समस्या समजावली आणि ती कशी सोडवायची हे सांगितले तर, लोक ती समस्या सोडवण्यासाठी पुढे होतात.

१७. मायक्रोसॉफ्ट हे लोभाबद्दल नाही तर ते नावीन्य आणि निष्पक्षतेबद्दल आहे.

१८. तुम्ही गरीब म्हणून जन्माला आलात तर ती तुमची चूक नाही, पण जर तुम्ही गरीब झालात तर ती तुमची चूक आहे.

१९. व्यवसायाच्या जगात प्रवेश करण्यासाठी ही एक विलक्षण वेळ आहे, कारण व्यवसायात गेल्या ५० वर्षांपेक्षा पुढील १० वर्षांमध्ये अधिक बदल होणार आहेत.

२०. अभ्यासू लोकांशी चांगले वागा. कारण भविष्यात त्यातील एकासाठी तुम्ही काम कराल अशी शक्यता आहे.

२१. मी समजू शकतो की, लाखो डॉलर्स मिळवण्याची इच्छा आहे, एक निश्चित स्वातंत्र्य आहे, अर्थपूर्ण स्वातंत्र्य आहे, जे त्यासोबत येते; पण एकदा का तुम्ही त्या पलीकडे गेलात की, मला तुम्हाला सांगायचे आहे, तोच हॅम्बर्गर आहे.

बिल गेट्स यांनी तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून जग बदलण्याचे स्वप्न पाहिले आणि ते प्रत्यक्षात आणले. प्रचंड संपत्ती मिळूनही त्यांनी शिक्षण, आरोग्य आणि दारिद्र्य निर्मूलनासाठी आपले जीवन समर्पित केले. ''सतत शिकत राहणे आणि संधीचा योग्य वापर करणे'' हा त्यांचा जीवनमंत्र आजच्या युवकांना मार्गदर्शन करतो. त्यांच्या चिकाटी, दूरदृष्टी आणि सेवाभावातून प्रत्येकाला प्रेरणा घेण्यासारखे आहे.

■

१

‘ॲमेझॉन’चे संस्थापक जेफ बेझोस

(सन १९६४ ते आजतागायत)

अमेरिकन उद्योजक जेफ बेझोस हे अमेझॉन आणि अवकाश संशोधन कंपनी ब्लू ओरिजिनचे संस्थापक आहेत. त्यांच्या यशस्वी व्यावसायिक उपक्रमांमुळे ते जगातील सर्वात श्रीमंत व्यक्तींपैकी एक बनले आहेत. गॅरेजमधून सुरू केलेली एक कंपनी आज ऑनलाइन वितरण क्षेत्रातील जगातील सर्वात मोठी कंपनी बनली आहे. जेफ बेझोस यांची शून्यापासून झालेली सुरुवात आज हजारो कोटींच्या उलाढालीत रूपांतरित झाली आहे. हा देदीप्यमान प्रवास कसा होता, त्यात काय अडचणी आल्या, जेफ बेझोस यांचे पुढील व्हिजन काय, अशा एक ना अनेक प्रश्नांची उत्तरे देणारा हा लेख.

उद्योजक आणि ई–कॉमर्सचे प्रणेते जेफ बेझोस हे ई–कॉमर्स कंपनी Amazon चे संस्थापक आणि कार्यकारी अध्यक्ष, द वॉशिंग्टन पोस्टचे मालक आणि अवकाश संशोधन कंपनी ब्लू ओरिजिनचे संस्थापक आहेत. १९६४ मध्ये न्यू मेक्सिकोमध्ये जन्मलेल्या बेझोस यांना संगणकांची आवड होती आणि त्यांनी प्रिन्स्टन विद्यापीठात संगणक विज्ञान आणि इलेक्ट्रिकल अभियांत्रिकीचे शिक्षण घेतले. पदवीधर झाल्यानंतर, त्यांनी वॉल स्ट्रीटमध्ये काम केले आणि १९९० मध्ये ते गुंतवणूक फर्म DE शॉ येथे सर्वात तरुण वरिष्ठ उपाध्यक्ष बनले. चार वर्षांनंतर, बेझोस यांनी Amazon.com उघडण्यासाठी आपली फायदेशीर नोकरी सोडली. ॲमेझॉन डॉट कॉम हे एक ऑनलाइन पुस्तक विक्रीचे दुकान होते जी इंटरनेटच्या सर्वात मोठ्या यशोगाथांपैकी एक बनले. त्यांनी २००० मध्ये ब्लू ओरिजिन सुरू केले, त्यानंतर २०१३ मध्ये बेझोस यांनी द वॉशिंग्टन पोस्ट विकत घेतले. २०१७ मध्ये, Amazon ने Whole Foods विकत घेतले. त्यांच्या यशस्वी व्यवसाय उपक्रमांमुळे ते जगातील सर्वात श्रीमंत व्यक्तींपैकी एक बनले आहेत; मे २०२३ पर्यंत त्यांची अंदाजे एकूण संपत्ती १३७.९ अब्ज डॉलर आहे.

जेफ बेझोस म्हणून ओळखले जाणारे जेफ्री प्रेस्टन बेझोस यांचा जन्म १२ जानेवारी १९६४ रोजी न्यू मेक्सिकोतील अल्बुकर्क येथे किशोरवयीन आई जॅकलिन गिस जोर्गेनसेन आणि वडील टेड जोर्गेनसेन यांच्या पोटी झाला. जेव्हा बेझोस ४ वर्षांचे होते, तेव्हा त्यांच्या आईने क्यूबन स्थलांतरित माइकशी दुसरे लग्न केले. बेझोसला लहानपणीच कोणत्या गोष्टी कशा काम

करतात यात रस होता, त्याने त्याच्या पालकांच्या गॅरेजला प्रयोगशाळेत रूपांतरित केले आणि लहानपणीच त्याच्या घराभोवती इलेक्ट्रिकल उपकरणे बसवली. तो किशोरावस्थेत त्याच्या कुटुंबासह मियामीला गेला, जिथे त्याला संगणकाची आवड निर्माण झाली आणि त्याने त्याच्या हायस्कूलमधून व्हॅलेडिक्टोरियन पदवी प्राप्त केली. हायस्कूलमध्ये असतानाच त्याने त्याचा पहिला व्यवसाय, ड्रीम इन्स्टिट्यूट सुरू केला, जो चौथी, पाचवी आणि सहावीच्या विद्यार्थ्यांसाठी एक शैक्षणिक उन्हाळी शिबिरासारखा असतो.

हायस्कूलनंतर, बेझोसने प्रिन्सटन विद्यापीठात प्रवेश घेतला. त्यांनी १९८६ मध्ये संगणक विज्ञान आणि इलेक्ट्रिकल अभियांत्रिकीमध्ये पदवी प्राप्त केली. प्रिन्स्टनमधून पदवी घेतल्यानंतर, बेझोसला वॉल स्ट्रीटवरील अनेक कंपन्यांमध्ये काम मिळाले, ज्यात फिटेल, बँकर्स ट्रस्ट आणि गुंतवणूक फर्म डीई शॉ यांचा समावेश होता. १९९० मध्ये, बेझोस डीई शॉचे सर्वात तरुण उपाध्यक्ष बनले. वित्त क्षेत्रातील त्यांची कारकीर्द अत्यंत फायदेशीर असताना, बेझोसने ई-कॉमर्सच्या नवोदित जगात धोकादायक पाऊल टाकण्याचा निर्णय घेतला. १९९४ मध्ये त्यांनी नोकरी सोडली, सिएटला गेले आणि ऑनलाइन पुस्तकांचे दुकान उघडून इंटरनेट बाजाराच्या अप्रयुक्त क्षमतेला लक्ष्य केले.

अमेझॉन : सुरुवात आणि वर्षानुवर्षे यश

बेझोसने १६ जुलै १९९५ रोजी दक्षिण अमेरिकन नदीच्या वळणावळणाच्या नावावरून Amazon.com उघडले, त्यानंतर त्याने ३०० मित्रांना त्याच्या साइटची बिटा चाचणी करण्यास सांगितले. लाँच होण्याच्या काही महिन्यांत, काही कर्मचाऱ्यांनी बेझोसच्या गॅरेजमध्ये सॉफ्टवेअर विकसित करण्यास सुरुवात केली; त्यांनी अखेर तीन सन मायक्रोस्टेशन्स असलेल्या दोन बेडरूमच्या घरात ऑपरेशन्सचा विस्तार केला. कंपनीचे सुरुवातीचे यश अभूतपूर्व होते. कोणत्याही प्रेस प्रमोशनशिवाय, Amazon.com ने ३० दिवसांत संपूर्ण अमेरिकेत आणि ४५ परदेशी देशांमध्ये पुस्तके विकली. दोन महिन्यांत, विक्री दर आठवड्याला २०,००० डॉलर्सपर्यंत पोहोचल, जी बेझोस आणि त्यांच्या स्टार्टअप टीमने कल्पनेपेक्षा जास्त वेगाने वाढली.

सन १९९७ मध्ये अमेझॉन सार्वजनिक झाले, ज्यामुळे अनेक बाजार विश्लेषकांना असा प्रश्न पडला की पारंपरिक किरकोळ विक्रेत्यांनी त्यांच्या स्वतःच्या ई-कॉमर्स साइट्स सुरू केल्या तेव्हा कंपनी स्वतःचे अस्तित्व टिकवून ठेवू शकेल का? मात्र, दोन वर्षांनंतर स्टार्टअपने केवळ आघाडी

घेतली नाही तर स्पर्धकांनाही मागे टाकले आणि ई–कॉमर्समध्ये आघाडीवर बनले. सन १९९८ मध्ये बेझोसने सीडी आणि व्हिडिओंच्या विक्रीसह अमेझॉनच्या ऑफरमध्ये विविधता आणली आणि नंतर मोठ्या किरकोळ भागीदारीद्वारे कपडे, इलेक्ट्रॉनिक्स, खेळणी आणि बरेच काही विकले. ९० च्या दशकाच्या सुरुवातीच्या काळात अनेक डॉट कॉम बंद पडले असताना, अमेझॉनची वार्षिक विक्री १९९५ मध्ये ५१०,००० डॉलर्सवरून २०११ मध्ये १७ अब्ज डॉलर्सपेक्षा जास्त झाली.

बेझोसच्या २०१८ च्या वार्षिक शेअरहोल्डर पत्रात, मीडिया टायकूनने म्हटले आहे की, कंपनीने Amazon Prime साठी १०० दशलक्ष पेड सबस्क्राइबर्सचा आकडा ओलांडला आहे. सप्टेंबर २०१८ पर्यंत, Amazon चे मूल्य १ ट्रिलियन डॉलर्सपेक्षा जास्त होते, जे Apple नंतर काही आठवड्यांनंतर हा विक्रम करणारी दुसरी कंपनी होती. २०१८ च्या अखेरीस, Amazon ने त्यांच्या कामगारांसाठी किमान वेतन प्रति तास १५ डॉलरपर्यंत वाढवत असल्याची घोषणा केली. सन २००६ मध्ये, Amazon ने त्यांची व्हिडिओ–ऑन–डिमांड सेवा सुरू केली. सुरुवातीला TiVo वर Amazon Unbox म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या या सेवेला कालांतराने Amazon Instant Video असे नाव देण्यात आले. सन २०१३ मध्ये अमेझॉन स्टुडिओजच्या लाँचिंगसह बेझोसने अनेक मूळ कार्यक्रमांचे प्रीमियर केले. २०१४ मध्ये समीक्षकांनी प्रशंसित ट्रान्सपरंट आणि मोझार्ट इन द जंगल या चित्रपटांसह कंपनीने मोठी कमाई केली. कंपनीने २०१५ मध्ये स्पाइक लीचा ची–राक हा पहिला मूळ चित्रपट तयार केला आणि प्रदर्शित केला.

सन २०१६ मध्ये, बेझोसने स्टार ट्रेक बियॉन्डमध्ये एका एलियनची भूमिका साकारताना कॅमेऱ्यासमोर पाऊल ठेवले. लहानपणापासूनच स्टार ट्रेकचा चाहता असलेल्या बेझोसला आयएमडीबीवरील चित्रपटाच्या क्रेडिट्समध्ये स्टारफ्लीट ऑफिशियल म्हणून सूचीबद्ध केले आहे. सन २०१८ च्या सुरुवातीला, द सिएटल टाईम्सने वृत्त दिले की, डिजिटल मनोरंजन आणि ॲमेझॉनचा व्हर्च्युअल असिस्टंट अलेक्सा यासारख्या वाढत्या क्षेत्रांवर लक्ष केंद्रित करण्यासाठी ॲमेझॉनने त्यांचे ग्राहक किरकोळ व्यवहार एकत्रित केले आहेत.

किंडल ई–रीडर

सन २००७ मध्ये, Amazon ने Kindle हे एक हँडहेल्ड डिजिटल बुक रीडर लाँच केले जे वापरकर्त्यांना त्यांच्या निवडीतील पुस्तके खरेदी,

डाउनलोड, वाचन आणि संग्रहित करण्याची परवानगी देते. २०११ मध्ये किंडल फायरच्या अनावरणाने बेझोसने अमेझॉनमध्ये टॅब्लेट मार्केटप्लेसमध्ये प्रवेश केला. त्यानंतरच्या सप्टेंबरमध्ये, त्यांनी नवीन किंडल फायर एचडीची घोषणा केली, जो कंपनीचा पुढील पिढीचा टॅबलेट असून, तो ॲपलच्या आयपॅडला आव्हान देण्यासाठी डिझाइन केलेला आहे.

अमेझॉन ड्रोन्स

डिसेंबर २०१३ च्या सुरुवातीला, बेझोस यांनी ग्राहकांना डिलिव्हरी सेवा देण्यासाठी ड्रोनचा वापर करून अमेझॉनने सुरू केलेल्या अमेझॉन प्राइम एअर नावाच्या एका नवीन, प्रायोगिक उपक्रमाचा खुलासा केला तेव्हा ते चर्चेत आले. त्यांनी सांगितले की, हे ड्रोन पाच पौंड वजनाच्या वस्तू वाहून नेण्यास सक्षम असतील आणि कंपनीच्या वितरण केंद्रांपासून १० मैलांच्या अंतरावर प्रवास करण्यास सक्षम असतील. पहिली प्राइम एअर डिलिव्हरी ७ डिसेंबर २०१६ रोजी इंग्लंडमधील केंब्रिज येथे झाली. सन २०१४ मध्ये जेव्हा कंपनीने फायर फोन लाँच केला तेव्हा बेझोसने अमेझॉनच्या काही मोठ्या चुकांपैकी एकाची देखरेख केली. खूप युक्तीपूर्ण असल्याबद्दल टीका झाल्यानंतर, पुढच्या वर्षी तो बंद करण्यात आला.

बेझोस अन्न वितरण बाजारपेठेवर लक्ष ठेवून होते आणि २०१७ मध्ये, Amazon ने घोषणा केली की त्यांनी होल फूड्स किराणा दुकानाची साखळी १३.७ अब्ज डॉलर रोख रकमेत विकत घेतली आहे. कंपनीने Amazon prime ग्राहकांना इन–स्टोअर डील आणि बाजारानुसार फक्त दोन तासांत किराणा मालाची डिलिव्हरी देण्यास सुरुवात केली. परिणामी, वॉलमार्ट आणि क्रोगरनेदेखील त्यांच्या ग्राहकांना जेवणाची डिलिव्हरी देण्यास सुरुवात केली.

अमेझॉनच्या सीईओ पदावरून पायउतार

फेब्रुवारी २०२१ मध्ये, अमेझॉनने घोषणा केली की, बेझोस वर्षाच्या तिसऱ्या तिमाहीत सीईओ पदावरून पायउतार होतील. खरं तर, जुलैमध्ये ते वेळापत्रकापेक्षा थोडे आधी अमेझॉनच्या बोर्डाच्या कार्यकारी अध्यक्षपदी आले. बेझोसच्या जागी दीर्घकाळ काम करणारे ॲमेझॉन कर्मचारी अँडी जॅसी यांनी सीईओ म्हणून काम पाहिले. सन २००० मध्ये, बेझोसने ब्लू ओरिजिन ही एक एरोस्पेस कंपनी स्थापन केली जी अंतराळ प्रवासाचा खर्च कमी करण्यासाठी तंत्रज्ञान विकसित करते, जेणेकरून पैसे देणाऱ्या ग्राहकांना ते उपलब्ध होईल. दीड दशकापर्यंत, कंपनी शांतपणे कार्यरत होती.

त्यानंतर, २०१६ मध्ये, बेझोसने पत्रकारांना सिएटलच्या दक्षिणेस असलेल्या केंट, वॉशिंग्टन येथील मुख्यालयाला भेट देण्यासाठी आमंत्रित केले. २०१७ मध्ये बेझोसने ब्लू ओरिजिनला निधी देण्यासाठी दरवर्षी सुमारे १ अब्ज डॉलर्सचा अमेझॉन स्टॉक विकण्याचे आश्वासन दिले. दोन वर्षांनंतर, त्यांनी ब्लू ओरिजिन मून लँडरचा खुलासा केला आणि सांगितले की कंपनी त्यांच्या सबऑर्बिटल न्यू शेपर्ड रॉकेटची चाचणी उड्डाणे करत आहे, जे पर्यटकांना काही मिनिटांसाठी अवकाशात घेऊन जाईल. ''आम्ही अवकाशात जाण्याचा रस्ता तयार करणार आहोत आणि मग आश्चर्यकारक गोष्टी घडतील,'' असे बेझोस त्यावेळी म्हणाले होते.

ऑगस्ट २०१९ मध्ये, नासाने घोषणा केली की चंद्र आणि मंगळावर पोहोचण्यासाठी १९ तंत्रज्ञान प्रकल्पांमध्ये सहयोग करण्यासाठी निवडलेल्या १३ कंपन्यांमध्ये ब्लू ओरिजिनचा समावेश आहे. ब्लू ओरिजिन चंद्रासाठी सुरक्षित आणि अचूक लँडिंग सिस्टिम तसेच द्रव प्रणोदक असलेल्या रॉकेटसाठी इंजिन नोझल विकसित करत आहे. कंपनी नासाच्या केनेडी स्पेस सेंटरच्या बाहेर नूतनीकरण केलेल्या कॉम्प्लेक्समधून पुन्हा वापरता येणारे रॉकेट तयार करण्यासाठी आणि लाँच करण्यासाठी नासासोबत काम करत आहे.

वॉशिंग्टन पोस्टचे मालक

५ ऑगस्ट २०१३ रोजी, बेझोस यांनी द वॉशिंग्टन पोस्ट आणि त्याच्या मूळ कंपनी, द वॉशिंग्टन पोस्ट कंपनीशी संलग्न इतर प्रकाशने २५० दशलक्ष डॉलर्समध्ये खरेदी केली तेव्हा ते चर्चेत आले. या करारामुळे ग्रॅहम कुटुंबाच्या द पोस्ट कंपनीवरील चार पिढ्यांच्या नियंत्रणाचा अंत झाला, ज्यामध्ये कंपनीचे अध्यक्ष आणि मुख्य कार्यकारी अधिकारी डोनाल्ड ई. ग्रॅहम आणि त्यांची भाची, पोस्ट प्रकाशक कॅथरीन ग्रॅहम यांचा समावेश होता. बेझोसने शेकडो पत्रकार आणि संपादकांना कामावर ठेवले आणि वृत्तपत्रातील तंत्रज्ञान कर्मचाऱ्यांची संख्या तिप्पट केली. संस्थेने अनेक माहिती प्रसिद्ध केली, ज्यात माजी राष्ट्रीय सुरक्षा सल्लागार मायकेल फ्लिन यांनी रशियन लोकांशी असलेल्या त्यांच्या संपर्काबद्दल खोटे बोलल्याचे उघड करणे समाविष्ट होते, ज्यामुळे त्यांना राजीनामा द्यावा लागला. २०१६ पर्यंत वॉशिंग्टन पोस्टचा जाहिरात महसूल १०० दशलक्ष डॉलर्सपेक्षा जास्त होता, ज्यामध्ये सलग तीन वर्षे दुहेरी अंकी महसूल वाढला. कॉमस्कोरच्या मते, जून २०१९ पर्यंत ८६.४

दशलक्ष अशा अद्वितीय वाचकांसह, अमेझॉनने लवकरच द न्यू यॉर्क टाइम्स डिजिटलला मागे टाकले.

आरोग्यसेवा उपक्रम

३० जाने. २०१८ रोजी Amazon, Berkshire Hathaway आणि JPMorgan Chase यांनी एक संयुक्त प्रेस रिलीज जारी केली, ज्यामध्ये त्यांनी त्यांच्या अमेरिकन कर्मचाऱ्यांसाठी एक नवीन आरोग्यसेवा कंपनी स्थापन करण्यासाठी त्यांच्या संसाधनांना एकत्रित करण्याची योजना जाहीर करण्यात आली. रिलीझनुसार, कंपनी ''नफा मिळवणाऱ्या प्रोत्साहने आणि बंधनांपासून मुक्त'' असेल कारण ती खर्च कमी करण्याचे आणि रुग्णांसाठी समाधान वाढवण्याचे मार्ग शोधण्याचा प्रयत्न करेल, सुरुवातीला तंत्रज्ञान उपायांवर लक्ष केंद्रित करेल. ''आरोग्यसेवा व्यवस्था गुंतागुंतीची आहे आणि आम्ही या आव्हानाचा सामना उघडपणे करतो. कठीण असले तरी, अर्थव्यवस्थेवरील आरोग्यसेवेचा भार कमी करणे आणि कर्मचाऱ्यांसाठी आणि त्यांच्या कुटुंबीयांसाठी परिणाम सुधारणे हे प्रयत्न करण्यासारखे ठरेल.'' असे बेझोस त्यावेळी म्हणाले.

परोपकार : बेझोस डे वन फंड आणि अर्थ फंड

जगातील सर्वात श्रीमंत व्यक्तींपैकी एक म्हणून, बेझोस यांना भूतकाळात त्यांच्या परोपकारी प्रयत्नांच्या अभावाबद्दल सार्वजनिकरित्या टीका करण्यात आली होती; परंतु अलीकडच्या काळात, त्यांनी दोन नवीन उपक्रमांद्वारे मोठ्या प्रमाणात परोपकारी देणग्या दिल्या आहेत. २०१८ मध्ये, बेझोस आणि त्यांच्या तत्कालीन पत्नी मॅकेन्झी स्कॉट यांनी बेझोस डे वन फंड सुरू केला, जो ''बेघर कुटुंबांना मदत करणाऱ्या विद्यमान ना-नफा संस्थांना निधी देण्यावर आणि कमी उत्पन्न असलेल्या समुदायांमध्ये नवीन, ना-नफा टियर-वन प्रीस्कूलचे नेटवर्क तयार करण्यावर लक्ष केंद्रित करतो.'' बेझोस यांनी त्यांच्या ट्विटर फॉलोअर्सना त्यांच्या संपत्तीचा काही भाग कसा दान करायचा हे विचारल्यानंतर एका वर्षानंतर ही घोषणा करण्यात आली. बेझोस यांनी त्यांच्या वैयक्तिक संपत्तीपैकी २ अब्ज डॉलर्स या ना-नफा संस्थेला निधी देण्यासाठी दिले. १७ फेब्रुवारी २०२० रोजी, बेझोसने घोषणा केली की ते हवामान बदलाच्या संभाव्य विनाशकारी परिणामांना तोंड देण्यासाठी बेझोस अर्थ फंड सुरू करत आहेत. या उपक्रमासाठी १० अब्ज डॉलर्स देण्यासोबतच, बेझोस म्हणाले की ते अनुदान देणे आणि ''वैज्ञानिक, कार्यकर्ते, स्वयंसेवी संस्था-नैसर्गिक जगाचे जतन आणि संरक्षण करण्यासाठी कोणत्याही प्रयत्नांना निधी देणे सुरू करतील.''

वैयक्तिक आयुष्य

बेझोस आणि मॅकेन्झी स्कॉट (तेव्हाचे मॅकेन्झी टटल) डीई शॉ येथे काम करत असताना त्यांची भेट झाली: ते वरिष्ठ उपाध्यक्ष म्हणून होते आणि ती प्रशासकीय सहायक म्हणून कार्यरत होती. या जोडप्याने तीन महिने डेटिंग केले आणि त्यानंतर १९९३ मध्ये लग्न केले. बेझोस आणि स्कॉट यांना चार मुले आहेत: तीन मुलगे आणि एक मुलगी चीनमधून दत्तक घेतली आहे. स्कॉट हा अमेझॉनच्या स्थापनेत आणि यशात एक अविभाज्य भाग होता, त्याने अमेझॉनची पहिली व्यवसाय योजना तयार करण्यास मदत केली आणि कंपनीची पहिली अकाउंटंट म्हणून काम केले. शांत आणि पुस्तकी स्वभावाची असली; तरी तिने सार्वजनिकरित्या अमेझॉन आणि तिच्या पतीला पाठिंबा दिला. व्यवसायाने कादंबरीकार, प्रिन्स्टन विद्यापीठात महाविद्यालयीन काळात टोनी मॉरिसन यांच्याकडून प्रशिक्षण घेतलेल्या स्कॉटने २००५ मध्ये तिचे पहिले पुस्तक, द टेस्टिंग ऑफ लूथर अल्ब्राइट आणि २०१३ मध्ये तिची दुसरी कादंबरी, ट्रॅप्स प्रकाशित केली. २५ वर्षांहून अधिक काळ एकत्र राहिल्यानंतर, २०१९ मध्ये बेझोस आणि स्कॉट यांचा घटस्फोट झाला. घटस्फोटाच्या तडजोडीचा भाग म्हणून, बेझोसचा अमेझॉनमधील हिस्सा १६ टक्क्यांवरून १२ टक्क्यांपर्यंत कमी करण्यात आला, ज्यामुळे त्यांचा हिस्सा जवळपास ११० अब्ज डॉलर्स आणि स्कॉटचा हिस्सा ३७ अब्ज डॉलर्सपेक्षा जास्त झाला. स्कॉटने जाहीर केले की, 'ती तिच्या संपत्तीपैकी किमान अर्धी रक्कम धर्मादाय संस्थेला देण्याची योजना आखत आहे.'

जेफ बेझोस यांनी एका छोट्याशा ऑनलाईन पुस्तक विक्रीच्या व्यवसायापासून सुरुवात करून जगातील सर्वात मोठे ई-कॉमर्स साम्राज्य उभे केले. ''मोठे स्वप्न पाहा आणि अपयशाला घाबरू नका'' हा त्यांचा जीवनमंत्र राहिला आहे. बेझोस नेहमी दीर्घकालीन दृष्टिकोनावर विश्वास ठेवतात आणि नव्या संधी ओळखून त्यांचा धाडसी पद्धतीने उपयोग करतात. ग्राहकांच्या समाधानाला सर्वाधिक प्राधान्य देणे हे त्यांच्या यशामागचे गुपित आहे. त्यांची जिद्द, दूरदृष्टी आणि धाडस आजच्या तरुणांना नवे प्रयोग करण्याची प्रेरणा देते. जेफ बेझोस सिद्ध करतात की ध्येय मोठे असेल तर मार्ग आपोआप तयार होतो. त्यांच्या कार्यातून हे स्पष्ट होते की मेहनत, चिकाटी आणि नवकल्पनांची जोड दिल्यास अशक्य गोष्टही शक्य होते.

■

१०

विक्रमादित्य सचिन तेंडुलकर

(सन १९७३ ते आजतागायत)

क्रिकेट विश्वात वेगवेगळ्या विक्रमांना गवसणी घालून आपल्या संपूर्ण हयातीत केवळ क्रिकेट हेच कर्म व क्रिकेट हाच धर्म मानणाऱ्या विक्रमादित्य मास्टर ब्लास्टर सचिन तेंडुलकर यांच्या आजवरच्या वाटचालीचा धांडोळा घेणारा हा संक्षिप्त लेख आहे. या लेखात सचिन तेंडुलकर केवळ एक क्रिकेटपटू नाही, तर माणूस म्हणूनही किती प्रेरणादायी व अनुकरणीय आहे, याचा ऊहापोह करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. क्रिकेटचा देव म्हणविल्या जाणाऱ्या एकमेवाद्वितीय विक्रमादित्य सचिन तेंडुलकर यांच्या क्रिकेटसह वैयक्तिक आयुष्यातील घटना घडामोडींचा आढावा घेण्याचा केलेला हा प्रयत्न.

सचिन तेंडुलकर यांचा जन्म २४ एप्रिल १९७३ मध्ये मुंबईमध्ये एका मध्यमवर्गीय मराठी कुटुंबात झाला. सचिनच्या कुटुंबीयांचे आवडते संगीत दिग्दर्शक सचिन देव बर्मन यांच्या नावावरून त्याचे सचिन असे नाव ठेवण्यात आले. सचिनने त्याच्या शारदाश्रम विद्यामंदिर या शाळेत क्रिकेटचे प्रशिक्षक रमाकांत आचरेकर सर यांच्याकडून क्रिकेटचे धडे गिरवायला सुरुवात केली. शाळेत असताना त्याने आपला मित्र व सहखेळाडू असलेल्या विनोद कांबळीबरोबर हॅरिस शील्ड सामन्यात ६६४ धावांची अजस्र भागीदारी रचली. १९८८–८९ साली तो आपल्या पहिल्यावहिल्या प्रथम श्रेणी क्रिकेट सामन्यामध्ये १०० धावांवर नाबाद राहिला. त्यावेळी तो मुंबई संघामधून गुजरात संघाविरुद्ध खेळत होता. तेव्हा त्याचे वय १५ वर्षे २३२ दिवस होते, आणि त्यावेळी हा विक्रम करणारा (पहिल्या सामन्यात शतकी खेळी) तो सर्वांत तरुण खेळाडू होता.

सचिनने आपला पहिला आंतरराष्ट्रीय सामना १९८९ साली पाकिस्तान कराची येथे खेळला. त्या सामन्यात त्याने वासिम अक्रम, इम्रान खान, अब्दुल कादीर आणि वकार युनूससारख्या दिग्गज गोलंदाजांचा सामना केला. सचिनची आंतरराष्ट्रीय सामन्यांमधील सुरुवात निराशाजनक झाली. वकार युनूस, ज्याचासुद्धा हा पहिला आंतरराष्ट्रीय सामना होता, त्याने सचिनला १५ धावांवर त्रिफळाचीत केले. याचे उट्टे सचिनने फैसलाबाद येथील कसोटी सामन्यात आपले पहिले अर्धशतक झळकवत काढले. सचिनची आंतरराष्ट्रीय एकदिवसीय सामन्यांमधील सुरुवातही खराब झाली. डिसेंबर १८ला झालेल्या

आपल्या पहिल्या आंतरराष्ट्रीय सामन्यात खाते उघडण्यापूर्वीच पुन्हा वकार युनूसने त्याला बाद केले. वरील मालिकेनंतर न्यूझीलंडच्या दौऱ्यात त्याचे पहिले कसोटी शतक १२ धावांनी हुकले. त्या सामन्यात (नंतर भारताच्या प्रशिक्षकपदी आलेल्या) जॉन राईटने सचिनचा झेल पकडला, त्यामुळे सचिन जगातला सर्वात तरुण शतकी खेळी करणारा खेळाडू बनण्यापासून वंचित राहिला. अखेर १९९० सालच्या इंग्लंडच्या दौऱ्यात सचिनने आपले पहिले कसोटी शतक झळकवले. परंतु या काळात त्याच्याकडून फारशा लाक्षणिक खेळ्या झाल्या नाहीत. तेंडुलकरला खरा सूर त्याच्या १९९१–९२ सालच्या ऑस्ट्रेलियन दौऱ्यात गवसला, ज्यात त्याने पर्थमधील वेगवान आणि उसळत्या खेळपट्टीवर सुंदर शतकी खेळी केली.

सचिनने आपले पहिले एकदिवसीय सामन्यांमधील शतक ९ सप्टेंबर १९९४ रोजी कोलंबो, श्रीलंका येथे ऑस्ट्रेलियाविरुद्ध नोंदवले. त्याला पहिले आंतरराष्ट्रीय एकदिवसीय शतक नोंदवण्यासाठी ७९ सामने वाट पाहावी लागली. सचिन हा एकमेव असा खेळाडू आहे की ज्याने रणजी चषक, दुलिप चषक आणि इराणी चषकाच्या आपल्या पहिल्या सामन्यांमध्ये शतक झळकावले. १९९७ साली विस्डेनने सचिनला त्या वर्षाचा सर्वोत्तम वार्षिक क्रिकेट खेळाडू म्हणून घोषित केले. याच वर्षी सचिनने पहिल्यांदा १००० कसोटी धावा केल्या. या कामगिरीची सचिनने १९९९, २००१ आणि २००२ साली पुनरावृत्ती केली.

सचिनने वयाच्या अकराव्या वर्षी क्रिकेट स्वीकारले आणि १५ नोव्हेंबर १९८९ रोजी पाकिस्तानविरुद्ध कराची येथे वयाच्या सोळाव्या वर्षी कसोटी सामन्यात पदार्पण केले आणि जवळजवळ २४ वर्षे आंतरराष्ट्रीय पातळीवर देशाचे प्रतिनिधित्व केले. २००२ मध्ये कारकिर्दीच्या अर्ध्या पलीकडे, विस्डेनने सचिनला डॉन ब्रॅडमन आणि व्हिव्ह रिचर्ड्सच्या पाठोपाठ दुसऱ्या क्रमांकाचा सर्वात मोठा वनडे फलंदाज म्हणून स्थान दिले. त्याच्या कारकिर्दीच्या शेवटी, सचिन २०११ वर्ल्ड कप जिंकणाऱ्या भारतीय संघाचा एक भाग होता. सचिन एकूण सहा वर्ल्डकपमध्ये भारतासाठी खेळला. त्यापैकी हे पहिले अजिंक्यपद त्यांच्या सहभागात भारताने मिळवले होते. सन २००३ च्या दक्षिण आफ्रिकेत झालेल्या या स्पर्धेच्या आवृत्तीत त्याला यापूर्वी ''प्लेअर ऑफ द टुर्नामेंट'' म्हणून गौरविण्यात आले होते. विश्वकप जिंकण्याचे भारताचे स्वप्न त्यावेळी ऑस्ट्रेलियाने धुळीस मिळवले होते. या सामन्यात ऑस्ट्रेलियाचा कर्णधार

रिकी पाँटिंगच्या शतकी खेळीने भारतीय क्रिकेट संघांच्या स्वप्नावर पाणी फेरले. या सामन्यात झालेली भारताची हाराकिरी सचिनच्या खूपच जिव्हारी लागली होती.

सचिन तेंडुलकरला सन १९९४ मध्ये अर्जुन पुरस्कार, १९९७ मध्ये भारताचा सर्वोच्च क्रीडा सन्मान असलेला राजीव गांधी खेलरत्न पुरस्कार, सन १९९९ आणि २००० मध्ये भारताचा चौथा आणि दुसरा सर्वोच्च नागरी पुरस्कार अनुक्रमे पद्मश्री आणि पद्मविभूषण पुरस्कार देऊन गौरविण्यात आले. १६ नोहेंबर २०१३ रोजी झालेल्या अंतिम सामन्याच्या काही तासांनंतर पंतप्रधान कार्यालयाने त्यांना भारताचा सर्वोच्च नागरी सन्मान असलेल्या भारतरत्न पुरस्काराची घोषणा केली. भारतरत्न पुरस्कार मिळवणारा सचिन तेंडुलकर हा आत्तापर्यंतचा सर्वात तरुण भारतीय नागरिक व पुरस्कार मिळविणारा पहिला खेळाडू आहे. त्याने आयसीसी पुरस्कारांमध्ये वर्षातील सर्वोत्कृष्ट क्रिकेट खेळाडूसाठी सर गारफिल्ड सोबर्स करंडकही जिंकले. २०१२ मध्ये तेंडुलकर यांना भारतीय संसदेच्या वरिष्ठ सभागृह असलेल्या राज्यसभेची खासदारकी देण्यात आली. भारतीय वायुसेनेद्वारे ग्रुप कॅप्टनची मानद रँक मिळवणारा सचिन तेंडुलकर हा पहिला खेळाडू आणि विमानचालन पार्श्वभूमी नसलेला पहिला व्यक्ती होता. सन २०१२ मध्ये त्याला ऑर्डर ऑफ ऑस्ट्रेलियाचा मानद सदस्य म्हणून नियुक्त करण्यात आले. केवळ भारतानेच नाही, तर जगभरात क्रिकेट खेळणाऱ्या विविध राष्ट्रांनी सचिनच्या क्रिकेटमधील कामगिरीचा विविध पुरस्कारांनी गौरव केला.

सन २०१० मध्ये, टाईम मासिकाने सचिनला ''जगातील सर्वाधिक प्रभावशाली व्यक्ती'' म्हणून निवडल्या जाणाऱ्या वार्षिक टाईम १०० च्या यादीमध्ये समाविष्ट केले. डिसेंबर २०१२ मध्ये सचिनने वनडेमधून निवृत्तीची घोषणा केली. ऑक्टोबर २०१३ मध्ये ट्वेन्टी –२० क्रिकेटमधून सचिन तेंडुलकर निवृत्त झाला. त्यानंतर वेस्ट इंडीज विरुद्ध मुंबईच्या वानखेडे स्टेडियमवर त्याने २०० वा कसोटी सामना खेळल्यानंतर १६ नोव्हेंबर २०१३ रोजी सर्व प्रकारच्या क्रिकेटमधून निवृत्ती घेतली. सचिनने एकूण ६६४ आंतरराष्ट्रीय क्रिकेट सामने खेळले आणि ३४,३५७ धावा केल्या.

विस्डेनने आपल्या २००५ सालच्या एका अंकात सचिनबद्दल वक्तव्य केले होते की, मुंबईच्या खेळपट्टीवरील सचिनची ५५ धावांची ऑस्ट्रेलियाविरुद्धची खेळी सोडली, तर सचिनची २००३ नंतरची फलंदाजी पाहणे हा तितकासा

उत्कंठावर्धक अनुभव राहिलेला नाही. २००३ सालानंतर सचिनच्या फलंदाजीत आक्रमक व जोशपूर्ण पद्धतीवरून यांत्रिक व बचावात्मक असे स्थित्यंतर येत गेले. अर्थात, या टीकेला सचिनने आपल्या बॅटनेच उत्तर देत विस्डेनची टीका खोडून काढली. टीकेला टीकेने उत्तर देण्याचा स्वभाव सचिनचा कधीच नव्हता. त्यामुळे सचिन तेंडुलकर कोणत्याही वादाचा भागीदार आपल्या कारकिर्दीत राहिला नाही. त्याने प्रत्येक टीकेला आपल्या बॅटने उत्तर देत टीकाकारांची तोंडे बंद केली.

सचिन तेंडुलकरला १९९४ साली ऑकलंड येथे न्यूझीलंडविरुद्ध फलंदाजीसाठी सलामीला पाठवण्यात आले होते. त्यावेळी त्याने ४९ चेंडूंत ८२ धावा केल्या. ही सचिनच्या सुवर्णयुगाची नांदी होती. तिची परिणती १९९८-९९ सालच्या शारजातीलऑस्ट्रेलियाविरुद्धच्या धडाकेबाज खेळामध्ये झाली. सचिनच्या या कामगिरीनंतर ऑस्ट्रेलियाचा फिरकी गोलंदाज शेन वॉर्न गमतीत म्हणाला होता की, 'सचिननामक फलंदाजीच्या झंझावाताची मला भयानक स्वप्ने पडतात'. भारताच्या १९९९ सालच्या पाकिस्तान दौऱ्यात सचिनचे पाठदुखीचे दुखणे उफाळून आले. तरीसुद्धा चेपॉकमधील सामन्यात सचिनने शतक झळकवले. दुर्दैवाने इतर खेळाडूंच्या असमाधानकारक कामगिरीमुळे या सामन्यात भारताला ऐतिहासिक पराभव स्विकारावा लागला. यातच भरीस भर म्हणजे, १९९९ चे क्रिकेट विश्वकपचे सामने चालू असताना सचिनचे वडील, रमेश तेंडुलकर यांचे निधन झाले. त्यानंतर मोहम्मद अझहरुद्दीनकडून कप्तानपद स्वीकारलेल्या सचिनचा भारतीय संघ ऑस्ट्रेलियाच्या दौऱ्यावर गेला. तिथे त्याच्या संघाला नुकतेच विश्वविजेतेपद पटकावलेल्या यजमान संघाकडून ३-० असा दारुण पराभव स्वीकारावा लागला. त्यानंतर तेंडुलकरने कप्तानपदाचा राजीनामा दिला व फलंदाजीकडे आपली एकाग्रता वळवळी. सचिनने कप्तानपद सोडल्यामुळे भारतीय संघाच्या कप्तानपदाची धुरा सौरव गांगुलीने सांभाळली.

आणि क्रिकेटविश्व हळहळले

सन १९९९ चा वर्ल्डकप सचिनसह त्याच्या चाहत्यांच्या नेहमीच लक्षात राहील असाच राहिला. विश्वचषकाच्या साखळी सामन्यांदरम्यान सचिन तेंडुलकरचे वडील रमेश तेंडुलकर यांचे निधन झाले. त्यावेळी वर्ल्डकपच्या मॅचेस सोडून मोठ्या अगतिकतेने सचिनला भारतात परतावे लागले. वडिलांवर अंत्यसंस्कार करून सचिन पुन्हा वर्ल्डकप खेळावयास रवाना

झाला. वडिलांच्या आठवणींना अंतर्मनाच्या गाभाऱ्यात साठवून ठेवत सचिन विश्वचषकातील झिम्बाब्वे विरुद्धच्या सामन्याला सामोरा गेला. या सामन्यात सचिनने शतकी खेळी करून आपल्या वडिलांना अभिवादन केले. शतक झळकल्यावर जेव्हा सचिनने आकाशाकडे पाहत आपल्या वडिलांचे स्मरण केले, तेव्हा अवघे क्रिकेटविश्व हळहळले. सचिनच्या दु:खात सहभागी होत प्रत्येक क्रिकेटशौकीनाने आपल्या देवाला आधार देण्याचा प्रयत्न केला.

सन २००३ सालच्या विश्वचषक स्पर्धेमध्ये सचिनने ११ सामन्यांमध्ये ६७३ धावा केल्या. या खेळीमुळे भारतीय संघाला अंतिम सामन्यात पोहोचण्यास मदत झाली. ऑस्ट्रेलियाने या मालिकेत विश्वचषकावर आपली मक्तेदारी कायम ठेवली असली तरी सचिन तेंडुलकरला मालिकावीरचा सन्मान मिळाला. २००३–२००४ च्या ऑस्ट्रेलिया दौऱ्यात भारत–ऑस्ट्रेलियादरम्यानची मालिका अनिर्णीत राहिली. यातील शेवटच्या कसोटी सामन्यात सचिन तेंडुलकरने सिडनीमध्ये द्विशतक झळकावले.

सन १९९५ साली सचिनचा विवाह आनंद मेहता या गुजराती उद्योगपतीच्या कन्या डॉ. अंजली (व्यवसायाने बालरोगतज्ज्ञ असलेल्या) यांच्याशी झाला. त्यांना सारा आणि अर्जुन अशी दोन मुले आहेत. सचिन आपल्या सासूतर्फे चालवल्या जाणाऱ्या 'अपनालय' नामक मुंबईच्या स्वयंसेवी संस्थेमार्फत दरवर्षी २०० गरजू मुलांना आर्थिक व इतर आवश्यक मदत करतो. प्रसारमाध्यमांमध्ये सचिनच्या या कार्याविषयी पराकोटीची उत्सुकता असली तरी सचिन आपल्या या कामांविषयी गोपनीयता बाळगणेच पसंत करतो. आपण केलेल्या समाजशील कामांचा कोणताही गवगवा माध्यमात करायचा नाही, हा अलिप्ततावाद सचिनने आपल्या कारकिर्दीच्या सुरुवातीपासूनच जोपासलेला आहे.

साधेपणा हा सचिनच्या व्यक्तिमत्त्वाताचा एक प्रमुख पैलू आहे. निवृत्तीपश्चात सचिन तेंडुलकरने पर्यटनाला विशेष महत्त्व दिले आहे. यादरम्यान प्रवास करताना रस्त्यावर क्रिकेट खेळणाऱ्या मुलांमध्येही सचिन आजही समरस होऊन क्रिकेट खेळतो, हे त्याचे वेगळेपण व साधेपणही आहे. क्रिकेट हेच आपले कर्म असल्याचे सचिनने आपल्या प्रत्येक कृतीतून अधोरेखित केले आहे. विदेश दौऱ्यावर असतानाही सचिनने भारतीय अन्नपदार्थांना विशेष पसंती दिली. दौऱ्यादरम्यान कुठल्याही प्रकारची हुल्लडबाजी न करणे, पबमध्ये न जाणे, मैदानावर तासन् तास सराव व हॉटेलमधील रूममध्ये उद्याच्या खेळाचे

नियोजन करण्यात सचिन नेहमी व्यस्त असायचा.

शारजा कपमध्ये त्याने ऑस्ट्रेलियाविरुद्ध शतक झळकावले होते. या शतकाच्या पूर्वसंध्येची कहाणी स्वत: कॅप्टन सौरव गांगुली याने एका कार्यक्रमातून जगासमोर आणली आहे. त्यावेळी भारताची शारजा कपमध्ये पीछेहाट झाली होती. अंतिम सामन्यात प्रवेश करण्यासाठी बलाढ्य ऑस्ट्रेलिया संघाला हरवणे आवश्यक होते. सचिनचे पूर्ण लक्ष्य या सामन्याकडे होते. ऑस्ट्रेलियन गोलंदाजाचा सामना कसा करायचा, या विचारात सचिन आत्ममग्न होता. मैदानावर रात्रीच्या वेळी जाणे शक्य नसल्याने सचिनने आपल्या रुममधील आरशासमोरच शॉट्सची प्रॅक्टीस करण्यास सुरुवात केली. याचवेळी सौरभ गांगुली हॉटेलमध्ये चक्कर मारत असताना त्याने सचिनला पाहिले. गांगुलीने आश्चर्याने सचिनला विचारले, ‘एवढ्या रात्रीचा तू हे काय करतो आहेस?’ तेव्हा सचिन उत्तरला, ‘दादा, आज अभ्यास नाही केला, तर उद्याच्या परीक्षेत आपण सफल कसे होणार!’ सचिनच्या या उत्तराने गांगुलीही अचंबित झाला. क्रिकेटवर, आपल्या खेळावर एवढा निस्सीम प्रेम करणारा खेळाडू मी माझ्या कारकिर्दीत सचिनच्या रूपाने पहिल्यांदाच पाहिल्याचे गांगुलीने अनेक मुलाखतीतून सांगितले.

आंतरराष्ट्रीय स्तरावर आपल्या सातत्यपूर्ण वादळी खेळ्यांमधून क्रिकेट रसिकांच्या मनात मानाचे स्थान निर्माण करणाऱ्या सचिनने आपल्या यशाची व प्रसिद्धीची हवा कधीही डोक्यात जाऊ दिली नाही. यशाची नवनवी शिखरं पादाक्रांत करून विक्रमांवर विक्रम रचणाऱ्या सचिनने आपला साधेपणा कधीही स्वत:मधून वजा होऊ दिला नाही. प्रत्येकाशी आदराने वागणे व नम्रपणे बोलणे हे सचिनच्या व्यक्तिमत्त्वाचा विशेष गुण राहिले. ऑस्ट्रेलियात एकदा टॅक्सीमधून प्रवास करत असताना पाऊस पडत होता. सचिनकडे त्यावेळी जॅकेट नव्हते व छत्रीही नव्हती. तेव्हा टॅक्सी ड्रायव्हरने सचिनला स्वत:चे जॅकेट व छत्री दिली. सचिनने त्या टॅक्सी ड्रायव्हरला नंतर हॉटेलवर बोलवून भारतीय टीममधील सर्व खेळाडूंशी भेट घालून दिली. शिवाय, आपल्या जर्सीवर सर्व क्रिकेटपटूंच्या सह्या घेऊन ती जर्सी त्या ड्रायव्हरला भेट दिली. मानवतेला मानवतेतून सलाम करणारा सचिन त्यामुळेच क्रिकेटच्या क्षितिजावरचा एक अमीट अध्वर्यू ठरला.

काळाच्या ओघात क्रिकेट आणि क्रिकेटकडे पाहण्याचा दृष्टिकोनही बदलला. क्रिकेटमध्ये मिळणाऱ्या ग्लॅमरचा उपयोग जाहिरातबाजीसाठी

करून त्यातून कोट्यवधी रुपयांची माया जमविण्यासाठी हल्ली धूम्रपानाच्या जाहिरातीही क्रिकेटपटू करत असतात; परंतु सचिन त्यास अपवाद राहिला. सचिनने आपल्या संपूर्ण कारकिर्दीत पान, गुटखा, तंबाखू, सिगारेट अथवा मद्याचे उत्पादन करणाऱ्या कंपनीची जाहिरात कधीच केली नाही. बऱ्याच कंपन्यांनी शेकडो कोटी रुपयांच्या ऑफर्स सचिनला दिल्या. मात्र, सचिनने अशा जाहिरातींना कधीही भीक घातली नाही. क्रिकेट हा खेळ जंटलमन, अर्थात सभ्य लोकांचा खेळ समजला जातो. सचिनने त्याच्या खेळातली व व्यक्तिमत्त्वातली सभ्यता मैदानावर आणि मैदानाबाहेरही कायम जपली. त्यामुळेच त्याला क्रिकेटचे देवत्व त्याच्या चाहत्यांनी बहाल केले.

प्रशंसेस पात्र सचिन

क्रिकेटच्या मैदानावर शिस्तप्रियता, संयमित वक्तृत्व व कुशल नेतृत्व करत ऐतिहासिक कामगिरी करणाऱ्या सचिनने कधीही स्लेजिंगसारख्या प्रकारांमध्ये सहभाग घेतला नाही. त्याने आपले संपूर्ण लक्ष खेळावरच केंद्रित करत सर्वोच्च कामगिरीचा पाठलाग केला. प्रत्येक खेळाडूचा सचिनने नेहमीच आदर केला. त्यामुळेच आपल्या संपूर्ण कारकिर्दीत सचिन अजातशत्रू म्हणून वावरला. त्याच्या अनेक सर्वोत्तम खेळ्यांची क्रिकेट विश्वातील दिग्गजांकडून नेहमीच प्रशंसा झाली. भारताचा पारंपरिक प्रतिस्पर्धी असलेल्या पाकिस्तानी खेळाडूंनीही सचिनच्या खेळाची नेहमीच प्रशंसा केली. सचिनला बाद करण्यासाठी विविध प्रयत्न करणारे वकार युनूस, वसिम अक्रम, शोएब अख्तर, सकलेन मुश्ताक, अब्दुल कादीर यांसारखे खेळाडू आजही सचिनचा विषय निघाला तर अतिशय नम्रपणे त्याच्या कारकिर्दीला सलाम करतात. क्रिकेटचे भीष्म पितामह म्हणविले जाणारे डॉन ब्रॅडमन यांच्यासह सर व्हिवियन रिचर्ड, स्टीव्ह वॉ, शेन वॉर्न, रिकी पॉटिंग अशा अनेक दिग्गजांनी सचिनची मुक्तकंठाने प्रशंसा करत त्याच्या खेळाला वंदन केले. श्रीलंकेचा जगदविख्यात फिरकीपटू मुथय्या मुरलीधरन याने सचिननंतर 'दुसरा सचिन' क्रिकेटच्या मैदानावर दिसणार नाही, असे भाकीत करत सचिनच्या असामान्य कामगिरीला सलाम केला.

भारतीय क्रिकेट टीम दक्षिण आफ्रिकेच्या दौऱ्यावर असताना अम्पायर डेनिस यांनी भारतीय खेळाडूंकडून बॉल टेम्परिंग होत असल्याचा आरोप केला. हा आरोप भारतीय खेळाडूंच्या खूप जिव्हारी लागला. कारण त्यात सचिनचेही नाव घेण्याचे धाडस डेनिसने केले होते. भारतीय खेळाडूंनी प्रेस कॉन्फरन्स घेत डेनिसचे आरोप खोडून काढले. दक्षिण आफ्रिका क्रिकेट

बोर्डानेही डेनिसच्या आरोपांचे खंडन करत सचिनसारख्या खेळाडूवर आरोप करणे चुकीचे असल्याचे सांगितले. सर्व क्रिकेटविश्वात डेनिस यांची गच्छंती झाली. प्रामाणिकतेचे निदर्शक मानल्या जाणाऱ्या सचिनवर अशा स्वरूपाचे झालेले आरोप जागतिक क्रिकेटने स्वीकारले नाहीत, हीच सचिनच्या प्रामाणिकतेची सर्वोच्च पावती व सन्मान होता. अशी प्रामाणिकता हल्ली अपवादानेच क्रिकेटपटूंमध्ये पाहावयास मिळते.

सचिनने आपल्या आंतरराष्ट्रीय क्रिकेट कारकिर्दीत आपल्या चाहत्यांचाही नेहमीच सन्मान केला. उत्तर प्रदेशातील मुझफ्फरपूर येथील सुधीरकुमार गुप्ता हा तर सचिनचा निस्सीम चाहता राहिला. घरची परिस्थिती अतिशय बेताची असतानाही या चाहत्याने सचिनचा खेळ पाहण्यासाठी मुझफ्फरपूरपासून देशभरात विविध ठिकाणी, कधी ट्रेनने तर कधी सायकलवरून प्रवास केला. सचिनच्या भारतातील प्रत्येक खेळीचा हा चाहता साक्षीदार राहिला. भारताने सन २०११ मध्ये वर्ल्ड कप जिंकल्यानंतर सचिनला आपला चाहता सुधीरकुमार गुप्ता याचे स्मरण झाले. भारताने वर्ल्ड कप जिंकावा म्हणून प्रार्थना करणाऱ्या सुधीरकुमार गुप्ताच्या हाती झळाळता विश्वचषक सोपवत सचिनने आपली महानता अतिशय सहजपणे आपल्या कृतीतून अधोरेखित केली.

सचिन तेंडुलकर यांच्या आयुष्यातील यशामागे त्यांच्या कुटुंबाचा मोलाचा वाटा आहे. त्यांचे वडील रमेश तेंडुलकर हे प्रख्यात कवी व साहित्यिक होते. त्यांनी सचिनच्या बालपणीच त्याच्या मनात शिस्त, प्रामाणिकपणा आणि साधेपणा यांची बीजे रोवली. आई रजनी तेंडुलकर या घर सांभाळताना मुलाच्या स्वप्नांना पाठिंबा देत राहिल्या; त्यांनी सचिनच्या प्रत्येक टप्प्यावर मानसिक आधार दिला. त्यांचे मोठे भाऊ अजित तेंडुलकर यांनी तर सचिनच्या कारकिर्दीत निर्णायक भूमिका बजावली. क्रिकेटची आवड ओळखूनच त्यांनी सचिनला कोच रमाकांत आचरेकर यांच्याकडे नेले. दुसरे भाऊ नितीन व बहीण सविता यांनीही सचिनला सतत प्रोत्साहन दिले. सचिनच्या पत्नी अंजली या व्यावसायिक डॉक्टर असून त्यांनी सचिनच्या व्यग्र क्रिकेट जीवनात घर आणि मुलांची जबाबदारी समर्थपणे सांभाळली, ज्यामुळे सचिनला निर्धास्तपणे खेळावर लक्ष केंद्रित करता आले. मुलगा अर्जुन तेंडुलकर क्रिकेटकडे वळला असून त्याला सचिनची प्रेरणा मिळाली. मुलगी सारा तेंडुलकर वडिलांची जिवलग आहे व प्रत्येक सामन्यात ती सचिन तेंडुलकर यांना भावनिक आधार देत आली. या संपूर्ण कुटुंबाने सचिनला

मानसिक स्थैर्य, प्रोत्साहन व साथ दिल्यामुळेच तो जगप्रसिद्ध ''क्रिकेटचा देव'' बनू शकला.

क्रिकेटच्या मैदानात विक्रमांची रास रचणाऱ्या सचिन तेंडुलकरने आपल्या यशाचे योगदान नेहमी आपले गुरू रमाकांत आचरेकर, वडीलबंधू अजित तेंडुलकर व आपले स्वर्गीय पिताश्री रमेश तेंडुलकर यांना दिले. या लोकांमुळेच आज आपण जे काही आहोत ते आहोत, असं सांगण्यास सचिन कधीच विसरला नाही. मुंबईच्या शिवाजी पार्क मैदानावर रमाकांत आचरेकर यांच्या मार्गदर्शनाखाली क्रिकेटचे धडे गिरवणाऱ्या सचिनने तासन्तास कसून सराव केला. सचिनला बाद करण्यासाठी आचरेकर सर स्टम्पवर एक रुपयाचे नाणे ठेवत असत. जो कुणी सचिनला बाद करेल, त्याला ते एक रुपयांचे नाणे बक्षीस म्हणून दिले जाई. ते एक रुपयाचे नाणे मिळविण्यासाठी गोलंदाज शर्थीचे प्रयत्न करत. पण, सचिनपुढे सर्व प्रयत्न व्यर्थ ठरत. सचिन दिवसभर नाबाद राहायचा व ते एक रुपयाचे नाणे स्वत:च बक्षीस म्हणून मिळवायचा. आचरेकर सरांची अशी १३ नाणी आजही माझ्या संग्रहात असल्याचे सचिन अभिमानाने व तितक्याच नम्रपणे सांगतो.

प्रत्यक्ष क्रिकेटच्या मैदानावर अनेक देदीप्यमान खेळी साकारणाऱ्या सचिन तेंडुलकरने मैदानावर कधीही हुल्लडबाजी केली नाही वा असभ्य वर्तन केले नाही. त्याने फलंदाजी करताना नेहमीच खेळपट्टीचा व गोलंदाजाच्या मानसिकतेचा अभ्यास केला. गोलंदाजाच्या डोक्यात शिरून मनमुक्त पण तितकीच संयत व तंत्रशुद्ध फलंदाजी करत सचिनने अनेक विक्रमांना गवसणी घातली. क्रिकेट हा खेळ जितका मनगटाच्या जोराचा आहे, तितकाच तो बुद्धिचातुर्याचादेखील आहे, हे सचिनने आपल्या खेळातून सप्रमाण सिद्ध केले. अनेक दिग्गज गोलंदाजांचा सचिनने आपल्या कारकिर्दीत धैर्याने व तितक्याच समर्थपणे सामना केला.

क्रिकेटलाच आपले कर्मधर्म मानणाऱ्या सचिनला आपली पत्नी अंजली तेंडुलकर यांची मोलाची साथ लाभली. लग्न झाल्यानंतर सारा व अर्जुन तेंडुलकर या मुलांचे संगोपन व संस्काराची जबाबदारी उचलत अंजली तेंडुलकर यांनी आपला डॉक्टरकी पेशा सोडला व संसारात मन रमवले. सचिनला क्रिकेटमुळे आपल्या कुटुंबाकडे लक्ष देण्यास पुरेसा वेळ नसल्याने अंजली तेंडुलकर यांनी हा निर्णय घेतला. सन २०१३ मध्ये आंतरराष्ट्रीय क्रिकेटमधून निवृत्त झाल्यानंतर सचिन तेंडुलकरने आपल्या परिवाराला पुरेसा

वेळ देत आपले कर्तव्य निभावले; परंतु तत्पूर्वी राष्ट्राच्या गौरवासाठी आपल्या आयुष्यातील २४ वर्षे सचिनने क्रिकेट विश्वाला वाहिली.

सचिन यांची राज्यसभा सदस्य म्हणून २०१२ मध्ये नियुक्ती झाली. २१ डिसेंबर २०१७ रोजी प्रथमच संसदेच्या अधिवेशनादरम्यान राज्यसभेत सचिन तेंडुलकर भाषण करणार होते; परंतु पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी माजी पंतप्रधान मनमोहनसिंग यांच्याविषयी केलेल्या वक्तव्याबद्दल माफी मागावी, अशी मागणी करणाऱ्या खासदारांच्या गोंधळामुळे सदर भाषण सचिन तेंडुलकर यांना करता आले नव्हते. शेवटी त्यांनी आपले भाषण त्याच दिवशी फेसबुकवरून चित्रफितीच्या स्वरूपात प्रसिद्ध केले.

सचिन तेंडुलकर यांच्या जीवनशैलीत साधेपणा आणि शिस्त याला नेहमीच प्राधान्य मिळाले. नो पब्लिक ॲपिरिअन्स, नो अनवॉन्टेड अटेंशन्स या तत्त्वांवर ते आजतागायत ठाम आहेत. बाह्य दिखाव्यापेक्षा त्यांनी नेहमीच काम आणि कुटुंबाला महत्त्व दिले आहे. डिसीप्लीन लाईफ स्वीकारल्यामुळे त्यांचा प्रत्येक क्षण ध्येयपूर्तीसाठी उपयोगी ठरला. नो सोशलायझेशन, नो पेज थ्री पार्टी हा त्यांचा स्वभावाचा भाग होता. त्यामुळे अनावश्यक प्रसिद्धी किंवा गदारोळापासून ते दूर राहिले. त्यांना बाहेरच्या थाटामाटाच्या जेवणापेक्षा डिनर ॲटहोम अधिक प्रिय होते. या सर्व गुणांमुळेच त्यांचे व्यक्तिमत्त्व अधिक प्रेरणादायी ठरले.

सचिन तेंडुलकर यांचे नाव घेतले की भारतातील प्रत्येक क्रिकेटप्रेमीचा अभिमान उंचावतो. त्यांची कारकीर्द ही केवळ नशिबाची देणगी नसून अथक परिश्रम, कठोर शिस्त आणि सातत्यपूर्ण सराव यांचे फलित आहे. लहानपणापासून ते क्रिकेटमध्ये रमले आणि दिवस–रात्र सराव करून स्वत:ला सिद्ध केले. त्याग, संयम आणि एकाग्रता यांच्या जोरावर त्यांनी जगातील प्रत्येक गोलंदाजाला धडा शिकवला. म्हणूनच ''यूँ ही कोई इन्सान तेंडुलकर नहीं बन जाता, तुक्का थोड़ी है, वह क्रिकेट का भगवान कहलाता है'' हे वाक्य त्यांच्या जीवनाशी तंतोतंत जुळते. क्रिकेटच्या मैदानावर त्यांनी घडवलेली प्रत्येक खेळी ही प्रेरणा देणारी होती. त्यांच्या पराक्रमामुळे भारतीय क्रिकेटचा स्तर जागतिक पातळीवर उंचावला आणि ते लाखो चाहत्यांच्या हृदयात देवासमान स्थान पटकावू शकले.

विक्रमादित्य सचिन तेंडुलकर यांच्याविषयी आजवर हजारो लेख लिहिले गेले. त्यांच्या क्रीडा वाटचालीचा संकीर्ण आढावा घेणारे इंग्रजी पुस्तक इंद्रनील राय या बंगाली लेखकाने लिहिले. तर 'चिरंजीव सचिन' या

शीर्षकाखाली द्वारकानाथ संझगिरी यांनी मराठीत पुस्तक लिहून सचिनच्या क्रिकेट कारकिर्दीला वाचकांपर्यंत पोहोचवले. सचिन तेंडुलकरच्या आयुष्यावर 'सचिन: अ बिलियन ड्रीम्स' नावाचा माहितीपटवजा चित्रपट निघाला आहे. चित्रपटाचे दिग्दर्शन जेम्स अर्सकिन यांचे आहे. मूळ इंग्रजीत असलेला हा चित्रपट अनेक भारतीय भाषांत डब झाला आहे.

'प्लेइंग इट माय वे' हे सचिन तेंडुलकर यांचे आत्मचरित्र खूप प्रसिद्ध आहे. त्यांच्या जीवनावर अनेक चित्रपटदेखील प्रसिद्ध करण्यात आलेले आहेत. 'प्लेइंग इट माय वे' या त्यांच्या आत्मचरित्राचे प्रकाशन पाच नोव्हेंबर २०१४ रोजी मुंबई येथे करण्यात आले. त्या पुस्तकामध्ये २४ वर्षांतील त्यांची आंतरराष्ट्रीय क्रिकेटमधील कारकीर्द सांगितलेली आहे. शिक्षण आणि नॉन फिक्शन या श्रेणीमध्ये सर्वाधिक विक्री होणारे पुस्तक म्हणून त्याची नोंद 'लिमका बुक ऑफ रेकॉर्ड्स'नेदेखील घेतलेली आहे.

घनघोर अंधारात जेव्हा माणसाला उजेडाची किरणं दिसतात, तेव्हा त्याच्या जीवनाला खरी दिशा मिळते. अशा प्रकाश किरणासारखेच सचिन तेंडुलकर आहेत. क्रिकेटच्या मैदानावर त्यांनी दिलेला उज्ज्वल खेळ हा केवळ भारतालाच नव्हे तर संपूर्ण जगाला मार्गदर्शक ठरला. कठोर मेहनत, न थांबणारी जिद्द आणि प्रामाणिक समर्पण या गुणांमुळे त्यांनी स्वतःला ''क्रिकेटचा भगवान'' बनवले. घनघोर अंधारात आशेचा किरण जसा दिलासा देतो, तसेच सचिनचे अस्तित्व क्रिकेटप्रेमींसाठी प्रेरणादायी ठरते. म्हणूनच म्हटले जाते,

''घनघोर में अंधेरे में जब उजाले की आशा होगी
वहीं सचिन तेंडुलकर जैसे महान खिलाडी की परिभाषा होगी''

सचिन केवळ खेळाडू नाही; तर जगभरातल्या युवकांसाठी तो एक आदर्शवत व्यक्ती आहे. त्याचे जीवन, त्याचा आचार व विचार या सगळ्या गोष्टी नवतरुणांना यशाच्या वाटा दाखवणाऱ्या व त्या प्रशस्त करण्यासाठी प्रेरणा देणाऱ्या आहेत. यशाचे उत्तुंग शिखर गाठूनही मातीशी असलेले नाते कसे जपावे व अहंकाराला कसे दूर ठेवावे, याचे मूर्तिमंत उदाहरण म्हणजे सचिन तेंडुलकर होय. आपल्या हयातीत कुठल्याही वादापासून दूर राहणाऱ्या सचिन तेंडुलकरने अजातशत्रू राहून आपल्या व्यक्तिमत्त्वाला आपल्या कामगिरीतून व आचार विचारांतून उजळविले. प्रत्येक भारतीयाने त्याचा आदर्श घेऊन जीवनात मार्गक्रमण केले पाहिजे, हेच सांगण्यासाठी केलेला हा लेखप्रपंच! ■

११

भारतकन्या अनब्रेकेबल मेरी कोम

(सन १९८३ ते आजतागायत)

पाच फूट दोन इंचाचा डायनोमाईट आपण कधी पाहिलाय? पाच फूट दोन इंचाचे विस्फोटक आपण कधी पाहिलेय? पाच फूट दोन इंचाचे बॉम्ब आपण कधी पाहिलेय? कधीच नाही ना! अशाच एका अद्‌भूत व अद्वितीय महिला व्यक्तिमत्त्वाची ही कहाणी आहे, जिने काळाच्या कसोटीवर अपार संघर्ष करत स्वत:च्या कर्तृत्वाचा झेंडा सातासमुद्रापार रोवून आपल्या देशाचा सन्मान वाढवला आहे. तिचे नाव मेरी कोम. भारताची आघाडीची बॉक्सर मेरी कोम यांच्या जीवनावर सहा सूत्रांमध्ये आधारलेली ही माहिती आपल्याला आयुष्यात काहीतरी नवं करण्याची नवचेतना देते.

मेरी कॉम यांना चुं चुंगनेइजांग मेरी कोम ओएलवाई या नावानेही ओळखले जाते. तिच्या पालकांनी तिचे नाव चुंगनेइजांग ठेवले. मेरी कोमचा जन्म २४ नोव्हेंबर १९८३ रोजी मणिपूरच्या कागथेई गावात झाला. हे संपूर्ण गाव केवळ पाच एकरात सामावलेले आहे. शेती हाच येथील ५० कुटुंबांचा प्रमुख व्यवसाय आहे. मेरी कोम एका गरीब कुटुंबातली मुलगी होती. तिचे पालक मांगते टोन्पा कोम आणि मांगते अखम कोम हे शेतात काम करणारे भाडेकरू शेतकरी होते. सावकारी पाशात अडकलेल्या शेतीतून दोनवेळचे जेवणही मेरीच्या परिवाराला मिळत नव्हते. त्यामुळे घरात अठराविश्व दारिद्र्य नांदत होते. स्वप्ने पाहण्यापलीकडे मेरीच्या हाती दुसरे काहीच नव्हते; परंतु हीच स्वप्ने सत्यात उतरविण्यासाठी लहानपणापासूनच तिचा संघर्षप्रवास सुरू झाला होता.

मेरी कोम मोठी झाल्यावर तिने तिच्या पालकांना शेतीत मदत करायला सुरुवात केली. यादरम्यान शाळेत शिक्षण घेत असताना तिला ॲथलेटिक्सची गोडी लागली. कोमचे वडील लहानपणी कुस्तीगीर होते. त्यामुळे खेळाचा वारसा मेरी कोमला जन्मत: मिळाला होता. मेरी कोम घरामध्ये सर्वात मोठी मुलगी असल्याने तिला जबाबदारीचे भान होते. आपण जे काही चांगले करू, त्यातून आपल्या लहान भावाला व बहिणीला प्रेरणा मिळेल याची तिला लहानपणापासूनच जाणीव होती. कोमने सहावीपर्यंतचे शिक्षण मोइरांगमधील लोकटक ख्रिश्चन मॉडेल हायस्कूलमध्ये, तर आठवीपर्यंतचे शिक्षण मोइरांगमधील सेंटझेवियर्स कॅथोलिक स्कूलमध्ये घेतले. यावेळी तिला ॲथलेटिक्समध्ये, विशेषतः भालाफेक आणि ४०० मीटर शर्यतीत रस निर्माण झाला.

सन १९९८ मध्ये बँकॉकहून सुवर्णपदक घेऊन परतलेल्या मणिपुरी डिंगको सिंगने मणिपूरमधील अनेक तरुणांना बॉक्सिंगचा प्रयत्न करण्यास प्रेरित केले. त्याच्या यशाने मेरी कोमला बॉक्सिंगमध्ये करिअर करण्याची प्रेरणा दिली. तथापि, तिची या क्षेत्रातील सुरुवात अडथळ्यांशिवाय होणारच नव्हती. ज्या पितृसत्ताक समाजात ती राहत होती, तेथे महिलांना ॲथलेटिक्समध्ये सहभागी होण्यापासून निरुत्साहित केले जात होते, विशेषतः बॉक्सिंगसारख्या पुरुषप्रधान क्षेत्रात. त्यामुळे मेरी कोमला गुप्तपणे बॉक्सिंगचे प्रशिक्षण घ्यावे लागले. हे करत असताना तिला तिच्या कुटुंब आणि समाजाकडून भेदभाव व पाठिंब्याच्या अभावाला सामोरे जावे लागले. कुठलेही डायएट वा सप्लिमेंट न घेता मेरी कोम यांनी बॉक्सिंगचा सराव करण्यास सुरुवात केली व बॉक्सिंगलाच आपले कर्म व धर्म मानले.

जेव्हा कोमने आठवी इयत्ता पूर्ण केली, तेव्हा ती इम्फाळच्या आदिमाजती हायस्कूलमध्ये नववी आणि दहावीची परीक्षा देण्यासाठी गेली. कोम मॅट्रिकची परीक्षा उत्तीर्ण होऊ शकली नाही. तिने शाळा सोडली आणि एनआयओएसमधून परीक्षा दिली. त्यानंतर तिने चुराचांदपूर कॉलेजमधून पदवी प्राप्त केली. डिंगको सिंगच्या यशाचा तिच्यावर प्रभाव पडला. कोमने २००० मध्ये ॲथलेटिक्स सोडले व त्या बॉक्सिंगकडे वळल्या. कोमने इम्फाळमधील प्रशिक्षक के. कोसाना मेईतेई यांच्याकडून प्रशिक्षण सुरू केले. वयाच्या १५ व्या वर्षी तिने तिचे गाव सोडले आणि इम्फाळ स्पोर्ट्स अकादमीमध्ये शिक्षण घेतले. त्यानंतर तिने खुमन लंपक येथे मणिपूर राज्य बॉक्सिंग प्रशिक्षक एम. नरजित सिंग यांच्याकडून प्रशिक्षण घेण्यास सुरुवात केली.

महाराष्ट्राइतके मणिपूर हे पुरोगामी राज्य नाही. येथील संस्कृतीवर आजही पुरुषसत्ताक वर्चस्व राहिले आहे. मेरी कोमचे बॉक्सिंग खेळणे सुरुवातीच्या काळात अनेकांना आवडले नाही. समाजाच्या प्रत्येक स्तरातून तिची अवहेलना झाली. एवढच काय तर घरातूनही मेरी कोमला बॉक्सिंगसाठी विरोध झाला; परंतु बॉक्सिंग हेच अंतिम ध्येय मानलेल्या मेरी कोम मागे हटल्या नाही. प्रॅक्टिससाठी शूज व कोचिंगसाठी दूरवर जाण्यासाठी जवळ पैसे नसतानाही त्यांनी हार मानली नाही. प्रत्येक प्रतिकूलतेचा त्यांनी नेटाने सामना केला. अलीकडेच त्यांच्या जीवनावर प्रदर्शित झालेला चित्रपट पाहताना त्यांच्या खडतर प्रवासाची अनुभूती येते.

घरच्या लोकांकडून सातत्याने विरोध होत असतानाही सन २००० मध्ये

वयाच्या अवघ्या १७ व्या वर्षी मेरी कोमने बॉक्सिंग रिंगमध्ये पहिले पाऊल टाकले. दोन आठवड्यांत ती बॉक्सिंगचे बेसिकसुद्धा शिकली आणि २००० सालीच मेरी कोमने राज्यस्तरीय स्पर्धेचे जेतेपद पटकावले. तिच्या या कामगिरीबद्दल वर्तमानपत्रात जेव्हा तिचे नाव–फोटो झळकले तेव्हा घरच्या लोकांना मेरी कोमच्या यशाची कल्पना आली. बॉक्सिंगबद्दल मेरी कोमची ओढ पाहून त्यांचा विरोधही मावळला. सातव्या ईस्ट इंडिया महिला बॉक्सिंग स्पर्धेत मेरी कोमने सुवर्णपदक पटकावले आणि त्यानंतर पुढच्या पाच वर्षांत सर्व राष्ट्रीय स्पर्धांमध्ये उत्तम कामगिरी बजावली.

हिस्सार येथे झालेल्या दुसऱ्या आशियाई महिला बॉक्सिंग स्पर्धेत आंतरराष्ट्रीय स्तरावरच्या पहिल्या सुवर्णपदावर मेरी कोमने आपले नाव कोरले. तैवानमध्ये तिने विजयाची पुनरावृत्ती केली आणि मग तिचा जागतिक स्पर्धेतील विजेतेपदांचा धडाका सुरू झाला. अर्थात, अमेरिकेतील पहिल्या जागतिक मुष्टियुद्ध स्पर्धेत तिला रौप्य पदकावर समाधान मानावे लागले, पण बहुधा त्यातच पुढच्या यशाचे गमक दडले होते. २००३ साली मेरी कोमला अर्जुन पुरस्कार प्रदान करण्यात आला. २००४ साली नॉवेर्मध्ये, २००५ मध्ये रशियात आणि २००६ ला दिल्लीत झालेल्या जागतिक स्पर्धेत तिने अजिंक्यपद पटकावले. डाएटसाठी पैसे नसतानाही तिचा फिटनेस जबरदस्त होता. केवळ इच्छाशक्ती हीच तिची प्रेरणा व धारणा होती. प्रतिस्पर्ध्याला रिंगमध्ये जास्तीत जास्त पळवून त्याची दमछाक करण्याचे तंत्र तिच्या खेळाचे वैशिष्ट्य राहिले. कोमचे लग्न फुटबॉल खेळाडू करुंग ओंखोलर (ऑनलर) शी झाले आहे. बेंगळुरूला ट्रेनने प्रवास करताना तिचे सामान चोरीला गेल्यानंतर सन २००० मध्ये कोम पहिल्यांदा तिच्या ओंखोलरला भेटली. नवी दिल्लीत पंजाबमधील राष्ट्रीय खेळांना जाताना तिची भेट दिल्ली विद्यापीठात कायद्याचे शिक्षण घेत असलेल्या ओंखोलरशी झाली. ओंखोलर हे पूर्वोत्तर विद्यार्थी संघटनेचे अध्यक्ष होते आणि त्यांनी कोमला मदत केली. त्यांची मैत्री झाली आणि त्यानंतर ते एकमेकांना डेट करू लागले. चार वर्षांनी म्हणजेच २००५ मध्ये त्यांचे लग्न झाले. त्यांना मिळून तीन मुलगे आहेत, २००७ मध्ये जन्मलेल्या जुळ्या, आणि दुसरा मुलगा २०१३ मध्ये जन्माला आला. २०१८ मध्ये, कोम आणि तिच्या पतीने मेरिलिन नावाची मुलगी दत्तक घेतली.

लग्नानंतर कोमने बॉक्सिंगमधून थोडासा विराम घेतला. तिच्या पहिल्या मुलाला जन्म दिल्यानंतर, कोमने पुन्हा प्रशिक्षण सुरू केले. तिने भारतातील

२००८ आशियाई महिला बॉक्सिंग चॅम्पियनशिपमध्ये रौप्य पदक जिंकले आणि चीनमधील २००८ महिला जागतिक बॉक्सिंग चॅम्पियनशिपमध्ये सलग चौथे सुवर्णपदक, त्यानंतर सन २००९ मध्ये व्हिएतनाममधील आशियाई इनडोअर गेम्समध्ये सुवर्णपदक जिंकले. सन २०१० मध्ये कोमने कझाकस्तानमधील आशियाई महिला बॉक्सिंग चॅम्पियनशिप आणि बार्बाडोस येथे २०१० महिला जागतिक बॉक्सिंग चॅम्पियनशिपमध्ये सुवर्णपदक जिंकले, चॅम्पियनशिपमधील तिचे हे सलग पाचवे सुवर्णपदक ठरले. तीने ४६ किलो वजनी गटाच्या बॉक्सिंग बंद केल्यानंतर तिने बार्बाडोस येथे ४८ किलो वजनी गटात स्पर्धा केली. २०१० आशियाई खेळांमध्ये, तिने ५१ किलो वजनी गटात भाग घेतला आणि कांस्यपदक जिंकले. २०११ मध्ये, तिने चीनमधील आशियाई महिला चषक स्पर्धेत ४८ किलो गटात सुवर्णपदक जिंकत जगाला आपल्या कर्तृत्वाची दखल घेण्यास भाग पाडले.

३ ऑक्टोबर २०१० रोजी मेरी कोमला संजय आणि हर्षित जैन यांच्यासमवेत, दिल्लीतील राष्ट्रकुल क्रीडा स्पर्धेसाठी स्टेडियममध्ये चालवलेल्या उद्‌घाटन समारंभात क्वीन्स बॅटन धारण करण्याचा मान मिळाला होता. मात्र, राष्ट्रकुल क्रीडा स्पर्धेत महिला बॉक्सिंगचा समावेश नसल्याने तिने स्पर्धा केली नाही. कोम, जिने यापूर्वी ४६ आणि ४८ किलो गटात लढत दिली होती, ती ५१ किलो गटाकडे वळली आणि जागतिक संघटनेने कमी वजनाचे वर्ग काढून टाकून केवळ तीन वजन गटांमध्ये महिला बॉक्सिंगला परवानगी देण्याचा निर्णय घेतला.

सन २०१२ महिला जागतिक बॉक्सिंग चॅम्पियनशिपमध्ये, कोम केवळ चॅम्पियनशिपसाठीच नव्हे तर लंडनमधील २०१२ लंडन ऑलिम्पिकमध्ये स्थान मिळविण्यासाठीदेखील स्पर्धा करत होती, ज्यामध्ये महिला बॉक्सिंगला ऑलिम्पिक खेळ म्हणून प्रथमच वैशिष्ट्य कृत केले गेले होते. ५१ किलो वजनी गटाच्या उपांत्य फेरीत तिला यूकेच्या निकोला ॲडम्सकडून पराभव पत्करावा लागला, पण कांस्यपदक मिळवण्यात ती यशस्वी ठरली. बॉक्सिंग स्पर्धेसाठी पात्र ठरणारी ती एकमेव भारतीय महिला होती, लैश्राम सरिता देवी ६० किलो वर्गात स्थान गमावून बसली होती. कोम सोबत तिची आई लंडनला गेली होती. कोमचे प्रशिक्षक चार्ल्स ॲटकिन्सन ऑलिम्पिक व्हिलेजमध्ये तिच्यासोबत सहभागी होऊ शकले नाहीत कारण त्यांच्याकडे आंतरराष्ट्रीय बॉक्सिंग असोसिएशन (IOC) ३ स्टार प्रमाणपत्र नव्हते,

जे मान्यतेसाठी अनिवार्य आहे. तिच्या पहिल्या आशियाई महिला बॉक्सिंग चॅम्पियनशिपसाठी बँकॉक, थायलंड येथे निवड शिबिरासाठी जाताना तिचे सर्व सामान आणि पासपोर्ट चोरीला गेला होता. पहिली ऑलिम्पिक फेरी ८ ऑगस्ट २०१२ रोजी आयोजित करण्यात आली होती, ज्यामध्ये कोमने पोलंडच्या कॅरोलिना मिचल्झुकचा १९–१४ ने पराभव केला होता. उपांत्यपूर्व फेरीत, दुसऱ्या दिवशी, तिने ट्युनिशियाच्या मारुआ रहालीचा १५–६ गुणांसह पराभव केला. तिने ८ ऑगस्ट २०१२ रोजी उपांत्य फेरीत यूकेच्या निकोला ॲडम्सचा सामना केला आणि ११ वरून ६ गुणांनी ती हरली. तथापि, तिने स्पर्धेत तिसरे स्थान मिळवले आणि ऑलिम्पिक कांस्यपदक मिळवले. तिच्या बॉक्सिंगमधील कामगिरीसाठी मणिपूर सरकारने तिला ९ ऑगस्ट २०१२ रोजी झालेल्या मंत्रिमंडळाच्या बैठकीत ५० लाख रुपये आणि दोन एकर जमीन दिली.

दि. १ ऑक्टोबर २०१४ रोजी, तिने दक्षिण कोरियाच्या इंचॉन येथे पार पडलेल्या आशियाई क्रीडा स्पर्धेत कझाकीस्तानच्या झायना शेकेरबेकोवा हिला फ्लायवेट (५१ किलो) समिट क्लॅशमध्ये पराभूत करून बॉक्सिंगमध्ये तिचे पहिले सुवर्णपदक जिंकले. ८ नोव्हेंबर २०१७ रोजी, व्हिएतनाममधील होची मिन्ह येथे झालेल्या आशियाई बॉक्सिंग कॉन्फेडरेशन (ASBC) महिला बॉक्सिंग चॅम्पियनशिपमध्ये तिने अभूतपूर्व कामगिरी करत पाचवे सुवर्णपदक (४८ किलो) मिळवले. तिने पदक न जिंकलेली एकमेव मोठी आंतरराष्ट्रीय स्पर्धा म्हणजे कॉमनवेल्थ गेम्स, कारण २०१८ च्या कॉमनवेल्थ गेम्सपर्यंत तिची लाइट फ्लायवेट श्रेणी कधीही खेळांमध्ये समाविष्ट करण्यात आली नव्हती. २४ नोव्हेंबर २०१८ रोजी नवी दिल्ली, भारत येथे झालेल्या १० व्या एआयबीए महिला जागतिक बॉक्सिंग चॅम्पियनशिपमध्ये तिने महिलांच्या लाइट फ्लायवेट ४८ किलोमध्ये सुवर्णपदक मिळवले. ही कामगिरी करून तिने ६ जागतिक स्पर्धा जिंकणारी पहिली महिला बनून इतिहास रचला. मेरी कोमने आपल्या कारकिर्दित एकूण आठ जागतिक स्पर्धा जिंकत स्वतःचे नाव सुवर्णाक्षरांनी बॉक्सिंग इतिहासात कोरले. ऑक्टोबर २०१९ मध्ये, आंतरराष्ट्रीय ऑलिम्पिक समितीने (IOC) मेरी कोमला टोकियो येथील २०२० उन्हाळी ऑलिंपिकसाठी बॉक्सिंगच्या ॲथलिट ॲम्बेसीडर गटाची महिला प्रतिनिधी म्हणून नियुक्त केले.

कभी किसी को इतना मत डराओ, की

प्रारंभीच्या काळात मेरी कोमला चांगले प्रशिक्षक मिळाले; परंतु

त्यानंतर आंतरराष्ट्रीय स्पर्धांकरिता तिला प्रशिक्षकांकडून मानहानी सहन करावी लागली. अनेक प्रकारच्या त्रासाला तिला सामोरे जावे लागले. तिला धमकावण्यात आले. मात्र, अशाही अवस्थेत मेरी कोमने हार मानली नाही. तिने जिद्दीने सराव करत आपले लक्ष्य प्राप्त करण्यासाठी मनाशी खूणगाठ बांधली. यादरम्यान तिचे एक वाक्य सर्वश्रुत झाले ते म्हणजे 'कभी किसी को इतना मत डराओ, की डर ही खत्म हो जाए'. मेरी कोमने महाभारतातील 'कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन' या वाक्यावर विश्वास ठेवत आपली चमकदार कामगिरीची परंपरा कायम राखली. 'मुसीबतों से भागना नहीं, मुसीबत अगर आती है तो उसके खिलाफ लढना पडता है', हे वाक्य आपल्या आत्मचरित्रात उद्धृत करणारी मेरी कोम त्यामुळेच एकमेवाद्वितीय ठरते.

भारतीय खेळाडूंमध्ये कमालीची प्रतिभा आहे. मात्र, साधनांच्या उपलब्धतेअभावी त्यांना आपली अपेक्षित कामगिरी सादर करता येत नाही. ही वस्तुस्थिती असली; तरी मेरी कोम मात्र साधनांच्या अनुपलब्धतेचे कारण न देता दुर्दम्य इच्छाशक्तीच्या जोरावर स्वत:सह देशाचे नाव आंतरराष्ट्रीय पातळीवर सुवर्णाक्षरांनी कोरते. तिचे यश भारतीय खेळाडूंसाठी प्रेरणादायी असून, संघर्ष करणाऱ्यांची हार कधीच होत नाही, ही बाब सिद्ध करणारे आहे.

स्वप्नांचा पाठलाग करणाऱ्या मेरी कोमची संघर्षगाथा तिने आपल्या 'अनब्रेकेबल' या आत्मचरित्रातून व्यक्त केली आहे. हे आत्मचरित्र तरुण वर्गासाठी अतिशय प्रेरणादायी पुस्तक म्हणून गौरविले गेले आहे. मेरी कोमला तिच्या बॉक्सिंग क्षेत्रातील नेत्रदीपक कामगिरीसाठी 'मॅग्निफिसंट मेरी' या उपाधीने सन्मानित करण्यात आले आहे. सन २००३ मध्ये तिला अर्जुन पुरस्कार, २००६ मध्ये पद्मश्री (खेळासाठी), सन २००७ मध्ये लिम्का बुक ऑफ वर्ल्ड रेकॉर्डसर्तर्फे ग्रेटेस्ट वुमन ऑफ द इयर, २००८ मध्ये सीएनएन–आयबीएन व रिलायंस इंडस्ट्रीजचा रियल हिरोज अवॉर्ड, २००८ मध्ये पेप्सी एमटीवी यूथ आयकॉन, २००८ मध्ये एआयबीएमार्फत मॅग्निफिसंट मेरी म्हणून सन्मान, २००९ मध्ये राजीव गांधी खेलरत्न पुरस्कार, २०१० मध्ये सहारा खेळ पुरस्कार प्रदान करून मेरी कोमला सन्मानित करण्यात आले आहे. आपली स्वप्नं जर आपल्याला सत्यात उतरवायची असतील, तर कठोर परिश्रमाशिवाय दुसरा पर्याय नाही असे मेरी कोम सांगते.

■

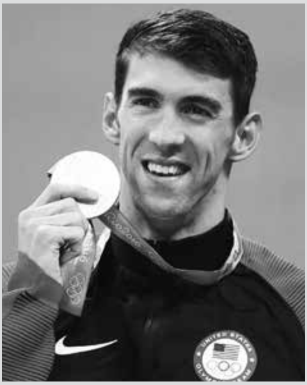

१२

नो लिमिट्स : मायकल फेल्प्स

(सन १९८५ ते आजतागायत)

मायकल फेल्प्स हे एक असे महान जलतरणपटू आहेत, ज्यांनी जलतरणामध्ये सर्वाधिक ऑलम्पिक मेडल प्राप्त केले आहेत. जलतरणावर निस्सीम प्रेम करणारा हा खेळाडू जगभरातील नवोदितांसाठी एक प्रेरणास्थान आहे. अतिशय खडतर मेहनतीतून आपल्या जलतरण नैपुण्याचे अमीट तरंग मायकलने आंतरराष्ट्रीय पटलावर व्यापक केले आहेत. त्याच्या असामान्य कामगिरीमुळे त्याला 'देवमासा' म्हणून गौरविले गेले. या प्रवासात त्याने घेतलेली मेहनत, जिंकण्याची वृत्ती आणि त्याच्या जीवनातील संघर्षाची कडी गुंफणारा हा लेख...

मायकल फ्रेडफेल्प्स याचा जन्म ३० जून १९८५ रोजी बाल्टिमोर, मेरीलँड, अमेरिका येथे जलतरणपटूंच्या कुटुंबात झाला आणि तो सात वर्षांचा असताना प्रतिष्ठित नॉर्थ बाल्टीमोर ॲक्वाटिक क्लबमध्ये सामील झाला. वयाच्या सातव्या वर्षी मायकल फेल्प्स यांनी पोहण्याच्या सरावास सुरुवात केली. दहा वर्षांचे असताना त्यांच्या वयाच्या खेळाडूंचे जे नॅशनल रेकॉर्ड होते त्यांनी ते मोडीत काढले. बारा वर्षे वयोगटातीलही विक्रम त्यांनी मोडीत काढले. मायकल फेल्प्स हे एकमेव असे खेळाडू होते, ज्यावेळी त्यांचे वय पंधरा वर्षे होते त्यावेळी त्यांना अमेरिकेने ऑलम्पिकमध्ये त्यांना समाविष्ट केले होते. ऑलिम्पिकमध्ये सर्वाधिक कमी वयाचा खेळाडू म्हणून बहुमान मायकल फेल्प्स यांना मिळाला.

शाळेमध्ये असताना कुणाला ड्रायव्हिंगचे लायसन मिळत नाही, त्या वयात त्याने शालेय जीवनातील पोहण्यातील सर्व रेकॉर्ड मोडीत काढले होते. कॉलेजला गेल्यावर वयाच्या १९ व्या वर्षी मायकल फेल्प्स यांनी महाविद्यालयीन जीवनातील सर्व रेकॉर्ड मोडीत काढले. मायकल फेल्प्स यांनी आतापर्यंत चार ऑलिम्पिक खेळले असून, त्यांना एकूण २८ मेडल मिळाले आहेत. भारताने स्वातंत्र्यानंतर आतापर्यंत २४ ऑलिम्पिक खेळले असून आतापर्यंत २८ मेडल मिळवले आहेत. आपल्या देशाच्या तुलनेत मायकल फेल्प्सच्या सुवर्णपदकांची संख्या कितीतरी अधिक आहे. सन २००० च्या सिडनी ऑलिम्पिकमध्ये तो २०० मीटर बटरफ्लायमध्ये पाचव्या स्थानावर राहिला. २००१ च्या यूएस स्प्रिंग नॅशनल्समध्ये, तो १५ व्या वर्षी २०० मीटर

बटरफ्लायमध्ये १ मिनीट ५४.९२ सेकंद वेळ नोंदवून पुरुषांच्या जलतरणात सर्वात तरुण जागतिक विक्रमधारक बनला. त्यावर्षी त्याने जपानमधील फुकुओका येथे झालेल्या जागतिक अजिंक्यपद स्पर्धेत पहिले आंतरराष्ट्रीय विजेतेपद जिंकले.

२००२ च्या पॅन पॅसिफिक अजिंक्यपद स्पर्धेत त्याने पाच पदके जिंकली, ज्यात तीन सुवर्ण (२०० मीटर आणि ४०० मीटर वैयक्तिक मेडले आणि ४×१०० मीटर मेडले रिले) यांचा समावेश होता. २००३ मध्ये यूएस स्प्रिंग नॅशनल्समध्ये, तो एकाच राष्ट्रीय अजिंक्यपद स्पर्धेत तीन वेगवेगळ्या स्ट्रोकमध्ये जेतेपद जिंकणारा पहिला पुरुष जलतरणपटू बनला आणि नंतर त्याने स्पेनमधील बार्सिलोना येथे झालेल्या जागतिक अजिंक्यपद स्पर्धेत अभूतपूर्व पाच वैयक्तिक विश्वविक्रम मोडले. फेल्प्सने यूएस उन्हाळी राष्ट्रीय स्पर्धेत पाच विजेतेपदेही जिंकली. एकाच स्पर्धेत पुरुष जलतरणपटूने जिंकलेली ही सर्वाधिक विजेतेपदे होत.

सन २००४ च्या अथेन्स ऑलिंपिकमध्ये, फेल्प्सने सहा सुवर्णपदके (२०० मीटर आणि ४०० मीटर आयएम, १०० मीटर आणि २०० मीटर बटरफ्लाय, ४×२०० मीटर फ्रीस्टाइल रिले आणि ४×१०० मीटर मेडले रिले) आणि दोन कांस्यपदके (२०० मीटर फ्रीस्टाइल आणि ४×१०० मीटर फ्रीस्टाइल रिले) जिंकली आणि जागतिक विक्रम प्रस्थापित केले. त्याच्या चार वैयक्तिक जलतरण सुवर्णपदकांनी अमेरिकन जलतरणपटू मार्क स्पिट्झच्या १९७२ च्या म्युनिक ऑलिम्पिकमधील जलतरणाच्या विक्रमाशी बरोबरी केली. सन २००७ च्या मेलबर्न येथे झालेल्या जागतिक अजिंक्यपद स्पर्धेत फेल्प्सने या खेळावर वर्चस्व गाजवले, जिथे त्याने सात सुवर्णपदके (२००–मीटर आणि ४००–मीटर आयएम, १००–मीटर आणि २००–मीटर बटरफ्लाय, २००–मीटर फ्रीस्टाइल आणि ४×१००–मीटर आणि ४×२००–मीटर फ्रीस्टाइल रिले) जिंकली आणि पाच जागतिक विक्रम प्रस्थापित केले. त्याच्या सात जेतेपदांसह, फेल्प्सने मोठ्या आंतरराष्ट्रीय स्पर्धेत सर्वाधिक विजयांसाठी स्पिट्झची बरोबरी केली.

सन २००८ च्या बीजिंग ऑलिम्पिकमध्ये स्पिट्झचा एका ऑलिम्पिकमध्ये सात सुवर्णपदकांचा विक्रम मोडण्याचे ध्येय मायकल फेल्प्सचे होते. त्याने त्याच्या पहिल्या तीन स्पर्धांमध्ये – ४०० मीटर आयएम, ४×१०० मीटर फ्रीस्टाइल रिले आणि २०० मीटर फ्रीस्टाइल – सुवर्णपदक

जिंकले आणि प्रत्येक विजय जागतिक विक्रमी वेळेत केला. १३ ऑगस्ट रोजी त्याने २०० मीटर बटरफ्लाय आणि ४×२०० मीटर फ्रीस्टाइल रिलेमध्ये सुवर्णपदक जिंकून कारकिर्दीतील त्याचे १० वे आणि ११ वे सुवर्णपदक जिंकले, हा एक नवीन ऑलिम्पिक विक्रम होता. त्यानंतर फेल्प्सने २०० मीटर आयएममध्ये स्वतःचा विश्वविक्रम मोडून बीजिंग गेम्समधील त्याचे सहावे सुवर्णपदक जिंकले. त्याने १०० मीटर बटरफ्लाय फायनलमध्ये ०.०१ सेकंदाने विजय मिळवून स्पिट्झच्या विक्रमाशी बरोबरी केली आणि ४×१०० मीटर मेडले रिले संघाचा सदस्य म्हणून विक्रम मोडत या स्पर्धेत एकूण आठ सुवर्णपदक जिंकले. २००९ च्या रोम येथे झालेल्या जागतिक अजिंक्यपद स्पर्धेत त्याने पाच सुवर्ण (१०० मीटर आणि २०० मीटर बटरफ्लाय, ४×१०० मीटर आणि ४×२०० मीटर फ्रीस्टाइल रिले आणि ४×१०० मीटर मेडले रिले) आणि एक रौप्य (२०० मीटर फ्रीस्टाइल) जिंकून ऑलिम्पिकमध्ये विक्रम प्रस्थापित केला .

२०१२ च्या लंडन येथे पार पडलेल्या ऑलिम्पिकमध्ये फेल्प्सची सुरुवात निराशाजनक झाली. त्याला त्याच्या पहिल्या स्पर्धेत, ४०० मीटर आयएममध्ये पदक मिळवता आले नाही. तथापि, नंतर त्याने ४×१०० मीटर फ्रीस्टाइल रिले आणि २०० मीटर बटरफ्लाय दोन्हीमध्ये रौप्य पदके आणि ४×२०० मीटर फ्रीस्टाइल रिलेमध्ये सुवर्णपदक जिंकले. नंतरच्या विजयासह, फेल्प्सने सोव्हिएत जिम्नॅस्ट लारिसा लॅटिनिनाने स्थापित केलेल्या विक्रमाला मागे टाकत कारकिर्दीतील १९ वे ऑलिंपिक पदक जिंकले. त्याने २०० मीटर आयएममध्येही सुवर्णपदक जिंकले, सलग तीन ऑलिंपिकमध्ये समान वैयक्तिक स्पर्धा जिंकणारा तो पहिला पुरुष जलतरणपटू बनला; नंतर त्याने सलग तिसऱ्यांदा १०० मीटर बटरफ्लाय प्रकारातही विजयाला गवसणी घातली. लंडन ऑलिम्पिकनंतर या खेळातून निवृत्ती घेत असल्याचे जाहीर करणाऱ्या फेल्प्सने त्याच्या शेवटच्या स्पर्धेत, ४×१००–मेडले रिलेमध्ये सुवर्णपदक जिंकले.

फेल्प्सची निवृत्ती अल्पकाळ टिकली, कारण त्याने एप्रिल २०१४ मध्ये स्पर्धात्मक जलतरणात परतण्याची घोषणा केली. त्याच वर्षी ऑक्टोबरमध्ये, दारू पिऊन गाडी चालवल्याचा आरोप झाल्यानंतर यूएसए स्वीमिंगने त्याला सहा महिन्यांसाठी निलंबित केले होते, ही त्याची दुसरी अटक होती; पहिली २००४ मध्ये झाली होती. रिओ दि जानेरो २०१६ ऑलिम्पिक खेळ, हे

त्याचे पाचवे टुर्नामेंट होते. फेल्प्स उद्‌घाटन समारंभात अमेरिकन ध्वजवाहक होता. एका अमेरिकन पुरुष जलतरणपटूसाठी एक विक्रम होता. तेथे त्याने २०० मीटर आयएम, ४×१०० मीटर मेडले रिले, ४×१०० मीटर फ्रीस्टाइल रिले आणि ४×२०० मीटर फ्रीस्टाइल रिलेमध्ये सुवर्णपदक जिंकून आपल्या अतुलनीय पदकांच्या संख्येत भर घातली तसेच १०० मीटर बटरफ्लायमध्ये रौप्यपदक जिंकले. त्याच्या सिग्नेचर इव्हेंटमध्ये, २०० मीटर बटरफ्लायमध्ये त्याचे सुवर्णपदक होते, ज्याने सर्वात जास्त आंतरराष्ट्रीय लक्ष वेधून घेतले. त्या शर्यतीच्या अंतिम फेरीत दक्षिण आफ्रिकेचा २०१२ च्या गेम्समध्ये फेल्प्सला पाचशेव्या सेकंदाने हरवणारा चॅड ले क्लोस प्रतिस्पर्धी म्हणून सोबत होता. त्यानंतरच्या चार वर्षांत त्याने मायकल फेल्प्ससह अमेरिकन खेळाडूंवर शाब्दिक टीका केली होती. या शर्यतीत, फेल्प्सने चारशेव्या सेकंदाने विजय मिळवत चॅड ले क्लोसला पराभूत केले आणि पूलमध्ये उत्सवही साजरा केला. २०१६ च्या गेम्समध्ये त्याचे अशक्यपणे प्रभावी पुनरागमन पूर्ण केल्यानंतर, त्याने पुन्हा स्पर्धात्मक पोहण्यातून निवृत्ती घेतली. दुदैवाने आपल्या या शेवटच्या स्पर्धेत पूलमध्ये असतानाच मायकलचा चष्मा तुटला व पाणी त्याच्या डोळ्यात जाऊ लागले. मात्र, अशाही अवस्थेत त्याने हार न मानता पोहणे सुरूच ठेवले होते. त्याने या स्पर्धेत पदकही जिंकले.

चीन मधील चार वर्षाचा सराव

मायकल फेल्प्स हा एक जिद्दी व महत्त्वाकांक्षी जलतरणपटू होता. निर्धारीत केलेल्या ध्येयापासून दूर होणे त्याला जमत नव्हते. आपल्या पर्सनल डायरीमध्ये त्याने अनेक विक्रमांची माहिती नोंदवून ठेवत ते विक्रम मोडण्यासाठी स्वत:ला खडतर सरावाच्या माध्यमातून तयार केले होते. तथापि, अमेरिकन जलतरणपटू मार्क स्पिट्झच्या १९७२ च्या म्युनिक ऑलिम्पिकमधील जलतरणामधील ७ मेडलचा विक्रम तो मोडू शकलेला नव्हता. या विक्रमाला मोडायचे असेल तर कठोर परिश्रमाशिवाय दुसरा पर्याय नाही, हे मायकलने ओळखले होते. त्यानुसार सन २००४ च्या ऑलिम्पिकनंतर सन २००८ मध्ये बिजींग (चीन) मध्ये होणाऱ्या ऑलिम्पिकसाठी मायकलने स्वत:ला तयार करण्यास सुरुवात केली. त्याने सरावासाठी थेट बिजींग शहर गाठत तेथे चार वर्षे कसून सराव केला व मार्क स्पिट्झचा विक्रम मोडीत काढला. दररोज १५ किलोमीटर व आठवड्याला १०० किलोमीटरपेक्षा जास्त पोहण्याच्या सरावात मायकलने यादरम्यान सातत्य ठेवले होते. जिद्दीने पेटून उठलेला मायकल आपल्या

विक्रमांमुळे जिवंतपणीच एक दंतकथा बनला.

आईने व कोचने घडवले आयुष्य

लहानपणी पाण्यात उतरावयास घाबरणारा मायकल पुढे जलतरणातला राजा म्हणून जगासमोर आला. त्याच्या या यशात त्याची आई डेबी फेल्प्स व प्रशिक्षक बॉब बोमनचा वाटा मोठा राहिला. लहानपणी मायकलला अटेंशन डिफीशीएन्सी डिसऑर्डरचा त्रास होता. मात्र, अशाही अवस्थेत आलेल्या संकटाला धैर्याने तोंड देण्याचे सामर्थ्य त्याच्या आई व प्रशिक्षकाने दिले. त्यांच्यामुळेच मी घडू शकल्याची प्रतिक्रिया मायकलने अनेक मुलाखतींतून प्रकट केली. मायकलच्या जलतरण प्रवासाचे वैशिष्ट्य म्हणजे त्याच्या संपूर्ण कारकिर्दीत त्याला प्रशिक्षक म्हणून बॉब बोमनच लाभले. त्यांची साथ मायकलने कधीही सोडली नाही. गुरुशिवाय विद्या फुकाची असते. गुरूचा आशीर्वाद व मार्गदर्शन असेल तर अशक्य असे काही नाही, हेच मायकलने आपल्या गुरूनिष्ठेतून जगाला दाखवून दिले.

टीकेतही शोधली प्रेरणा

मायकल फेल्प्सने त्याच्यावर झालेल्या टीकांना कधीही प्रत्युत्तर देत आपला वेळ वाया घालवला नाही. उलट त्याने आपल्या खेळावर लक्ष केंद्रित करत त्यात सुधारणा केली व अनेक विश्वविक्रमांना गवसणी घातली. त्याने टीकाकारांच्या टीकेतही लढण्याची व नवे काहीतरी करुन दाखविण्याची प्रेरणा शोधली. त्यामुळेच मायकल फेल्प्स जलतरण स्पर्धेच्या इतिहासात सर्वाधिक सुवर्णपदकांची कमाई करणारा एकमेव खेळाडू ठरला. जगातील पाचवा सर्वात श्रीमंत स्पोर्टमन ठरलेल्या मायकलने पुढे स्वतःच्या नावाने प्रतिष्ठान स्थापन करत त्या माध्यमातून नवोदीत जलतरणपटूंना मार्गदर्शन व प्रशिक्षण देण्यास सुरुवात केली. जलतरणात आपल्या देशाचे वर्चस्व कायम राहिले पाहिजे, ही धारणा त्यामागे आहे. त्याने आपल्या या कृतीतून आपल्या राष्ट्राविषयीची आत्मीयता व प्रतिष्ठा अशा दोन्ही आघाड्यांवर काम करत एक खरा राष्ट्रभक्त असल्याचे जगाला दाखवून दिले. त्यामुळे नवतरुणांसाठी फेल्प्पसचे करिअर मार्गदर्शक असून, प्रेरणादायीसुद्धा आहे.

चुकली जरी वाट!

माणसाकडे पैसा व प्रतिष्ठा आली तर तो काहीसा विचलित होतो. मायकलच्या बाबतीतही कारकिर्दीच्या मध्यात असेच काही घडले. अनेक वाईट मित्रांची संगत मायकलला त्याच्या ध्येयापासून परावृत्त करू पाहत

होती; परंतु या दुष्टचक्रातून मायकलला पुन्हा एकदा त्याची आई डेबी फेल्प्स व प्रशिक्षक बॉब बोमन यांनी बाहेर काढत खेळावर त्याचे लक्ष केंद्रित करण्यास मदत केली. याचदरम्यान मायकलचे लग्न मिस कॅलिफोर्निया असलेल्या निकोलस जॉन्सनसोबत झाले. तिची पुरेपूर साथ मायकलला त्याच्या करिअरमध्ये लाभली. आपल्या संपूर्ण कारकिर्दीत मायकलने एकूण २८ पदके जिंकली. त्यात २३ सुवर्णपदकांचा समावेश आहे. त्याच्या या असामान्य कामगिरीमुळे जगभरातील विविध क्रीडा संस्थांनी त्याला पुरस्कार देऊन गौरविले. मायकलला आतापर्यंत १६८ पुरस्कार प्राप्त झाले आहेत. २१ वेगवेगळे विश्वविक्रम त्याच्या नावावर नोंदवले गेले आहेत.

जागतिक ऑलिम्पिकचा इतिहास शंभर वर्षांचा आहे. या शंभर वर्षांत एकूण २४ ऑलिम्पिक खेळल्या गेल्या. या ऑलिम्पिक स्पर्धांमध्ये भारताने आतापर्यंत २४ पदके जिंकली आहेत. ज्यात नऊ सुवर्णपदकांचा समावेश आहे. एकीकडे भारताची एकूण कामगिरी व दुसरीकडे मायकल फेल्प्सची वैयक्तिक कामगिरी यांची तुलना करता भारतापेक्षा अधिक पदके एकट्या मायकलकडे आहेत. आपला १४० कोटींचा देश आजही ऑलिम्पिक सुवर्णपदकांसाठी संघर्ष करतो आहे. ही बाब एक लढवय्ये भारतीय म्हणून आपल्याला शोभणारी नाही. यासाठी मायकल फेल्प्सचा आदर्श घेत आपल्या देशातील तरुणांनी जिद्दीने पेटून उठत भारताचा गौरव वाढविण्यासाठी ऑलिम्पिक खेळात देशाचे नाव उंचावण्यासाठी महत्त्वाकांक्षी प्रयत्न करणे गरजेचे आहे.

■

१३

गुजरात व गुजराती समाज

आज आपण अशा एका कम्युनिटीबद्दल बोलणार आहोत, ज्यांनी स्वत:च्या नावाचा डंका भारतातच नव्हे तर जगभरात वाजवलेला आहे. महासत्ता म्हणून गौरव होणाऱ्या अमेरिकेत सर्वाधिक हॉटेल ज्या लोकांच्या नावावर आहेत व ज्यांचे वार्षिक उत्पन्न अमेरिकन लोकांपेक्षा ज़्यास्त आहे, अशा भारतातील गुजराती कम्युनिटीबद्दल या लेखात आपण जाणून घेणार आहोत. अशक्य ते शक्य करण्याची किमया साधणारा व आपल्या विजिगीषु वृत्तीचे दर्शन आपल्या कार्यातून घडविणाऱ्या गुजराती कम्युनिटीच्या गुणवैशिष्ट्यांचा आढावा घेणारा हा लेख.

गुजरात हे राज्य भारताच्या पश्चिमेकडील एक महत्त्वपूर्ण राज्य आहे. व्यापार हे या राज्यातील लोकांचे उत्पन्नाचे एक प्रमुख साधन आहे. देशविदेशात येथील व्यापाऱ्यांचा व्यवसाय चालतो. वनफोर्थ कॉटनचे प्रॉडक्शन गुजरातमध्ये होते. वन फोर्थ दुधाचे उत्पादन गुजरातमधून होते. संपूर्ण जगामध्ये जेवढे डायमंड पॉलिश होतात, त्यातील ८० टक्के डायमंड गुजरातच्या सुरतमध्ये पॉलिश होतात. डायमंडचे जगातले सर्वात मोठे मार्केट सुरत येथे आहे. अनेक ऐतिहासिक कथांमध्येही गुजराती लोकांची व्यापार कुशलता अधोरेखित झाली आहे.

गुजरात राज्याने क्रमाक्रमाने प्रगती साधत भारतातील एक प्रगत राज्य म्हणून आपला बहुमान वाढवला आहे. सन १९६० मध्ये गुजरात हे विकास व प्रगतीच्या बाबतीत देशातील पहिल्या दहा राज्यांतही सामील नव्हते. मात्र, आज वेगाने विकास व प्रगती करणारे गुजरात राज्य देशात तिसऱ्या क्रमांकावर आहे. गुजरातची जी इकॉनॉमी आहे ती अत्यंत प्रॉफिटेबल आहे. व्यापार हा येथील लोकांच्या नसानसामध्ये सामावलेला आहे. स्पेशल इकॉनॉमिक झोनच्या माध्यमातून गुजरातने आपल्या औद्योगिक प्रगतीचा आलेख नेहमीच उंचावत ठेवला आहे. बाहेरील गुंतवणूकदारांना आकर्षित करण्यासाठी येथील सरकारने अनेक पायाभूत सुविधा या राज्यात निर्माण केल्या आहेत. त्यामुळे गुंतवणूकदार गुजरातकडे वळत आहे. येथील ९८ टक्के घरांसह शेतीमध्ये वीजेचा पुरवठा करण्यात येथील सरकार यशस्वी झाले आहे.

आज ज्यावेळेला आपण विजेबद्दल बोलतो, तेव्हा गुजरातकडे असलेल्या

अतिरिक्त वीजनिर्मितीची देशभर चर्चा होते. गुजरात राज्य स्वत:सह इतर राज्यांना अतिरिक्त वीज प्रदान करत चांगले महसुली उत्पन्न मिळवत आहे. गुजराती लोकांचा विचार करता अमेरिकेत सर्वाधिक हॉटेल्स व मोटेल्स गुजराती लोकांच्या मालकीचे आहेत. याचे कारण म्हणजे, ज्यावेळेला या समुदायातील मुले लहान असतात तेव्हापासूनच त्यांच्या रक्तामध्ये धंद्याचे महत्त्व रुजविले जातात. 'धंदो', 'सेठीया' हे शब्द गुजराती मुलांच्या कानावर लहानपणापासूनच पडतात. ज्यावेळेला ही मुले लहान असतात, तेव्हापासूनच ती विचार करतात की, मी कोणत्याही पद्धतीचे शिक्षण घेऊन व्यवसायच करणार; नोकरी करणार नाही. त्यामुळे या राज्यात व्यापार उदिमांची संख्या सर्वाधिक आहे. हीच शिकवण येथील एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे हस्तांतरीत होत असते. लहानपणापासूनच 'जीवनमा कईक मोटू करु छे' हा प्रेरक संदेश येथील मुलांच्या मनावर बिंबवला जातो. मुलांना प्रेरणा देण्याचे काम या समाजातील वडीलधारी मंडळी मोठ्या कौशल्याने करत असतात. इतर राज्यात ही परिस्थिती फारशी आढळून येत नाही. 'नो रिस्क नो रिवॉर्ड' हा संस्कार येथील मुलांवर व्यापारी वर्गाकडून केला जात असतो.

ज्यावेळेला देशाच्या जीडीपीचा विचार आपण करतो, तेव्हा देशाच्या एकूण जीडीपीपेक्षा गुजरातचा जीडीपी जास्त असल्याचे दिसून येते. औद्योगिक सेक्टरच्या विकासामुळे या राज्याला ही प्रगती साधणे शक्य झाले आहे. या राज्याची उत्पादनक्षमता इतर राज्यापेक्षा नेहमीच उजवी ठरू लागली आहे. मॅन्युफॅक्चरिंग सेक्टरमधील या राज्याचे कॉन्ट्रिब्युशन ४० टक्के आहे. गुजरात राज्याचे एक वैशिष्ट्य म्हणजे केंद्र व राज्य पुरस्कृत प्रकल्पांसाठी ते केंद्राच्या मदतीची वाट पाहण्यात वेळ घालवत नाहीत वा प्रकल्प थांबवत नाही. वेगवान पद्धतीच्या विकासाचे पुरस्कार करणारे हे राज्य केंद्राच्या मदतीविना प्रकल्प पूर्ण करण्यासाठी प्रयत्नशील असते. सरदार सरोवर जलप्रकल्प हे याचे उत्तम उदाहरण म्हणावे लागेल. राज्यात वेगळ्या पक्षाचे सरकार व केंद्रात वेगळ्या पक्षाचे सरकार, अशी कारणे न देता गुजरात राज्य आपली विकासातील प्रगती कायम राखून आहे.

मॅन्युफॅक्चरिंगनंतर हे राज्य रिफाइंड पेट्रोलियम प्रॉडक्टमध्ये अग्रेसर आहे. देशाच्या एकूण प्रॉडक्टमध्ये ३५ टक्के उत्पादन गुजरातमध्ये होते. सर्वाधिक औषध कंपन्या गुजरातमध्ये असून, केमिकल इंडस्ट्रीजमध्येही मोठी वाढ झाली आहे. देशाच्या २७ टक्के केमिकल गुजरातमध्ये उत्पादित होते. गुजरात

हे आपल्यातच आपला देश असल्याचे बोलले जाते, त्याचे कारण म्हणजे या राज्याची स्वावलंबी होण्याच्या दिशेने सुरू असलेली वाटचाल होय. गुजरात हा राज्याऐवजी देश असता तर जगातील सर्वात फास्ट ग्रोथ करणारी इकॉनॉमी गुजरातची ठरली असती, असे गमतीने बोलले जाते.

गुजरातला नैसर्गिक साधनसंपत्तीचाही मोठा हातभार लागला आहे. या राज्याला १६०० किलोमीटरची किनारपट्‌टी लाभलेली आहे. त्यामुळे या किनारपट्‌टीवर अनेक व्यापारी केंद्र येथील सरकारने तयार केली आहेत. मत्स्यउत्पादनातही येथील मच्छीमार अग्रेसर असल्याने राज्याच्या महसुली उत्पन्नात भर पडत आहे. बंदरांमुळे व्यावसायिक वृद्धी मोठ्या प्रमाणावर झाली आहे. त्यामुळे राज्याच्या स्थूल उत्पन्नात सातत्याने वाढ होत आहे. जगभरातील अनेक मोठमोठी व्यापारी जहाजे येथील बंदरात येत असल्यामुळे आयात निर्यातीचा व्यवसाय मोठ्या प्रमाणावर वाढला आहे.

गुजराती लोकांचे व्यावहारिक वैशिष्ट्ये म्हणजे ते पैसा वाचवतात. वायफळ पैसे खर्च करण्याचा मोह टाळतात. ते गुंतवणुकीला प्राधान्य देतात. त्यामुळेच 'बचतीतून समृद्धीकडे' येथील लोकांनी आपली वाटचाल सुरू केली आहे. परिणामी दरडोई उत्पन्नात मोठी वाढ झाली आहे. गुजरातमध्ये दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांची संख्या दिवसेंदिवस कमी होत आहे. गुजराती लोक केवळ गुजरातपुरताच व्यापार न करता देशभरात व्यापर करण्याला प्राधान्य देत आहेत. 'मजा' उलटपक्षी ही लोक संपत्ती 'जमा' करण्यात मुत्सद्दी असल्याचे अनेक अर्थविश्लेषकांनी आपल्या लेखांमध्ये तसेच संशोधनात नमूद केले आहे.

१९६० सालाचा विचार करता गुजरातला २००५-२००६ पर्यंत बिमार राज्य म्हणून हिणवले जायचे. सन १९६० साली गुजरातमध्ये पर कॅपिटा इन्कम ३४० रुपये होते. आता २०१५ पर्यंत ते १ लाख ४० हजार रुपयांपर्यंत वाढलेले दिसून येते. याचे कारण म्हणजे गुजरात राज्याने स्वत:ला रिन्युएबल एनर्जीमध्ये विकसित केले आहे. देशातील सगळ्यात मोठी सोलर सिटी गुजरातमध्ये आहे. सौरऊर्जेचा व्यवसाय करणाऱ्या गौतम अदानी यांच्या व्यवसायातील आठ मोठे प्रकल्प गुजरात राज्यात स्थित आहेत. पवन ऊर्जेतही गुजरात अग्रेसर आहे. अनेक उद्योगसमूहांच्या साथीने येथील सरकारने पायाभूत सुविधांचा दर्जा व व्याप्ती सातत्याने वाढवत नेली आहे. नर्मदेचे पाणी पाकिस्तान बॉण्ड्रीपर्यंत नेण्याचे काम गुजरात राज्याने केले

आहे. गुजरातमध्ये नदीजोड प्रकल्पांना येथील सरकारने विशेष प्राधान्य दिले आहे. गुजरातच्या कानाकोपऱ्यापर्यंत नर्मदेचे पाणी पोहोचविण्यात येथील सरकार यशस्वी झाले आहे.

केंद्राच्या स्मार्ट सिटी प्रोजेक्टमध्येही गुजरात राज्य अग्रक्रमांकावर आहे. 'व्हायब्रंट गुजरात'ऐवजी 'आयब्रंट गुजरात' संकल्पनेचा या राज्याने पुरस्कार केला आहे. संपूर्ण देशभरातील उद्योगांचा ओढा गुजरात राज्याकडे वाढला आहे. या राज्यातील व्यापार उदीम पाहता येथे अनेक आंतरराष्ट्रीय औद्योगिक व वित्तीय परिषदांचे आयोजन करण्यात येत आहे. त्यामुळे औद्योगिक क्षेत्राचा विकास या राज्यात झपाट्याने होत आहे. जगभरातील टॉपच्या कंपन्यांना आमंत्रित करून आवश्यक पायाभूत सुविधांची उपलब्धता करून देण्यात येथील सरकार यशस्वी ठरले आहे. रतनजी टाटा यांनी नॅनो प्रकल्प पश्चिम बंगालमध्ये सुरू केला होता. परंतु, तेथून स्थलांतर करून हा प्रकल्प आता गुजरातमध्ये स्थिरस्थावर झाला आहे. त्यामुळे गुजरात राज्याची इमेज 'वेलकमिंग स्टेट' म्हणून देशभर झाली आहे.

गुजराती लोकांचे व्यापारातील वैशिष्टय म्हणजे ते अशक्य गोष्ट शक्य करून दाखवण्याचा नेहमीच प्रयत्न करतात. मारवाडी वर्गाकडून स्वस्तात माल घेणे व स्वतःचे कमिशन काढून तो माल सिंधी व्यापारी वर्गाला विक्री करण्याचे कौशल्य गुजराती माणूस राखून असतो. खरंतर, मारवाडी लोक स्वस्त माल देत नाही आणि सिंधी लोकं चढ्या भावात माल खरेदी करत नाहीत; परंतु हीच अशक्य गोष्ट शक्य करून दाखवण्यात गुजराती लोक माहीर आहेत. डिस्काउंट मिळवण्यावर या लोकांचा विशेष भर असतो. वैयक्तिक वादात वा कुठल्याही स्वरूपाच्या वादात हे लोक विशेष रस घेत नाहीत. ते वेळेचा सदुपयोग व्यापार वृद्धीसाठी करण्याला प्राधान्य देतात.

देशात सध्या स्टार्टअपचा माहोल आहे. केंद्र सरकार विविध उपक्रमांतून यासाठी प्रयत्नशील आहे. मात्र, या उपक्रमांचे संस्थापक खऱ्या अर्थाने गुजराती लोक आहेत. स्टार्टअपचा माइंडसेट असल्याने येथील उद्योगांची संख्या दिवसेंदिवस वाढत आहे. नेहमी काहीतरी नवीन करण्यासाठी हे लोक प्रयत्नशील राहतात. तुम्हाला तुमची स्वप्नं पूर्ण करायची असतील तर बिझनेस त्यासाठीचा सर्वोत्तम मार्ग असल्याचे येथील संस्कृतीत सांगितले जाते व शिकवले जाते. मात्र, टेक्नॉलॉजीमध्ये येथील लोक काहीसे मागास आहेत. मात्र, इन्फ्रास्ट्रक्चरमध्ये हे राज्य आघाडीवर आहे. गाव खेड्यापर्यंत

उच्च दर्जाचे रस्ते तयार करण्यात येथील सरकार यशस्वी झाले आहे. त्यामुळे दळणवळणाची गती कमालीची वाढली असून, व्यापाराला चालना मिळाली आहे. ऑटोमोबाईल इंडस्ट्रीजमध्ये गुजरात राज्य पहिल्या क्रमांकावर आहे. अमिताभ बच्चनसारखे महागडे ब्रँण्ड अम्बेसिडर नियुक्त करून येथील सरकारने पर्यटनवृद्धीला चालना दिली आहे. टेक्सटाईल्स इंडस्ट्रीजमध्येही निर्विवादपणे गुजराती लोकांचे वर्चस्व राहिले आहे. ज्या ठिकाणी ही लोकं जातात, त्या ठिकाणी ही लोकं आपला व्यवसाय विस्तार करण्याचा यशस्वी प्रयत्न करत असतात. आज ना उद्या आपला डंका वाजेल, ही भावना गुजराथी लोकांमध्ये वृद्धिंगत झाली आहे. त्यामुळे ते विजिगीषु वृत्तीने प्रत्येक आव्हानाचा सामना करत असतात. आज देशातील सर्वाधिक कोट्यधीश मंडळी गुजरात राज्यातील आहे. त्यांचे प्रमाण ५० टक्क्यांहून अधिक आहे. शेअर मार्केटमध्ये गुजराती समूहाची मक्तेदारी आजही अबाधित आहे. अंतिमत: 'बचतीतून समृद्धी' हा गुजराती माणसाच्या यशाचा मापदंड राहिला असल्याचे निरीक्षण अनेक अर्थ विश्लेषकांनी नोंदविले आहे.

■

१४

आर्थिक विकासात भरीव योगदान देणारा मारवाडी समाज

रिलिजेस व्हाईस (Religious Voice) ऑथेंटिकेट रिसोर्स (Authenticate Resource) व फुल इंडस्ट्रीज (Full Industries)चा संगम म्हणजे मारवाडी समाज समुदाय होय. एक मारवाडी संपूर्ण जगभर कशा पद्धतीने भ्रमंती करतो, याबाबत म्हटलं जातं की, जहां न पहुंचे बैलगाडी, वहां पहुंचे मारवाडी! मारवाडी माणूस पैसा, धंदा, व्यापार, दुकान आणि मकान या पंचसूत्रीच्या विकासासाठी आपले व्यवहार कौशल्य खर्च करत असतो. बचतीतून समृद्धी व समृद्धीतून सामाजिक दायित्व असे चक्र मारवाडी माणूस सशक्त करण्यावर भर देत असतो. जे घेतले ते समाजाकडून घेतले व ते समाजालाच अंतिमत: परत करणार अशी मानसिकता या बांधवांची असते.

मारवाडी हा एक भारतीय वांशिक समुदाय आहे, जो भारतातील राजस्थान राज्यातून आला आहे. राजपूत काळापासून व्यापार करणारा वर्ग म्हणून मारवाडी समुदायाची ओळख राहिली आहे. मारवाडी हा एक असा वर्ग आहे, ज्याने विवाह आणि नातेसंबंधांद्वारे वसाहतवादी भारतातील मोठ्या भागात प्रतिष्ठित व्यापारी जाळे निर्माण केले आहे. मारवाडी हे ज्ञानी लोक आहेत ज्यांना गुंतवणूक आणि आर्थिक उद्योगाची व्यापक समज आहे. या दोन प्रमुख कामांवर लक्ष केंद्रित करण्याच्या त्यांच्या क्षमतेमुळे, मारवाडी व्यावसायिक संघटना आणि गट आज भारतीय व्यापारात आपले वर्चस्व राखून आहेत. देशाच्या कानाकोपऱ्यात मारवाडी समाजबांधवांचा व्यापार उदिमासाठी वावर असल्याचे आपण पाहतो. जेथे कुणीही पोहोचण्याची कल्पना करू शकत नाही, अशा ठिकाणी पोहोचत मारवाडी बांधवांनी आपल्या व्यापार-व्यवसायाला चालना देण्याचा प्रयत्न केला आहे.

मारवाडी समाज राजस्थानमधील मारवाड भागातून आला आहे. मारू म्हणजे वाळवंट आणि वड म्हणजे कुंपण, त्यामुळे या भागाला 'मारवाड' म्हणतात. मारवाडी भाषा ही राजस्थानी भाषेचा एक प्रकार आहे, जी इंडो-आर्यन भाषांच्या पश्चिम विभागात येते. मारवाडी समाज सामाजिक एकतेसाठी ओळखला जातो. एका लेखात १९६० मध्ये सेलिग हॅरिसन यांनी या समाजाचे सशक्त प्रादेशिक सॉल्व्हेंट्सच्या प्रभावाखाली अविघटनशील असे वर्णन केले होते. मारवाडी लोक अनेक वर्षांपासून व्यापारात सक्रिय आहेत आणि त्यांच्या व्यवसायाची पद्धत आणि नियम खूप प्रसिद्ध आहेत.

मारवाडी समाज हा भारतीय समाजात एक महत्त्वाचा आणि प्रभावशाली गट आहे. त्यांची भाषा, सामाजिक एकी, व्यापार आणि सामाजिक कार्य यासाठी ते ओळखले जातात. गांधी, ओसवाल, परमार, कांगटानी, गुंदेशा, झंवर, निमजा, अग्रवाल, संघवी, शहा, जैन, रायगांधी, पालेशा अशी विविध आडनावे या समाजबांधवांची आहेत.

मारवाड्यांचा पहिला मोठा गुण आहे, तो म्हणजे ''फोकस''. कोणत्याही उद्योजकीय वा व्यावसायिक गोष्टीवर अथवा विषयावर त्यांनी एकदा फोकस केला तर तो फोकस ते तसूभरही ढळू देत नाहीत. जिथे ते जातात, तिथे ते सूक्ष्म नजरेने फोकसला संलग्न गोष्टी नकळतपणे पाहत असतात. यामुळे भारंभार माहितीत डुंबण्यापेक्षा त्यातील उपयोगी सार ते काढून घेतात.

मारवाडी समाजाचा दुसरा गुण आहे ''सर्वांशी मैत्री''. इथे जात – धर्म – वंश – रंग इत्यादी गोष्टी गौण ठरतात. एखादा इसम मित्र होत नसेल तर मारवाडी लोक त्याला शत्रूही होऊ देत नाही. मैत्रीच्या नेटवर्किंगमधून फोकस वापरत उपयोगी संदर्भ, संबंध व संधी मिळविण्याकडे मारवाडी लोकांचा कल असतो. मुद्द्यावरून गुद्द्यावर मारवाडी लोक कधीच येत नाहीत. अनुत्पादक भांडणे अथवा वादविवाद मारवाडी लोकांच्या पचनी पडत नाहीत. इथे एक विनोद आठवतो. एक मारवाडी आपल्या मित्रासोबत गप्पा मारत असतो. एक बाहुबली येतो आणि मारवाड्याला भरपूर अभद्र बोलू लागतो. थकल्यानंतर तो बाहुबली निघून जातो. आश्चर्याने मित्र मारवाडीस विचारतो, ''तो इतक्या शिव्या देऊन गेला. प्रत्युत्तरात तू काहीच बोलला नाहीस !'' यावर मारवाडी हसत बोलतो, ''तो बाहुबली काही तरी देऊनच गेला ना ! घेऊन काय गेला?'' निष्कर्ष असा की मारवाडी शक्यतो डोकं गरम करून घेत नाही. डोकं गरम होण्याने रक्तदाब वाढतो आणि मेंदू सारासार विचार करेनासा होतो.

मारवाडी लोकांचा तिसरा गुण आहे कमालीची चिकाटी. फोकस आणि चिकाटी एकत्र आले की, ध्येय साध्य होतंच. चिकाटी दाखवताना मारवाडी लोक इतरांच्या टीकेकडे दुर्लक्ष करतात. 'अ' शी बोलून ते 'ब'ला फोन करतात नि 'क' चा फोन नंबर घेतात. मग 'क'ला विनंती करतात की त्याने 'ड'कडे माझी शिफारस करावी.

मारवाडी लोकांचा चौथा गुण हा ''हिशोबीपणा'' चा. लहानपणापासूनच्या सरावामुळे मारवाडी लोक पटकन नफा – तोटा पाहून व्यावहारिक निर्णय घेऊ शकतात. यात पचेल एवढ्या धोक्याचाही अंतर्भाव असतो. खर्चावर

नियंत्रण ठेवण्याची तर मारवाडी लोकांची खासियत आहे. या पाचव्या सवयीमुळे मारवाडी माणूस कर्ज काढून बडेजाव करत नाही. पडत्या काळात लोकांच्या बोलण्याची तमा न बाळगता तो आपले बहुतेक खर्च एका फटक्यात कमी करतो. स्वतः सदैव आशावादी असल्याने तो अव्याहतपणे कुटुंबीयांच्या मदतीने अडचणींवर मात करीत राहतो. ''मेरा भी दिन आएगा'' याबद्दल त्याला पक्की खात्री असते. सहावा गुण इथे कामी येतो, तो म्हणजे प्रचंड श्रमाची तयारी. फुकाचा अभिमान न बाळगता तो मिळेल ते काम करतो आणि आपला कॅशफ्लो सुधारतो.

मारवाडी लोकांचे सातवे वैशिष्ट्य म्हणजे मान – अपमान समतुल्यपणे घेण्याची तयारी. यामुळे काही मुजोर सरकारी अधिकारी, तर्हेवाईक स्थानिक पुढारी, मोठ्या कंपनीचा अहंकारी अधिकारी, मोठा भागीदार व आढ्यताखोर बँकर इत्यादी मंडळींना मारवाडी लोक शांतपणे सामोरं जाऊ शकतात. फोकस ज्ञात असल्याने मारवाडी लोक शक्यतो राजकारणात सक्रिय होत नाहीत. मात्र, राजकारण्यांचा व्यापार वृद्धीसाठी योग्य पद्धतीने वापरून घेण्याचे तंत्र मारवाडी लोक मोठ्या कौशल्याने वापरतात, हे त्यांचे आठवे वैशिष्ट्य म्हणावे लागेल.

मारवाडी लोकांचा नववे वैशिष्ट्य म्हणजे सतत काहीतरी नवीन शिकण्याची तयारी. साठीतही एखादा मारवाडी नव्या उद्योगाची नवी तंत्रे शिकून आपल्या पुढच्या पिढीला मोठा आधार देतो. विविध उत्सवांवर मारवाडी समाज प्रेम करतो, पण त्यांच्या आहारी जात नाही. उत्सवांच्या अतिरेकाने धन, ऊर्जा व वेळेची नासाडी होते आणि उद्योगावरील फोकसही ढळतो. हे दहावं वैशिष्ट्य मारवाडी समाजाला नेहमी सतत सतर्क ठेवत असते.

मारवाडी समाजाचा अकरावा गुण हा खूप महत्त्वाचा आहे. तो म्हणजे सांस्कृतिक लवचिकता. ज्या त्या प्रदेशातील सांस्कृतिक धारणा, पेहराव, भाषा, रीतीरिवाज व देवतांना मारवाडी समाज सहज स्वीकारतो व पूर्णपणे समरस होतो. स्थानिक समाजाचा एक हिस्सा झाल्याने स्थानिकांशी मारवाडी समाजाचे व्यवहार नीटपणे होतात.

मारवाडी समाजाचे बारावे वैशिष्ट्य म्हणजे विश्वासार्हता. महाराष्ट्रातील व अन्यत्रही असलेल्या राजकीय दिग्गजांचे बहुतेक वित्तीय सल्लागार व ट्रस्टी हे मारवाडी असतात. अल्पसंख्याक मारवाडी हे बहुसंख्याक समाजाच्या बऱ्याच नेत्यांचे विश्वासू मित्र, तत्त्वज्ञ व मार्गदर्शकही होतात. चातुर्य व विश्वासार्हता,

अशा दोन्ही गोष्टी इथे मारवाडी उपलब्ध करून देत असतो. अर्थात अशा राजकीय मैत्रीचा मोठा आधार असल्याने मारवाडी उद्योजकही स्थानिक उपद्रवकाऱ्यांना यशस्वीरित्या हाताळू शकतो.

मारवाडी माणसाचं तेरावे वैशिष्ट्य असतं ते सातत्याने पाय जमिनीवर ठेवण्याचं. आपली विद्वत्ता वापरत व्हॉट्सअॅपवरील ग्रुप्सवर एखादा मारवाडी कधीही राजकीय टिप्पण्णी वा उपदेश करायला जात नाही. तो बहुतांशी वादग्रस्त बाबींवर जाहीरपणे मतप्रदर्शनही करत नाही. उद्योग – व्यवसायासाठी हे आवश्यक असतं. थोड्याशा उद्योजकीय यशाने तो हुरळूनही जात नाही व त्यामुळे गुरुपणाचा तो आवही आणत नाही.

चौदावं मारवाडी वैशिष्ट्य खूप महत्त्वाचं. पारंपरिक व्याख्येनुसार भूमिपुत्र नसल्याने व अल्पसंख्य असल्याने मारवाडी आपल्या सामाजिक व राजकीय मर्यादा नीटपणे जाणतो. याबाबतीतल्या लक्ष्मणरेषा तो कसोशीने पाळतो. यामुळे स्थानिक बहुसंख्याकांना बहुतांश मारवाडी हे आपलेसे वाटतात. पंधरावा मारवाडी गुण हा ''व्यावहारिक लवचिकते''चा होय. बाजार, ग्राहकाचे बदलणारे मूड, बदलणारे ऋतू आणि बदलणारे सरकारी नियम इत्यादी गोष्टी प्रत्येक मारवाडी सतर्कतेने पाहत, तपासत व अजमावत असतो. स्थल – काल – व्यक्तीपरत्वे तो आपली व्यावहारिक लवचिकता वापरत असतो. आपलं मूलभूत अस्तित्व सांभाळतच तो नव्या स्वप्नांवर काम करीत असतो. कारण त्याला लहानपणापासून शिकवलेलं असतं, ''शीर सलामत तो पगडी पचास!''

मारवाडी संस्कृतीत कौटुंबिक उद्योगांना खूप महत्त्व आहे, त्यामुळे मुले लहान वयातच व्यवसाय चालवण्याचे बारकावे शिकू लागतात. वयाची १८ वर्षे पूर्ण झाल्यावर, पालक कधी कधी त्यांच्या मुलांना त्यांच्यासोबत कामावर घेऊन जातात. ते त्यांना विवेकी गुंतवणूक आणि पैशाचे व्यवस्थापन कसे करावे याबद्दल शिकवतात. अशाप्रकारे, त्यांची मुले अगदी लहान वयापासूनच व्यवसाय करायला शिकतात. देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर नियंत्रण ठेवणारे आणि भारतातील सर्वात श्रीमंत व्यावसायिक समुदाय असलेले मारवाडी लोक व्यवसायासाठी तयार केले गेले आहेत. फोर्ब्सच्या भारतीय अब्जाधीशांच्या यादीतील एक चतुर्थांश आणि बॉम्बे स्टॉक एक्सचेंजच्या भांडवलाच्या ६ टक्के भाग मारवाडी उद्योगांनी बनलेला आहे.

मारवाडी समाज ओळखण्याचा ठोकताळा म्हणजे – ज्यांचे ध्येय पैसा,

धंदा, व्यापार, दुकान व मकान आहे ते लोक म्हणजे मारवाडी. माणसाचा जन्म कशासाठी झाला आहे, याचे उत्तर मारवाडी लोकांचा अभ्यास केल्यानंतर आपल्याला सहजतेने मिळते. पैसा कमावल्यानंतर तो दानधर्मात खर्च केला पाहिजे, याचे मूर्तिमंत उदाहरण म्हणजे मारवाडी समाजाचे लोक होत. मारवाडी लोक फायनान्शियल जिनिअस म्हणून ओळखले जातात. गुंतवणूक व नियोजन करण्यात ते अतिशय तरबेज आहेत. पैशांचा उपयोग पैसे कमावण्यासाठी ते करत असतात. व्याजावर व्याज तयार करून ते धंदा वाढवतात. 'हिसाब मजबूत होए तो इज्ज़त पे कोई आंच न आए,' हे तत्त्व ते व्यवसायात पाळत असतात. करांचे नियोजन ते उत्तम करतात. कर बचतीसाठी ते सतत नावीण्यपूर्ण पद्धतीचा शोध घेत असतात. दैनंदिन हिशेब ठेवत असतात. लहान मुलांना लहानपणापासूनच ते बिझनेस शिकवत असतात. त्यामुळे प्रौढ वयात ते एक चांगले बिझनेसमन बनतात. या समाजाकडून ही गोष्ट समजून घेणे गरजेचे आहे. 'शेर के बछडे को शिकार और मारवाडी के बच्चे को व्यापार नहीं सिखाया जाता.'

आज भारतातील प्रत्येक व्यापारात मारवाडी समाजाने आघाडी घेतल्याचे आपण पाहतो. अनेक प्रसारमाध्यम संस्था मारवाडी लोकांच्या अधिकार व नियंत्रणाखाली काम करत असल्याचे आपण पाहतो. मारवाडी समाजातील लोकांची बार्गेनिंग पॉवर जास्त असते. शेठजी होण्याअगोदर ते धंदा रुळावर आणण्याला प्राधान्य देतात. काटकसर करण्याकडे त्यांचा सर्वाधिक कल असतो. कारण पैशांची बचत म्हणजे पैसा कमावणे, अशी या लोकांची मानसिकता आहे, जी आपल्यासाठी अनुकरणीय आहे. मारवाड्यांच्या रक्तात साधी राहणी उच्च विचारसरणी, वाह्यात खर्च करायचा नाही, शाकाहार, मर्यादित खर्च, गरजेपुरता प्रवास हे गुण जन्मतः असतात. या समाजातील लोक परमनंट जॉब कधीच करत नाही. नोकरी करतानाही त्याचा उद्देश व्यवसाय हाच असतो. नोकरीतल्या अनुभवाचा निवेश व्यवसायात करण्याचे कौशल्य मारवाडी समाजबांधव नेहमीच राखून असतो.

सामाजिक एकता हा मारवाडी समाजाचा सर्वात मोठा गुण आहे. व्यवसाय कितीही मोठा असला आणि त्यात कितीही प्रगती साधली तरी समाजापुढे हे लोक आपले व्यापारी वैभव गौण मानतात व समाजात समरस होतात. समाजाच्या कोणत्याही धार्मिक कार्यात हे लोक हिरिरीने सहभाग घेतात. लहान मोठा असा फरक ते करीत नाहीत. दानधर्मासाठी अथवा समाजाच्या एखाद्या

चांगल्या कामासाठी हे लोक कधीच हात आखडता घेत नाहीत. व्यापारात मागे पडलेल्या समाजबांधवाला मदतीचा हात देऊन त्याची व्यावसायिक गाडी रुळावर आणण्यासाठी सर्वच समाजबांधव प्रयत्नशील असतात. त्यामुळेच मारवाडी समाजाचे लोक आज व्यापार व्यवसायात इतरांच्या तुलनेत सर्वांच्या पुढे आहेत. संघर्ष, संघटन व समर्पण हे मारवाडी लोकांचे प्रमुख व्यापारतत्त्व आहे व या तत्त्वांसोबत त्यांचे सर्व समाजबांधव एकनिष्ठ आहेत.

■

'ग्रीन वर्ल्ड'ने प्रकाशित केलेली पुस्तके

क्रमांक	पुस्तकाचे नाव	मुल्य
१	खेडचे शिलेदार	१४०/-
२	जगताचा प्रभू येशू	८०/-
३	कृषी आयडॉल्स	२००/-
४	कृषिरत्न	२५०/-
५	कृषी आयकॉन्स	२००/-
६	झिरो टू हिरो	२५०/-
७	आंबेगावचे शिलेदार	२५०/-
८	विरंगुळा	२५०/-
९	माझं आकाश माझी भरारी	१००/-
१०	महाराष्ट्राच्या सुकन्या	२००/-
११	झेप	२५०/-
१२	विवेकाचं दुसरं नाव विचार आहे	२५०/-
१३	उडान	३००/-
१४	मराठी पाऊल पडते पुढे	५००/-
१५	खरेखुरे नायक	२३०/-
१६	रिअल विनर्स	२३०/-
१७	रिअल लाईफ विनर्स	२५०/-
१८	याला जीवन ऐसे नाव	१००/-
१९	मराठी पाऊल पडते पुढे न्यू	५००/-
२०	चतुरस्र-रवी चौधरी	१५०/-
२१	सहकार भूषण	१५०/-
२२	रिअल अचिव्हर्स	२५०/-
२३	जोडी तुझी माझी	४१०/-
२४	उद्योजक बना	१५०/-
२५	अचिव्हर्स	२५०/-
२६	न्यू अचिव्हर्स	२५०/-
२७	कर्मयोगी	२५०/-
२८	आखाती देशांतील इंडियन आयडॉल्स	४००/-
२९	बँकर्स व्हिजन	५०/-
३०	शिवनेरी ते रायगड	९००/-
३१	अर्जूनवेध	२००/-
३२	पाचपुते एक संघर्षगाथा	२५०/-

'ग्रीन वर्ल्ड'ने प्रकाशित केलेली पुस्तके

क्रमांक	पुस्तकाचे नाव	मुल्य
३३	Prevention is better than cure	२००/-
३४	सेल्फ मेड पीपल	२५०/-
३५	सेल्फ मेड मॅन	२५०/-
३६	अचिव्हर्स ऑफ महाराष्ट्र	१०००/-
३७	शुद्ध बीजापोटी	२८०/-
३८	न्यू पाथफाईंडर	२८०/-
३९	आयकॉन ऑफ महाराष्ट्र	१०००/-
४०	आयडॉल ऑफ महाराष्ट्र	१०००/-
४१	समर	२८०/-
४२	माझी वसुंधरा	१०००/-
४३	रणरागिनी- गाथा स्त्री कर्तृत्वाच्या	२८०/-
४४	झिरो टू हिरो (न्यू)	३००/-
४५	रिअल अचिव्हर्स (न्यू)	३००/-
४६	कॅप्टन कूल	१०००/-
४७	अचिव्हर्स ऑफ महाराष्ट्र	१०००/-
४८	मुक्तांगण	३२०/-
४९	भरारी	३००/-
५०	युद्ध	१०००/-
५१	कॅप्टन कूल (इंग्रजी आवृत्ती)	१०००/-
५२	राजेंद्र पवार एक ऊर्जास्त्रोत	१०००/-
५३	भाग्यवेल	३२०/-
५४	जनमानसांतील जिल्हाधिकारी	१०००/-
५५	गुलमोहोर	३२०/-
५६	आऊट ऑफ बॉक्स	१०००/-
५७	केडीएमसी-ओळख जुनी, ध्यास नवा	२०००/-
५८	कोवळी स्पंदने	३२०/-
५९	रथ जगन्नाथाचा	१०००/-
६०	प्रचिती-अनुभवांची शिदोरी	३००/-
६१	महाराष्ट्राचे कोहिनूर	१०००/-
६२	मानवी कल्याणाचे शिल्पकार	३००/-
६३	यशाचे शिल्पकार	३००/-
६४	शिल्पकार	१०००/-
६५	प्रवास भावनांचा	२००/-

Jadhavar®
The Symbol of Success (Since 2014)

"Education for Strength, Intellect & Wisdom"
- Prin. Dr. Sudhakarrao Jadhavar

11

JADHAVAR GROUP OF INSTITUTES

The foundation provides quality education in the fields of Engineering, Law, Management, Arts, Commerce, Science, Computer Science, Artificial Intelligence, Nursing, Paramedical, School of Education, Open University Center, Junior Colleges, International School & Schools, **Jadhavar Group of Institutes** operates under the expert guidance of Educationist **Dr. Sudhakarrao Jadhavar**.
The group has one clear mission to deliver quality education to the upcoming generations.

18000+ STUDENTS | 700+ STAFF | 50+ SCHOOLS / COLLEGES | 100%* PLACEMENT ASSISTANCE

LAW
LL.B. / B.A. LL.B. 3 Year / 5 Year

SR. COLLEGE
NACC Accredited
BBA / BBA (CA), BCA / BCS
B.Sc.
Plain | Data Science
Fashion Designing
Artificial Intelligence & Machine Learning
Cyber & Digital Science
M.Sc.
Computer Application / Computer Science / Data Science* / Cyber Security*
B.A. / M.A. / B.Com / M.Com
Phone - 9168274116 www.jadhavarcollegeedu.com

NURSING
A.N.M. / G.N.M.
Phone - 8459727432 www.jadhavarfoundations.org

MANAGEMENT
NACC Accredited
M.B.A. / M.C.A. / P.G.D.M.

EDUCATION
NACC Accredited
B.Ed. / M.Ed.* / B.A. B.Ed.* / B.Sc. B.Ed.*
Phone - 8975054114 www.jgefs.org

PARAMEDICAL
D.M.L.T. / C.M.L.T.
Phone - 8459727432 www.sjcp.in

JR. COLLEGE
11th & 12th Arts Commerce Science
Phone - 9699707334 www.jadhavarjrcollege.com

SCHOOL
Play Group to 10th SSC Board Eng. Med. / Semi Eng.
Phone - 7588274117 www.paradisesms.co.in
www.jadhavarems.in / www.jadhavarsemienglish.in

YCMOU
B.A. / B.Com. / D.S.M. / M.A. / M.Com.
Phone - 8459763113

INTERNATIONAL SCHOOL
Play Group to 12th* C.B.S.E. Board
Phone - 8459791848 www.jadhavarcbse.co.in

Prin. Dr. Sudhakarrao Jadhavar Educational Campus (1), Narhe, Pune - 41

Adv. Shardulrao Sudhakarrao Jadhavar Educational Campus (2), Narhe, Pune - 41

S. No. 40/2, Galaxy Multispeciality Hospital, Jadhavar College Road Near Jadhavar School, Near Ram Mandir, Narhe, Pune - 41.
Phone : 83805 53646 www.galaxyhospitalpune.com

Surekhatai Sudhakarrao Jadhavar Educational Campus (3), Vadgaon Bk. Pune-41.

Surekha Institute of Nursing Educational Campus (4), Terkheda, Tal. Washi, Dist. Dharashiv - 25.

Lt. Uddhavrao Tulshiram Jadhavar Educational Campus (5), Dhayari - 41.

Founder President

The Jadhavar Group of Institutes is offering Scholarship to the ward of professionals from Indian Army, Police Force, Fire Brigade, Journalists and Ambulance Driver, providing up to a 25% concession in educational fees for all grades from KG to PG level.
This Scholarship is offered across all branches of JGIs upon completion of Eleven years service to society in education.

For more details, please contact
9075344276
* Terms & Conditions Apply

press

Vice President

Connect with us on Social Media
#JadhavarGroupOfInstitutes

Prin. Dr. Sudhakarrao Jadhavar
M.Com., M.A., L.L.M., M.P.M., D.T.L., D.L.L. & L.W., G.D.C. & A., Ph.D.
President : All India Principal Federation
Ex. Member : Management Council, Savitribai Phule Pune University, Pune
Secretary General : Maharashtra State Principal Federation
General Secretary : Principal Forum (Savitribai Phule Pune University), Pune.

Adv. Shardulrao Sudhakarrao Jadhavar
M.B.A., P.G.D.H.R.M., M.Com., D.H.R. & L., D.C.L., D.C.P.L., APCL., CMED., D.L.L. & L.W., L.L.M.
VICE PRESIDENT : Jadhavar Group of Institutes
• Jadhavar Hotel and Developer Pvt. Ltd. • Jadhavar Films
• Jadhavar Real Estates • Shardulrao Sudhakarrao Jadhavar Associates
• Prin. Dr. Sudhakarrao Jadhavar Sevakanchi Patsanstha

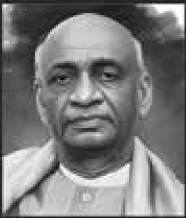

सरदार वल्लभभाई पटेल

डॉ. केशव बळीराम हेडगेवार

शहिद भगतसिंग

अटलबिहारी वाजपेयी

वॉरेन बफेट

रतन टाटा

शेख मोहम्मद बिन राशिद अल मकतूम

बिल गेट्स

जेफ बेझोस

सचिन तेंडुलकर

मेरी कोम

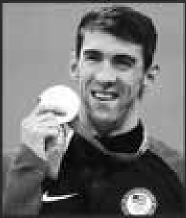

मायकल फेल्प्स

गुजरात व गुजराती समाज

मारवाडी समाज

GREEN WORLD PUBLICATION

403 A, Shivai 2, Sr.No. 133/A/1/2, Opp. Indian Oil Pump,
Parvati Paytha, Sinhagad Road, Pune : 411030.
Mob.: 98220 30217 | email : greenworld932@gmail.com

रुपये : ३००/-